

1/2006

100-річчю від початку археологічних досліджень
Більського городища присвячується

Археологічний літопис Лівобережної України

Шановні колеги !

Управління культури і туризму Полтавської обласної державної адміністрації, Інститут археології НАН України, Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури і туризму Полтавської облдержадміністрації, Історико-культурний заповідник "Більськ" **7-9 червня 2006 р.** проводять у селищі Котельва та с.Більськ Котелевського району **Міжнародну наукову конференцію "Більське городище в контексті вивчення старожитностей раннього залізного віку Європи"**, присвячену 100-річчю від початку археологічних досліджень унікального комплексу пам'яток на території Більська та в його окрузі.

Запрошуємо Вас взяти участь у роботі конференції.

Тематика конференції охоплюватиме коло питань, серед яких пріоритетними будуть:

- Історія вивчення старожитностей Більського городища та його округи, історіографічні дослідження за проблематикою Лісостепової Скіфії;
- Археологічні пам'ятки Більського городища, їх дослідження та оприлюднення результатів розкопок комплексу;
- Більське городище і лісостепові укріплені поселення Східної та Центральної Європи;
- Пам'ятки наступних за скіфською епох на території комплексу;
- Археологічні дослідження мікрорегіонів від раннього залізного віку до пізнього середньовіччя.
- Більський археологічний комплекс і старожитності Степової Скіфії;
- Історія мікрорегіону, об'єкти культурної спадщини Середнього Поворскля.

Матеріали конференції будуть надруковані у спеціальних випусках наукового журналу "Археологічний літопис Лівобережної України", частина з яких — вже побачила світ у цьому числі наукового часопису.

Просимо Вас до **15 травня 2006 р.** повідомити про Ваші наміри взяти участь у роботі конференції та тему доповіді чи повідомлення Оргкомітету, а до **20 травня** — надіслати текст виступу у формі статті чи повідомлення, з метою прискорення роботи з підготовки видань, які маємо намір видати до і після конференції.

Контактні телефони: 8(05322) 2-26-12 (Полтавський центр археології); 8(067) 5403257 — ІКЗ "Більськ" (Приймак Віктор Володимирович); 8(067)5726201 (Супруненко Олександр Борисович).

Археологічний літопис Лівобережної України

Центр охорони та
досліджень пам'яток
археології управління
культури Полтавської
обладержадміністрації

Інститут археології
Національної
Академії наук
України

Науковий журнал
Заснований у 1997 р.

Видається раз на півріччя

Редакційна колегія:

Олександр СУПРУНЕНКО,
головний редактор, кандидат історичних наук,
заслужений працівник культури України (Полтава)

Петро БОНДАРЄВСЬКИЙ,
заслужений працівник культури України (Полтава)

Вадим ВАДИМОВ,
член-кореспондент Української Академії Архітектури,
доктор архітектури (Полтава)

Гліб ІВАКІН,
доктор історичних наук (Київ)

Володимир КОВАЛЕНКО,
кандидат історичних наук,
заслужений працівник освіти України (Чернігів)

Ірина КОВАЛЬОВА,
доктор історичних наук, професор (Дніпропетровськ)

Володимир МІХЄЄВ,
доктор історичних наук, професор (Харків)

Олександр МОЦЯ,
член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор (Київ)

Олексій НЕСТУЛЯ,
доктор історичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України (Полтава)

Андрій ОБЛОМСЬКИЙ,
доктор історичних наук (Москва)

Олександр СИМОНЕНКО,
доктор історичних наук (Київ)

Ростислав ТЕРПИЛОВСЬКИЙ,
доктор історичних наук, професор (Київ)

Петро ТОЛОЧКО,
академік НАН України,
доктор історичних наук, професор (Київ)

Борис ШРАМКО,
доктор історичних наук, професор (Харків)

Редакція:

Ірина КУЛАТОВА,
відповідальний секретар

Олександр ПІТКОВ,
технічний редактор, комп'ютерна верстка

Віктор ПРИЙМАК
Андрій ТИМОЩУК
комп'ютерний набір

Адреса редакції:
Україна, 36011, м. Полтава-11, вул. Комсомольська,
37, Центр охорони та досліджень пам'яток археології та
управління культури Полтавської
обладержадміністрації
Тел., факс: (053-22) 226-12
e-mail: crgash@ua.fm

Editorial office:
Centre of Protection & Research
of Archaeological Sites Culture Board
of the Poltava Regional State Administration
37, Komsomolska Str.,
Poltava, 36 011, Ukraine
tel., fax. +380 (053-22) 226-12
e-mail: crgash@ua.fm

© АРХЕОЛОГІЧНИЙ ЛІТОПИС
ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ,
число 1 (19) * 2006

© ARCHAEOLOGICAL CHRONICLES OF THE
DNIOPER LEFT-BANK UKRAINE
SCIENTIFIC MAGAZINE
№ 1 (19) * 2006

Видає: ВЦ "Археологія" ЦОДПА

№ 1 * 2006

З М І С Т

АРХЕОЛОГІЯ: СТАТТІ І ПУБЛІКАЦІЇ

Махортих С. (м.Київ), Ролле Р (м.Гамбург). Деякі підсумки досліджень Більського городища та його округи Українсько-Німецькою експедицією	3
Гавриш П.Я. (м.Полтава). Основні підсумки дослідження попелища № 7 у Більському городищі	11
Медведєв О.П. (м.Воронеж). Про новий аспект проблеми будинів і меланхленів (у світлі останніх публікацій могильників скіфського часу на Сіверському Дінці)	21
Ворошилов О.М. (м.Воронеж). Бронзова та біметалева клинкова зброя скіфського типу Східної Європи і Кавказу	34
Кулатова І.М. (м.Полтава), Скорий С.А. (м.Київ), Супруненко О.Б. (м.Полтава). Ранньоскіфське поховання на півдні Придніпровського Лівобережного терасового Лісостепу (до питання про передньоазійські інновації у східноєвропейському тваринному стилі)	46
Фіалко О.О. (м.Київ). Про один тип золотих прикрас скіфського часу (до питання про походження та еволюцію).....	61
Хохоровські Я. (м.Краків), Скорий С.А. (м.Київ). Оборонна система Мотронинського городища	74
Грицюк В., Єфімова І. (м.Київ). Про наслідки воєнно-історичної польової поїздки до Більського городища	85
Жаров Г.В. (м.Чернігів), Терпиловський Р.В. (м.Київ). Дослідження пам'яток скіфського та римського часу у Верхньому Посуллі	89
Гавриленко І.М. (м.Полтава). Неолітична стоянка Млинки-І в окрузі Більського гордища	100

Підготовка "Зводу пам'яток історії та культури"

Осадчий Є.М., Коротя О.В. (м.Суми), Берест Ю.М. (м.Охтирка). Маловідомі городища скіфського часу північної округи Більського городища	115
Охріменко А.І., Приймак В.В. (смт.Котельва), Приймак В.М. (м.Суми). Археологічні пам'ятки північної периферії Більського городища	122
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	126
SUMMARY	127
НАШІ АВТОРИ	128

Згідно з постановою Президії Вищої Атестаційної Комісії України від 9 червня 1999 р. № 1-05/7 затверджено "Перелік № 1 наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук", в якій у розділі "Журнали" за позицією № 1 включено "Археологічний літопис Лівобережної України" (м.Полтава) — спеціальність історія, археологія.

THE CONTENTS

ARCHAEOLOGY: ESSAYS & PUBLICATIONS

<i>Makhortykh S.</i> (Kyiv), <i>Rolle R.</i> (Hamburg) Some Results of the Researches of the Belske Hillfort and its Suburbs Held by the Ukrainian-German Expedition	3
<i>Gavrish P.A.</i> (Poltava) The Main Results of the Researches of Ashmound №7 in the Belske Hilfort	11
<i>Medvedev A.P.</i> (Voronezh) On the New Aspect of the Budinoi and Melankhelenoi Issue (in the light of the latest publications of the mound burials on the Severskiy Donets dating back to the late Scythian period)	21
<i>Voroshilov A.N.</i> (Voronezh) The Bronze and bimetallic weapon of the Scythian type of the Eastern Europe and Caucasus	34
<i>Kulatova I.N.</i> (Poltava), <i>Skory S.</i> (Kyiv), <i>Suprunenko A.B.</i> (Poltava) The burial complex is one of the most early Scythian Times' burials in the forest-and-steppe zone of the Left-Bank Ukraine	46
<i>Fialko E.</i> (Kyiv) A type of gold ornaments of the Scythian time (evolution and origin)	61
<i>Chochorowski Jan</i> (Krakiv), <i>Skory S.</i> (Kyiv) The Motronynske Hillfort's Defence Complex	74
<i>Gritsyuk V., Yefimova I.</i> (Kyiv) The results of military-historic expedition to the Belske Hillfort	85
<i>Zharov G.V.</i> (Chernigiv), <i>Terpilovskiy R.V.</i> (Kyiv) Studying the Relics referred to the Scythian and Roman Times in the Upper Posullya	89
<i>Gavrilenko I.N.</i> (Poltava) The Neolithic Site Mlynki-1 on the Belske Hillfort's Suburbs	100
<i>Osadchy Ye.N., Korotya A.B.,(Sumy) Berest Yu.M.</i> (Ohtyrka) Less Known Scythian Times' Hillforts on the Belske Hillfort's Nothern Suburbs	115
<i>Okhrimenko A.I., Pryimak V.V.</i> (Kotelva), <i>Pryimak V.N.</i> (Sumy) Archaeological Relics of the Belske Hillfort's Nothern Suburbs	122
ABBREVIATIONS	126
SUMMARY	127
OUR AUTHORS	128

© Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, 2006.

© Інститут археології НАН України, 2006.

© Автори статей: Берест Ю., Ворошилов О., Гавриленко І., Гавриш П., Грицюк В., Жаров Г., Єфімова І., Коротя О., Кулатова І., Махортих С., Медведєв О., Осадчий Є., Охріменко А., Приймак В., Приймак В., Ролле Р., Скорий С., Супруненко О., Терпиловський Р., Хохоровський Я., Фіалко О. 2006.

© Рисунки: Коваленко Г.В., Менчинська Т.В., автори, 2006.

НЕКОТОРЫЕ ИТОГИ ИССЛЕДОВАНИЙ БЕЛЬСКОГО ГОРОДИЩА И ЕГО ОКРУГИ УКРАИНСКО-НЕМЕЦКОЙ ЭКСПЕДИЦИЕЙ

В 2006 г. исполняется 100 лет с начала стационарных полевых исследований Бельского городища и его округи. Трудно переоценить важность этого уникального по своим масштабам памятника для изучения широкого круга проблем археологии Европы раннего железного века. Фактически, Бельское городище является не одиночным памятником скифской эпохи, а сложным комплексом, состоящим из нескольких составных частей: Западного, Восточного и Кузминского укреплений, которые входили в единую систему Большого Бельского укрепления. Помимо этого, в его округе локализуются многочисленные поселения и курганные некрополи (урочища Скоробор, Осняги, Марченки, Перещепино и др), которые и сегодня насчитывают несколько сотен сохранившихся насыпей.

Начиная с 1992 г. и в течение последующих 15 лет Бельское городище является объектом активных научных изысканий совместной Украинско-Немецкой экспедиции Института археологии НАН Украины и Гамбургского университета. За эти годы накоплен новый значительный археологический материал, который во многом дополняет, а порой и основательно корректирует существующие взгляды на историю и культуру обитателей лесостепной Скифии, а также их контакты с окружающим миром в VII-V вв. до н.э. В этой связи актуальной представляется подготовка обобщающего исследования, призванного отразить произошедший рост источников, провести анализ полученных данных и их соотнесение с материалами соседних регионов Восточной Европы.

Главная же цель предлагаемого сообщения заключается в кратком подведении некоторых итогов совместного изучения Бельского городища специалистами из Украины и Германии.

Основные работы экспедиции были сосредоточены на территории Большого Бельского городища, где изучались поселения в урочищах Царина и Лисовой Кут, а также в зоне расположения курганных могильников в урочищах Перещепино и Марченки.

Поселение в урочище Царина на территории Большого Бельского городища, в настоящее время исследуемое под руководством В.П.Белозора, известно еще с 1906 г., когда здесь впервые проводил раскопки В.А.Городцов (*Городцов 1911, с.120-126; Мурзин, Ролле, Хери, Махортых, Белозор 1998; Мурзин, Ролле, Хери, Махортых, Белозор 1999; Мурзин, Ролле, Хери, Скорый, Махортых, Белозор 2000; Мурзин, Ролле, Хери, Скорый, Махортых, Белозор 2001; Мурзин, Ролле, Хери, Скорый, Махортых, Белозор 2002; Ролле, Хери, Махортых, Белозор 2003; Черненко, Ролле, Скорый, Махортых, Хери, Белозор 2004; Черненко, Ролле, Скорый, Махортых, Хери, Белозор 2005*). Располагается оно вблизи юго-западной околицы с.Бельск Котелевского р-на Полтавской области. Поселение занимает участок плато правого коренного берега пересыхающей ныне р.Сухая Грунь. Высота плато над уровнем поймы Сухой Груни достигает 35-40 м. В плане поселение имеет форму неправильного прямоугольника, ориентированного длинной осью с северо-запада на юго-восток. На северо-запад от него находится Западное укрепление Бельского городища.

В целом, в течение девяти лет регулярных раскопок в ур.Царина на зольниках №1, 2, 3 и 4, прилегающих к ним участках вскрыта площадь около 2000 кв. м, получен огромный вещественный материал, выяснена общая топографическая ситуация, определена функциональная специфика отдельных зольников, а также уточнена хронология целого ряда категорий предметов материальной культуры.

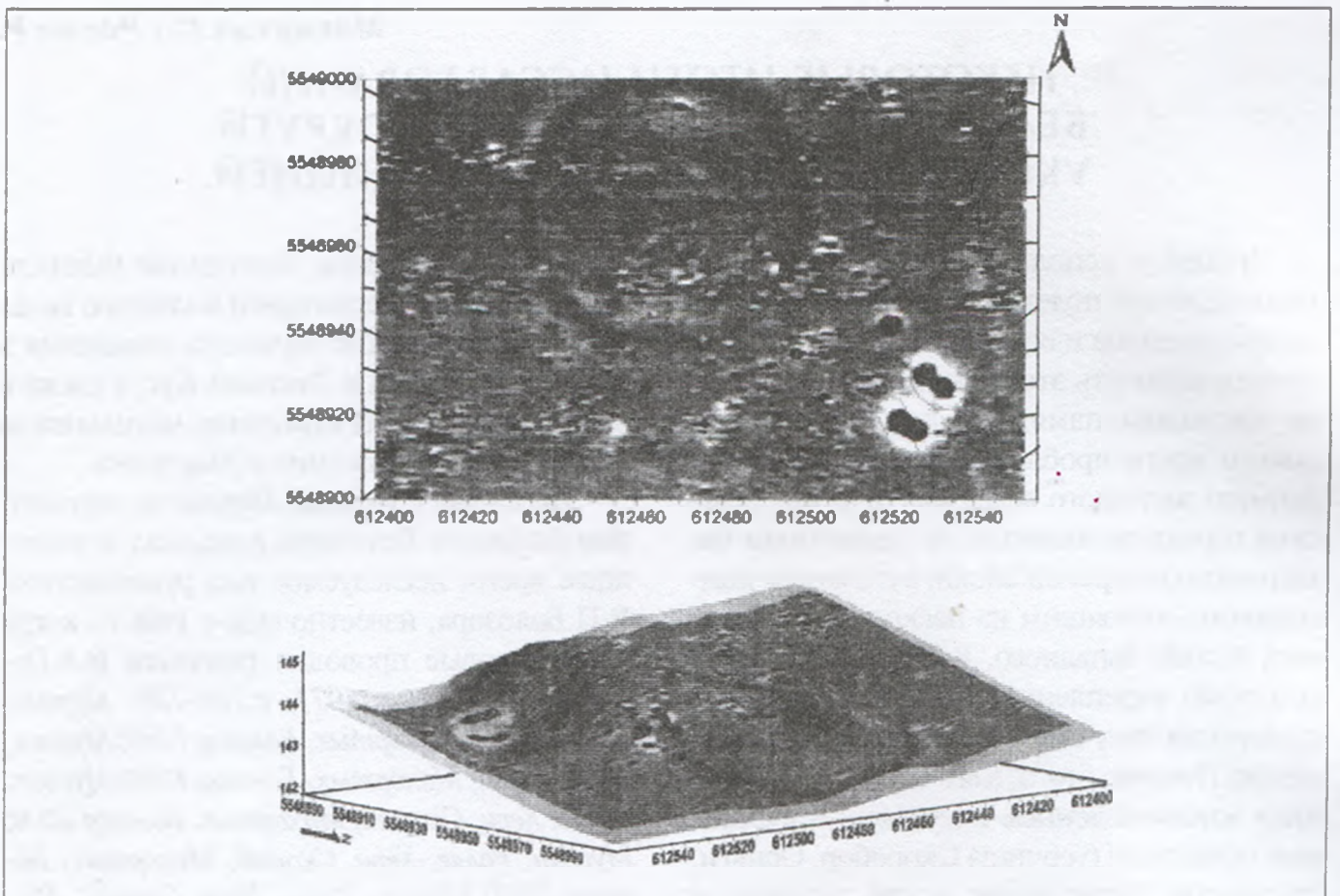

Рис. 1. Магнитограмма вертикального градиента магнитного поля ДЗ и рельеф поверхности кургана № 4 группы «Пятое поле».

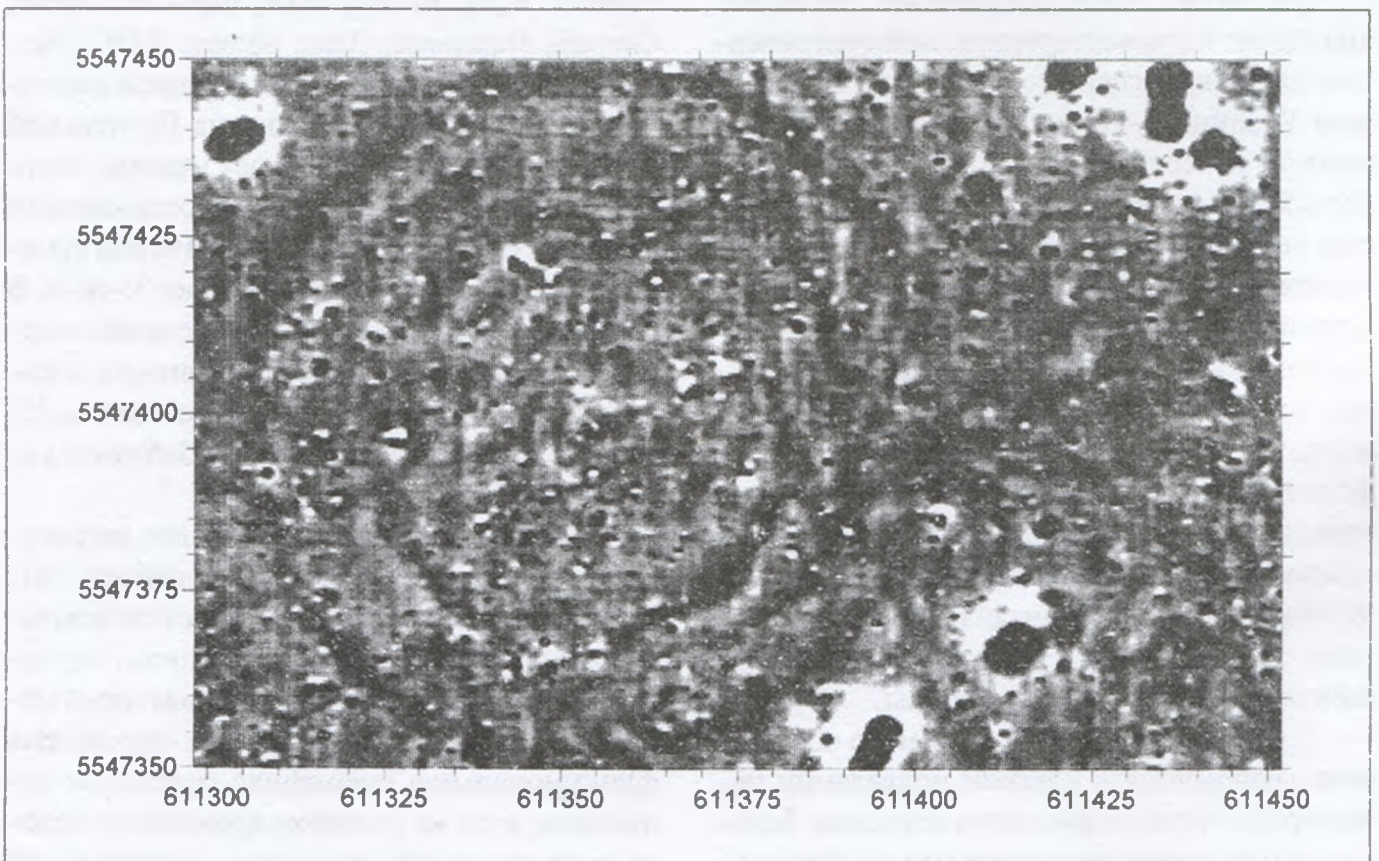

Рис. 2. Магнитограмма вертикального градиента магнитного поля ДЗ кургана «Скоробор – 1».

Жизнедеятельность обитателей ремесленного поселка в ур.Царина продолжалась на протяжении двух-трех столетий (VII-V вв. до н.э). Здесь на небольших всхолмлениях, разделенных оврагами, население сооружало различные строительные объекты. Одним из первых среди них стала косторезная мастерская на правом склоне северного оврага (зольник №1). Приблизительно в это же время (VII в. до н.э) на его левом склоне (зольник №3) появляются хозяйственные сооружения в виде ям, относящихся к жилищному комплексу. Здесь же, но уже в более позднее время, в VI-V вв. до н.э., разворачивается железоделательное производство. Его остатки включают плавильное устройство в виде домницы, использующее для изготовления железа привозную руду с высоким содержанием магнитного железа.

Обитатели этого ремесленного поселка практиковали и активную культовую деятельность, о чем свидетельствуют многочисленные ритуальные комплексы в виде особых символических фигур, вырезанных на материковых площадках, жертвенники с подношениями расчлененных туш животных.

Особый интерес представляют сооружения культового назначения в виде жертвенников со следами человеческих жертвоприношений на зольнике №3. Один из них находился на глинистом “подиуме” и выглядел как скопление костей животных и двух человеческих черепов, размещенное на возвышенной материковой площадке. Все это жертвенное сооружение было промазано слоем скрепляющей глины. Основу второго жертвенника составлял глиняный конус в который был “вмонтирован” череп молодой женщины. Зачастую вокруг костных остатков прослеживались следы огненного ритуала: угольки, пепел, обугленная почва.

Помимо поселения в урочище Царина, на протяжении четырех полевых сезонов экспедиция проводила работы и на *поселении в урочище Лисовый Кут* (руководитель С.А.Скорый). Это поселение было открыто в 1996 г. сотрудником экспедиции В.Херцем (Мурзин, Ролле, Хери, Махортых, Черненко, 1997). Уро-

чище Лисовый Кут расположено в северо-западной части Большого Бельского городища, к востоку от вала, примерно напротив Перещепинского курганного могильника. Общая исследованная площадь составляет 443 кв. м (Мурзин, Ролле, Хери, Скорый, Махортых, Белозор, 2000; Мурзин, Ролле, Хери, Скорый, Махортых, Белозор, 2001; Мурзин, Ролле, Хери, Скорый, Махортых, Белозор, 2002; Черненко, Ролле, Скорый, Махортых, Хери, Белозор, 2005).

Основным итогом проведенных раскопок стало изучение такого локального элемента застройки обитаемой территории городища как усадьба, расположенная в восточной части поселения. На территории усадьбы открыто 14 объектов, составляющих единый жилищно-хозяйственный комплекс: жилище, девять хозяйственных ям (семь из которых, скорее всего, первоначально являлись зерновыми), два погребца, помещение производственного (?) назначения и культовый зольник. Датировка усадьбы определяется в пределах конца VI — первой половины V вв. до н.э.

Наряду с работами на городище, исследованиями Украинско-Немецкой экспедиции были охвачены и локализуемые в окрестностях Бельска курганные некрополи. Наиболее масштабные раскопки проводились на *могильнике в урочище Перещепинс*, который расположен к северо-западу от Западного укрепления Бельского городища на плато и склоне высокой террасы правого берега р.Сухая Грунь. С 1993 по 2002 гг. сотрудниками экспедиции здесь было исследовано 19 насыпей (Мурзин, Ролле, Скорый, 1995; Мурзин, Ролле, Белозор, 1996; Мурзин, Ролле, Хери, Махортых, Черненко, 1997; Махортих, Мурзин, Ролле, 1998; Мурзин, Ролле, Хери, Махортых, Белозор, 1998; Мурзин, Ролле, Хери, Махортых, Белозор, 1999; Мурзин, Ролле, Хери, Скорый, Махортых, Белозор, 2000; Мурзин, Ролле, Хери, Скорый, Махортых, Белозор, 2001; Мурзин, Ролле, Хери, Скорый, Махортых, Белозор, 2002; Ролле, Хери, Махортых, Белозор, 2003). Судя по полученным материалам, большинство погребений Перещепинского могильника было совершено в V в. до н.э.

Как правило, в курганах находилось по одной могиле. Исключение составляют курганы №№ 8 и 15, в которых было выявлено по два отдельных захоронения. Насыпи сооружались из дерновых вальков овальной и прямоугольной формы, длиной от 20 до 40 см и шириной 20-25 см.

Почти во всех курганах Перещепинского некрополя захоронения совершались в прямоугольных и реже — квадратных грунтовых ямах, перекрытых деревянными колодами в один или два слоя. Размеры могил варьируют от 2,6 x 2,8 до 5 x 6,25 м. В одном случае (курган № 7) погребение располагалось в деревянном склепе, расположенном в грунтовой яме с дромосом. Погребальные сооружения перещепинских курганов, как правило, ориентированы по линии север-юг или северо-восток — юго-запад. На дне большинства могильных ям были вырыты канавки для лаг, на которые, в свою очередь, укладывались деревянные покрытие пола.

О положении умерших судить трудно, поскольку практически все могилы были ограблены. Не потревоженными оказались лишь некоторые сопровождающие погребения, выявленные в курганах №№ 6, 15 и 21, где скелеты подростков лежали вытянуто на спине головой на запад, восток и северо-восток.

Интересной деталью зафиксированного в могильнике погребального обряда является наличие в могиле, очевидно, в качестве непутственной пищи, целой гуши телянка (курган № 6).

Несмотря на потревоженность, курганы Перещепинского могильника содержали богатый и разнообразный погребальный инвентарь, представленный предметами вооружения, украшениями, посудой, в том числе античной (амфорами, кувчинами и пр). Полученные материалы имеют важное значение для изучения истории и культурных связей обитателей Бельского городища с внешним миром в скифскую эпоху.

К числу локальных особенностей Перещепинского некрополя относится высокая насыщенность его захоронений предметами конской упряжи. Так, полные комплекты кон-

ской узды и отдельные детали конского снаряжения выявлены в 80% исследованных погребений. Учитывая тот факт, что почти все могилы ограблены, и поэтому данные о погребальном инвентаре являются неполными, чрезвычайно высокий процент погребений с конской упряжью демонстрирует особый характер исследованного нами участка Перещепинского могильника и позволяет рассматривать его как кладбище воинской аристократии. Значительный процент погребений всадников, которые зачастую сопровождалось вооружением, в том числе и защитным, позволяет выделить в рамках Перещепинского некрополя довольно многочисленную группу погребений конных воинов, которые составляли элитную прослойку местного общества.

Помимо Перещепинского могильника, исследования проводились и на другом курганном некрополе в урочище *Марченки*, локализуемся на полях коллективного хозяйства “Скиф” с. Бельск, к западу от въезда в Большое укрепление Бельского городища (*Черненко, Ролле, Скорый, Махортых, Херц, Белозор, 2004; Черненко, Ролле, Скорый, Махортых, Херц, Белозор, 2005*). В отличие от перещепинских, исследованные в урочище Марченки курганы содержали наиболее древние погребения скифского времени в окрестностях Бельска. Особый интерес среди них представляет курган № 1 группы “Восьмое поле”, содержащий два хронологически одновременных погребения VII — начала VI вв. до н.э. Одно из них было совершено на уровне древнего горизонта, а другое — в грунтовой яме, размерами 4,4 x 4,8 м. В этом же кургане прослежен и такой достаточно редкий элемент оформления элитных курганных комплексов скифского времени, как глиняный кольцевой вал вокруг могилы.

С 2002 г. в рамках совместной Украинско-Немецкой экспедиции для изучения Бельского городища и его окружи стали использоваться методы естественных наук, и в частности геофизики. Археомагнитные исследования осуществляются двумя группами экспертов: из Института геофизики НАН Украины, под руководством М.И. Орлюка, и не-

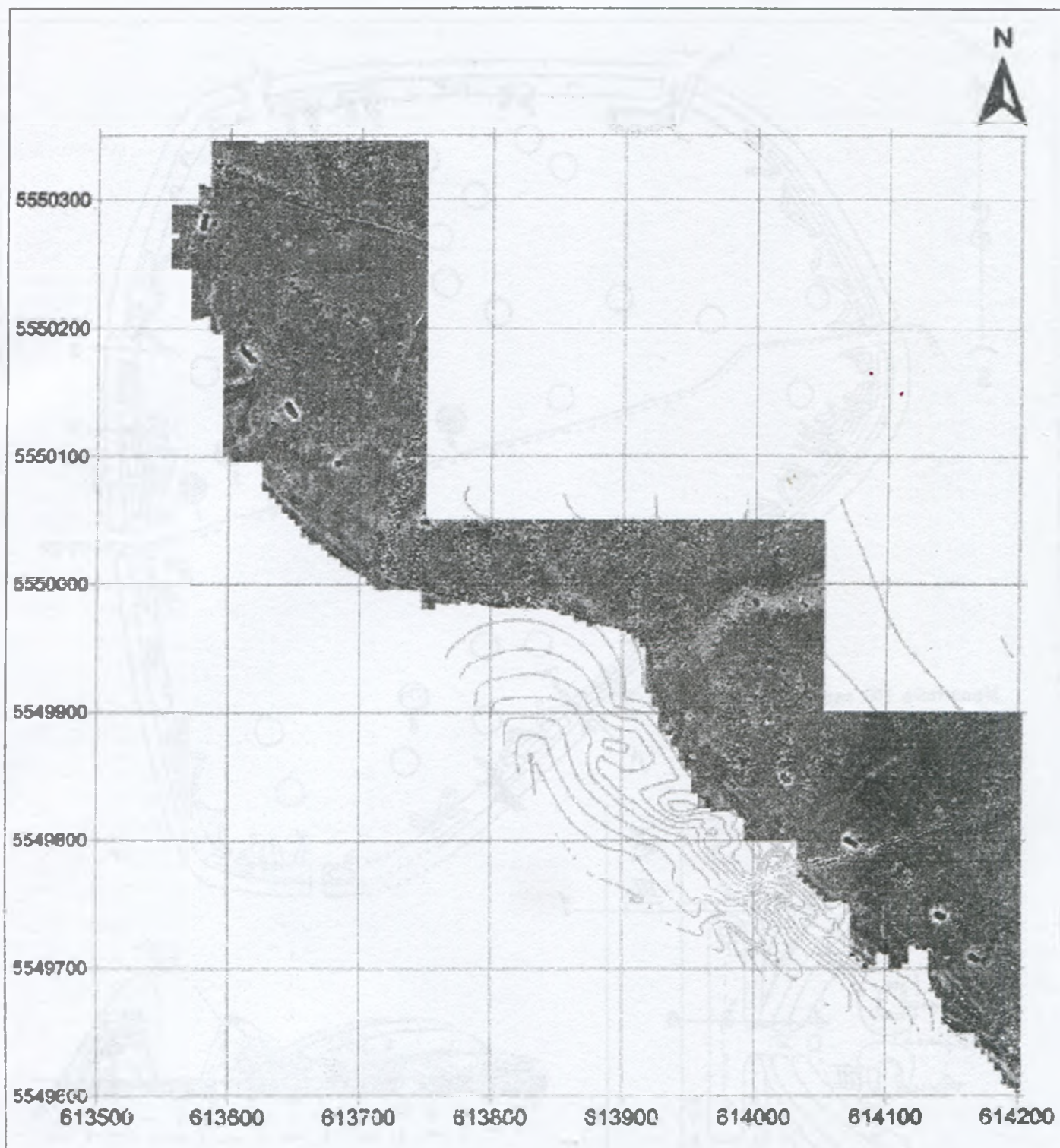

Рис. 3. Магнитограмма вертикального градиента магнитного поля DZ на Западном укреплении Бельского городища.

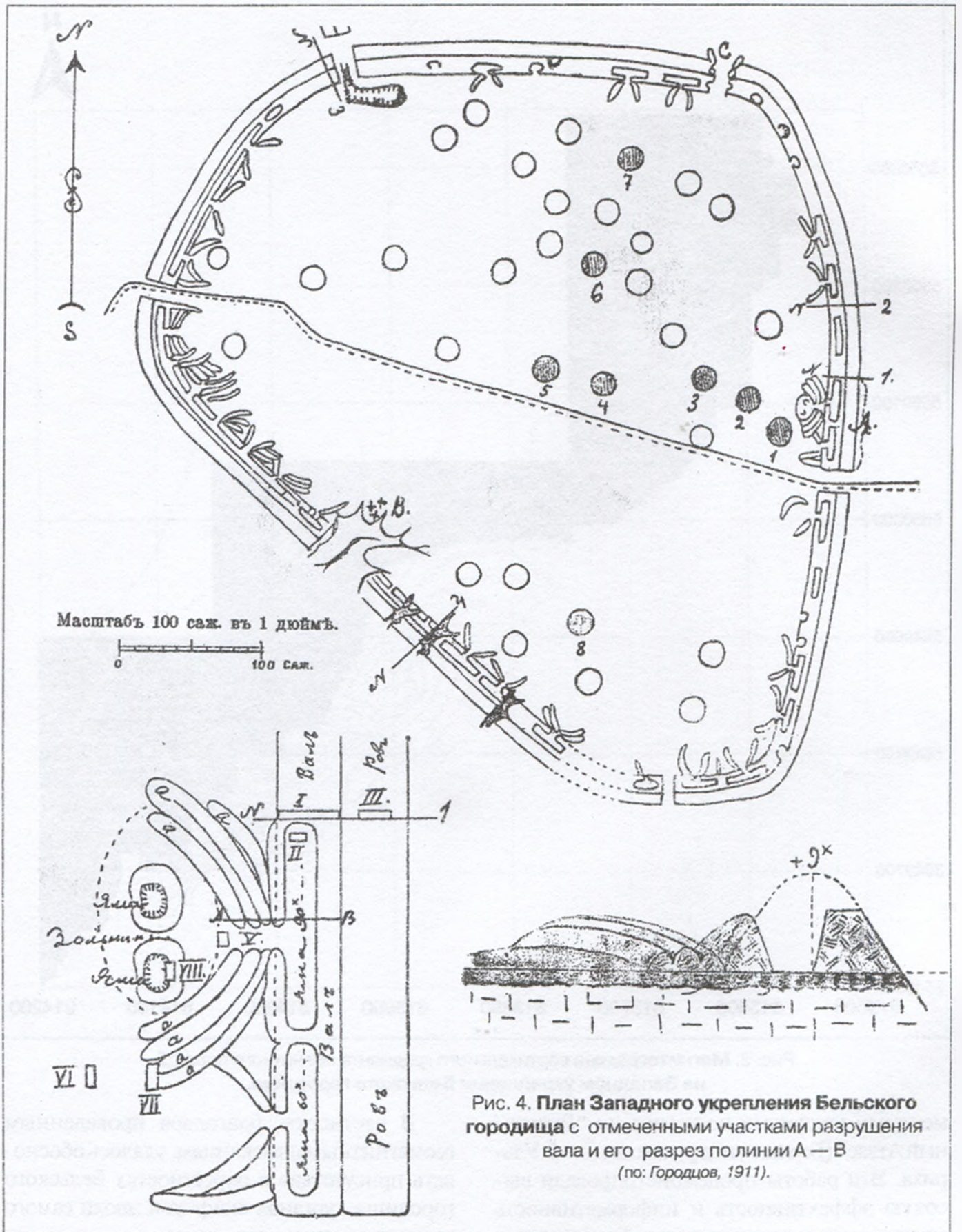
мецкими коллегами из компании “Восточный Атлас” (Берлин), под руководством Б.Ульриха. Эти работы продемонстрировали высокую эффективность и информативность микромагнитных исследований как в отношении картографирования, так и идентификации разнообразных археологических объектов (Орлюк, 2003; Ролле, Орлюк, Романец, Ульрих, Цольнер, 2006).

В частности, благодаря проведенным геомагнитным изысканиям, удалось обосновать присутствие в окрестностях Бельского городища курганов скифской эпохи самого высокого социального ранга.

Следует подчеркнуть, что в настоящее время вокруг Бельского городища не известны насыпи больших, четко выделяющихся в рельефе курганов. Вместе с тем, в местах рас-

положения курганных могильников в урочищах Скоробор и Марченки обнаружены остатки т.н. майданов — загадочных курганоподобных земляных сооружений, издавна прив-

лекающих внимание ученых. Благодаря проведенной геомагнитной съемке, удалось доказать, во-первых, что эти майданы представляют собой остатки некогда разрушенных кур-

ганов, а во-вторых, что эти курганы отличались в древности значительными размерами. Так, например в урочище Марченки (группы “Пятое и Восьмое поле”) были обнаружены остатки четырех курганов с кольцевыми рвами, диаметром около 50–60 м, окружающими погребальную площадку (рис.1). Курган, выделяющийся еще более внушительными размерами и имеющий ров диаметром около 100 м, находился в урочище Скоробор (рис.2).

Учитывая, что ровики обычно отстояли от основания насыпи на 0,5–6 м, а также принимая во внимание наличие строгой закономерности между диаметром элитных скифских курганов и их высотой (*Тереножкин, Мозолевский, 1988, с.150; Ольховский, 1991, с.129*), есть все основания говорить о присутствии в окрестностях Бельского городища целой группы элитных курганов, относящихся, по всей вероятности, к раннескифскому времени. Упомянутые выше курганы, список которых в будущем может быть увеличен, бесспорно, выделялись на фоне остальных размерами насыпей и, вероятно, особенностями погребальных конструкций, создание которых требовало мобилизации трудовых ресурсов большого коллектива людей.

Важность полученных данных в том, что они не только подтверждают масштабность самого Бельского городища — крупнейшего укрепленного поселения скифской эпохи в Европе, но и убедительно свидетельствуют о наличии в его округе курганов, которые могут быть причислены к разряду царских. Помимо этого, материалы могильников указывают на существование значительной и развитой социальной стратификации проживающего на исследуемой территории населения, а также позволяют предполагать наличие здесь в скифскую эпоху крупного центра политической власти.

Еще одним важным итогом геофизических исследований Бельского городища стало обстоятельство, что в результате геомагнитной съемки юго-западной части Западного укрепления, осуществленной в 2004–2005 гг., была выявлена группа вытянутых гантелеподобных аномалий (примерно 9), располагаю-

щихся цепочкой на территории укрепления, на небольшом расстоянии от оборонительного вала, вдоль него (рис.3).

В 2005 г., под руководством С.А.Скорого, были предприняты раскопки одной из таких аномалий, оказавшейся остатками печи. Основой печи послужила яма больших размеров, выкопанная в материковом грунте. Ее стены были обложены толстым слоем желтой материковой глины, пол также был промазан глиной. В устье печи, с двух сторон, сохранились две линии канавок с ямами, в которых в свое время стояли деревянные плахи, обмазанные глиной.

Следует подчеркнуть, что аномалии аналогичной формы и размеров были обнаружены и рядом с насыпями некогда наиболее крупных курганов в урочищах Марченки и Скоробор (рис.1, 2). Они сочетаются с разрушением крупных насыпей, также как подобные аномалии около валов соотносятся со свидетельствами о сильной потревоженности и глубоких ямах в валах Западного укрепления Бельского городища и отходящих от этих ям земляных валах, совершенно схожих с валами курганоподобных майданов (рис.4) (*Городцов, 1911, с.93*). Можно предполагать, что упомянутые выше аномалии в виде печек и разрушения валов и насыпей курганов связаны с деятельностью селитроварщиков. Это также подтверждается сообщением известного польского историка О.Яблуновского о том, что в Скороборе в 1613 г. поляки вырабатывали селитру, пользуясь землею древних насыпей (*Городцов, 1911, с.139*).

Как известно, селитроварение в XVII–XVIII вв. получило на Полтавщине чрезвычайно широкое распространение (*Варвянская, Супруненко, 1996, с.33*). Почти в каждом губернском уезде, даже в начале XIX в., действовал свой селитроварный завод, а в 1858 г. на 75 селитроварнях работало 2819 человек, которые за год производили 64 тыс. пудов селитры. Это объяснялось большим спросом на порох при изготовлении которого, селитра, как известно, выступала в качестве основного компонента. В природных условиях селитра накапливается в гумусе чернозема, с

котрого его и добывали (*Археологія*, 1997, с.54). Поэтому Бельское городище и его округа с богатыми черноземными грунтами, вероятно, оказались одним из центров селитрования на территории Левобережной Украины. Подтверждением этого и являются выявленные в окрестностях Бельска памятники археологии — разрушенные насыпи наиболее крупных курганов и валы Западного укрепления Бельского городища.

В заключение следует отметить, что благодаря проведенным комплексным исследованиям Украинско-Немецкой экспедиции открываются новые перспективы изучения “Бельского феномена”, тесно связанного с одним из наиболее развитых регионов скифской ойкумены VII-V вв. до н.э — бассейном средней Ворсклы.

Література

Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст. — Київ: вид. УТОПІК, 1996. — 136 с.

Варяньська Т.В., Супруненко О.Б. “Розрита Могила”. — Полтава: Археологія, 1996. — 45 с.

Городцов В.А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии, в 1906 году // Тр. XIV АС в Чернигове в 1909 г. — Т.3. — Москва, 1911. — С.93-161.

Махортих С., Мурзин В., Ролле Р. Скіфські кургани поблизу Більська // Збірник праць і матеріалів на пошану Л.І.Крушельницької. — Львів: Наук. думка, 1998. — С.46-57.

Мурзин В.Ю., Ролле Р., Скорый С.А. Дослідження Перещепинського курганного могильника // Археологія. — Київ, 1995. — №2. — С.63-72.

Мурзин В.Ю., Ролле Р., Білозор В.П. Про подальші дослідження Перещепинського могильника // Археологія. — Київ, 1996. — №4. — С.141-149.

Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Махортих С.В., Черненко Е.В. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1996 г. — Киев: изд. ИА НАНУ, 1997. — 23 с.

Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Махортих С.В., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1997 г. — Киев: изд. ИА НАНУ, 1998. — 60 с.

Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Махортих С.В., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1998 г. — Киев: изд. ИА НАНУ, 1999. — 60 с.

Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Скорый С.А., Махортих С.В., Белозор В.П. Исследования совмест-

ной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1999 г. — Киев: изд. ИА НАНУ, 2000. — 60 с.

Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Скорый С.А., Махортих С.В., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2000 г. — Киев: изд. ИА НАНУ, 2001. — 71 с.

Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Скорый С.А., Махортих С.В., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2001 г. — Киев: изд. ИА НАНУ, 2002. — 87 с.

Ольховский В.С. Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии (VII-III вв. до н.э). — Москва: Наука, 1991. — 255 с.

Орлюк М.И. Рекогностировочные геомагнитные исследования Бельского городища Полтавской области // Ролле Р., Херц В., Махортих С.В., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции 2002 г. — Киев: изд. ИА НАНУ, 2003. — С.64-71.

Ролле Р., Херц В., Махортих С.В., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции 2002 г. — Киев: изд. ИА НАНУ, 2003. — 85 с.

Ролле Р., Орлюк М., Романеш Н., Ульрих Б., Цольнер Х. Археогеофізичні дослідження Більського городища та його округи // Більське городище та його округи. — Киев: изд. ИА НАНУ, 2006. — С.19-32.

Тереножкин А.И., Мозолевский Б.Н. Мелитопольский курган. — Киев: Наук. думка, 1988. — 259 с.

Черненко Е.В., Ролле Р., Скорый С.А., Махортих С.В., Херц В., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции 2003 г. — Киев: изд. ИА НАНУ, 2004. — 97 с.

Черненко Е.В., Ролле-Херц Р., Скорый С.А., Махортих С.В., Херц В., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции 2004 г. — Киев: изд. ИА НАНУ, 2005. — 96 с.

Махортих С., Ролле Р.

ДЕЯКІ ПІДСУМКИ ДОСЛІДЖЕНЬ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА ТА ЙОГО ОКРУГИ УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКОЮ ЕКСПЕДИЦІЄЮ

Резюме

В статті наведений огляд проведених у 1992-2005 рр. археологічних досліджень на території та в окрузі Більського городища, здійснених Українсько-Німецькою археологічною експедицією Інституту археології НАН України та Гамбурзького університету, подаються деякі підсумки здійснених розкопок, розвідок, магнітометричних досліджень тощо.

24.04.06.

ОСНОВНІ ПІДСУМКИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОПЕЛИЩА №7 У БІЛЬСЬКОМУ ГОРОДИЩІ

Серед об'єктів польових археологічних досліджень є так звані “зольники”. Ця назва закріпилася в російській, а потім і в радянській історіографії ще з початку ХХ ст. Сьогодні вона, як калька з російської термінології, повсюдно вживається в українській археологічній науці і фактично набула статусу загальноприйнятої та “узаконеної” (*Словник-довідник...*, 1996, с.94). У минулому українські археологи намагалися знайти терміну “зольник” аналог в українській мові. Наприклад, М.Я.Рудинський щодо об'єктів у вигляді земляного пагорба, з добре поміченою зовні домішкою попелу у складі ґрунту, вживав назву “попелище” (*Рудинський, 1949, с.53-79*). Але цей термін тоді не прижився і практично всі науковці користувалися та продовжують користуватися й досі традиційним “зольник”. Втім, враховуючи на сучасному етапі розвитку української археологічної науки надзвичайну актуальність проблеми удосконалення наукового поняттєвого апарату (*Пошивайло, 2004, с.7-8*), вважаю за необхідне звернути увагу колег на доречність вживання в українській археологічній термінології вже звичного для нас терміну “зольник”. Хоча він міститься у “Новому тлумачному словнику української мови” як “*особливий тип археологічних пам'яток у вигляді курганоподібних насипів*” (*Новий тлумачний словник...*, 2001, т.1, с.777), коректність його вживання видається сумнівною.

В українській мові загалом під словом “зола” мається на увазі в одному випадку “*негорілі мінеральні рештки у вигляді пилу, що лишаються після спалювання якої-небудь речовини*”, а в другому — “*дерев'яний попіл, що використовується для зоління білизни*” (*Новий тлумачний словник...*, 2001, т.1, с.776). А слово “попіл” розуміють як “*легку, пилоподібну сіру (рідко чорну або білу) масу, яка залишається після згорання чого-небудь; золу*”

(*Новий тлумачний словник...*, 2001, т. 2, с.798). Отже, суттєвої різниці між поняттями “зола” і “попіл” ніби немає. Але хочу зауважити, що в багатьох місцевостях Центральної України, в тому числі і Полтавщини, всетаки розрізняють ці поняття: під попелом розуміють повністю згорілі рештки стебел трави чи культурних рослин у вигляді світлосірого пилу, а під золою називають той же попіл, але утворений після згорання деревини, де присутні дрібненькі шматочки вугілля. Спеціально відведене місце, яке у минулому було практично у кожній селянській садибі, куди зсипали золу, попіл з печі та груби, а також хатне сміття, традиційно називали “попелище”. У такому значенні це слово зафіксоване у тлумачних словниках української мови (*Новий тлумачний словник...*, 2001, т.2, с.796). Тож не випадково М.Я.Рудинський, доля якого була тісно пов'язана з Полтавщиною, вживав звичну для себе і для місцевого населення назву земляних пагорбів з сірим відтінком, які утворилися після тривалого зсипання в одне місце попелу та сміття. До речі, на Лівобережжі попелищем ще називають згорілу дотла будівлю чи дворище. За народним повір'ям, на попелищі не можна будувати нову оселю, тому цю місцину надовго залишали відкритою. Поступово вона заростала бур'янами та травами, заносилася пилюкою, а згодом набувала вигляду пагорба.

Таким чином, з позицій удосконалення української наукової археологічної термінології видається більш доречним вживати замість традиційного терміну “зольник” слово “попелище”.

Історія дослідження. У 1906 р. російський археолог В.О.Городцов провів масштабні польові дослідження на Більському городищі та його околицях. На території Західної та Великої фортець (урочище Царина) городища його увагу особливо привернули невисокі пагор-

би, у структурі яких було добре помітно велику кількість золи і стародавніх побутових решток. Ці об'єкти вчений назвав “зольниками” (Городцов, 1911, с.93). На своєму плані дослідник у Західній фортеці відмітив 35 “зольників”, а в урочищі Царина — 3 (Городцов, 1911, с.94, рис.97; 96, рис.99). Способом розкопок довгими траншеями В.О.Городцов досліджував 9 з цих “зольників” (Городцов, 1911, с.103-127; Шрамко, 1996, с.30-52).

Серед досліджених В.О.Городцовим попелищ нашу увагу привернуло попелище №7. Воно розташоване в північно-східному секторі Західної фортеці, яскраво виділялося насиченістю культурними рештками та розмірами серед інших попелищ на цій ділянці (Городцов, 1911, с.96, рис.99; с.117). Але насторожувало те, що чомусь на такому цікавому об'єкті вчений заклав лише одну траншею, тоді як інші попелища він досліджував більш масштабно. До того ж, результати розкопок попелища №7 у своїй публікації археолог виклав дуже стисло і ніби якось недбало (Городцов, 1911, с.117), відмітив далеко не всі знахідки, виявлені в ході розкопок. Нині вони зберігаються у фондах Державного Історичного музею в Москві (Шрамко, 1996, с.45, рис.XIV, 1-21).

Плануючи провести розкопки одного з попелищ у Західній фортеці Більського городища, ми вибрали попелище №7, яке вже досліджував В.О.Городцов. Наш вибір був продиктований такими обставинами: 1) необхідністю продовжити розпочаті в 1906 р. розкопки і повністю завершити дослідження всієї території попелища; 2) досліджуючи попелище №7 В.О.Городцов провів розкопки лише в межах однієї траншеї, розміром 13х2,13 м, до глибини близько 1 м, і, таким чином, порушив порівняно незначну частину культурних нашарувань, що відкриває для сучасних досліджень достатньо обнадійливі перспективи; 3) своїм зовнішнім виглядом і розмірами, чіткою прив'язкою до навколишніх орієнтирів (на північ на відстані трохи більше 100 м в основі валу Західної фортеці знаходиться так званий “майдан” з “вусами”), попелище №7 легко ідентифікується серед інших попелищ на цій частині поверхні городища.

Ретельно проаналізувавши всі дані про попелище №7, які містяться у публікації В.О.Городцова, нам без особливих труднощів вдалося відшукати на території Західної фортеці попелище, розташування і зовнішній вигляд якого повністю збігається з описами 1906 р. У процесі розкопок вибраного попелища ми старанно шукали слід траншеї В.О.Городцова, але так і не знайшли. Упевненість у тому, що дане попелище ніколи не розкопувалося, дає той факт, що на попелищі №5 у центрі Західної фортеці, де в проводив розкопки В.О.Городцов, а тепер продовжує дослідження І.Б.Шрамко, траншеї 1906 р. було видно дуже чітко, що я спостерігав на власні очі. Отже, найбільш вірогідно, що розташування попелища №7 на плані В.О.Городцова вказано не вірно. Розкопане ним попелище, очевидно, знаходиться серед скупчення досить виразних ще і сьогодні попелищ у північно-східному секторі Західної фортеці.

Таким чином, ми розпочали і продовжували розкопки, будучи впевнені у тому, що досліджуємо попелище №7 В.О.Городцова. По завершенні своїх досліджень ми змушені визнати, що розкопували зовсім інше попелище. Тепер виникла ситуація, що в Західній фортеці Більського городища досліджувалося два попелища під одним номером. Щоб у майбутньому не було плутанини, пропонується позначати розкопане В.О.Городцовим попелище під №7/1906, а розкопане нами — просто №7.

За сім польових сезонів — з 1997 по 2003 рр. — способом суцільного розкопу розміром 35х35 м було охоплено весь пагорб попелища №7 і невелику частину прилеглої території загальною площею 1225 кв. м (рис.1). Про хід розкопок та їх результати опубліковано кілька інформаційних повідомлень (Гавриш, 1999, с.20-21; 2002, с.72-73; 2004, с.179-180; 2005, с.91-94), а також окремі матеріали (Гавриш, Гейко, 2004, с.37-44; Гейко, Гавриш, 2004, с.75-76). У цій статті маємо намір познайомити читача з основними підсумками дослідження попелища №7, а в найближчому майбутньому — опублікувати всі матеріали наших розкопок.

Зовнішній вигляд попелища. Попелище №7 розташоване у північно-східному секторі Західної фортеці, за 110 м на південь від тієї ділянки захисного валу, де знаходиться один з найбільших, розташованих у північній частині городища, так званих “майданів” з “вусами” (рис.1). Воно є крайнім з півночі у групі з п’яти попелищ, розташованих колом, діаметром близько 80-100 м. Попелище №7 є найпомітнішим у цій групі, висота його пагорба на сьогодні становить 0,50-0,55 м, діаметр сірої попелястої плями на чорноземному тлі досягає 30-35 м. Схили пагорба попелища рівномірно пологі, але на сході і заході дещо крутіші. Це сталося внаслідок багаторічного розорювання поверхні північної частини Західної фортеці переважно по лінії північ – південь. Зольна пляма набула форми еліпса, трохи витягнутого у меридіональному напрямку.

Поверхня попелища №7 дуже яскраво, особливо центральна частина, виділяється світлосірим кольором на зораному полі. У межах зольної плями на поверхні траплялося багато стародавніх культурних решток, у першу чергу черепків ліпленого посуду та кісток свійських тварин. Домішок золи у гумусі було значно більше в центрі попелища, віддаляючись на периферію кількість її поступово зменшувалася.

Стратиграфія. Під основою попелища знаходився невисокий материковий пагорб з сипучого суглинку, діаметром близько 25 м і висотою 0,10-0,12 м. На цьому пагорбі по центру зберігся пласт стародавнього похованого чорнозему, у вигляді опуклої догори лінзи (рис.2). У глані цей пласт має форму еліпса, витягнутого по лінії схід – захід, його розміри – 11х8 м. Максимальна товщина пласта в центрі на кількох квадратних метрах досягла 0,65-0,70 м. На периферію пласт похованого чорнозему поступово потоншувався, а краї його були в окремих місцях зруйновані пізнішими перекопами. Структура пласта дуже щільна, колір – темносірий, культурні рештки майже відсутні, за винятком тих, які просипалися зверху в заповнення кротячих нір. До речі, їх у похованому чорноземі спостерігалось набагато менше, ніж у культурному шарі попелища та у верхньому суглин-

ковому шарі материка. На нашу думку, пласт похованого чорнозему під попелищем зберігся тому, що він виявився ніби законсервованим під купою золи та різноманітного сміття. У середній частині він зберігся практично повністю, але краї його поступово руйнувалися і потоншали в процесі життєдіяльності людини. Можливо, стародавні мешканці городища періодично присипали утворений зольний пагорб, черпаючи ґрунт довкола. На цю думку наштовхнув той факт, що у процесі розкопок на розрізі зольного пагорба чітко спостерігалось чергування прошарків золи різного відтінку, товщиною від 1 до 5-6 см, розділених темною “глівкою” завтовшки у кілька міліметрів. Очевидно, що протягом подальшого функціонування, зольний пагорб розширювався і перекривав уже потоншений пласт похованого чорнозему, який згодом зовсім вичерпався.

Зольний пагорб на пласті похованого чорнозему поступово збільшувався у процесі функціонування навколишніх житлово-господарських комплексів, за рахунок регулярного висипання сюди відходів з печей і грубок, а також різноманітного побутового сміття та харчових покидьків. Максимальні розміри пагорба в діаметрі досягали 10-12 м, у висоту – не менше 1-1,20 м. Вивчення стратиграфії зольного пагорба показало, що він збільшувався і розширювався в різних своїх частинах нерівномірно. На це вказує різна товщина зольних прошарків, їх колір, структура, насиченість артефактами. Вірогідно, на пагорб висипали побутові відходи не лише посередині, а й на його схилах, але все-таки частіше на вершину. Схили зольного пагорба в цілому рівномірно понижувалися, товщина його і присутність золи у ньому поступово зменшувалася і згодом “розчинилися” у чорноземі десь у радіусі близько 5-6 м від центру. Але вкраплення порівняно невеликої кількості золи у ґрунті спостерігалось і за межами зольного пагорба та в заповненні ям житлово-господарських споруд в радіусі до 12-13 м. Їх походження чітко визначити досить складно, але чітких слідів пожеж у межах попелища та на прилеглий території не спостерігалось.

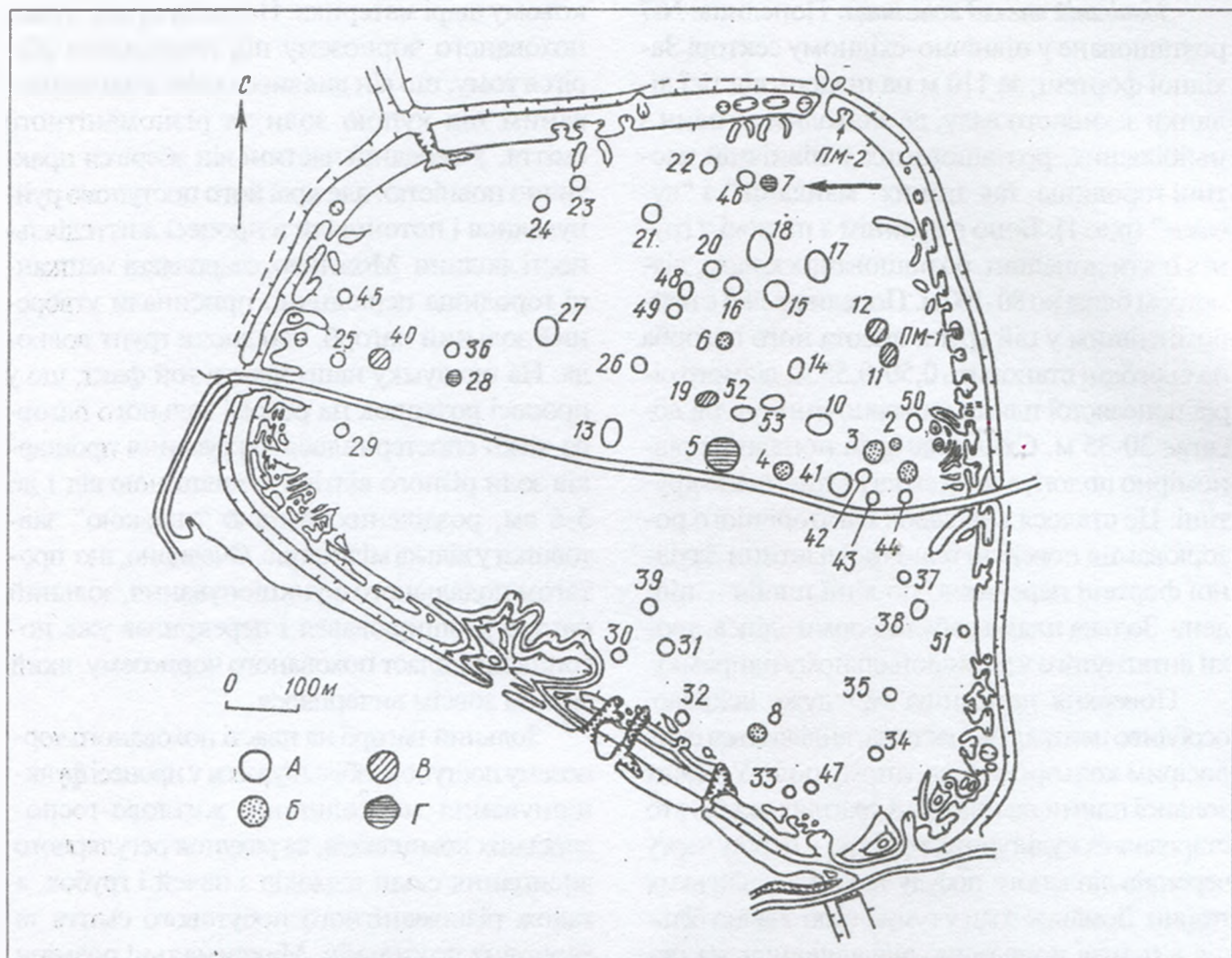

Рис. 1. План Західної фортеці Більського городища (за: Шрамко, 1975, с. 108, рис. 6).

Умовні позначення: А – попелища; Б – попелища, що досліджувалися у 1906 р.; В – попелища, що досліджувалися у 1958-1968 роках; Г – попелища, що досліджувалися у 1990-2005 роках. Горизонтальна стрілка вказує на попелище №7, досліджене у 1997-2003 роках.

ся. Вірогідно, невелика кількість золи у вигляді побутових відходів викидалася в різних місцях навколо жител уже після того, як попелище перестало функціонувати в якості громадського звалища.

На момент розкопок товщина зольного пагорба в основі попелища №7 у центральній частині, становила 0,40-0,45 м, а далі на периферію над пластом похованого чорнозему досягала 0,60-0,65 м (рис.2). За межами похованого чорнозему суцільні зольні відкладення поступово потонщувалися і згодом закінчилися. Описана картина пояснюється тією обставиною, що вершина зольного кургану була знищена у результаті багаторічної оранки поля на території Західного Більського городища мешканцями сучасного села Більськ. Цей процес особливо прискорився

з початком застосування потужної землеобробної техніки. Внаслідок сучасної оранки вершини переважної більшості стародавніх попелищ виявилися зрізаними, а в багатьох випадках вже практично знищеними. Щодо попелища №7, то, за приблизними підрахунками, первісна вершина зольного пагорба знищена в радіусі кількох метрів на 0,60-0,80 м, отже, у скіфські часи зольний курган мав конічну форму, з висотою не менше 1,20-1,25 м. Рештки зруйнованої вершини попелища виявилися розпорошеними на десятки метрів довкола і сьогодні добре помітні на тлі ріллі.

Таким чином, на сьогодні у центрі попелища №7 товщина культурних відкладень над пластом похованого чорнозему досягає глибини 0,70-0,75 м, але далі на периферію вона поступово збільшується. Навколо зольного

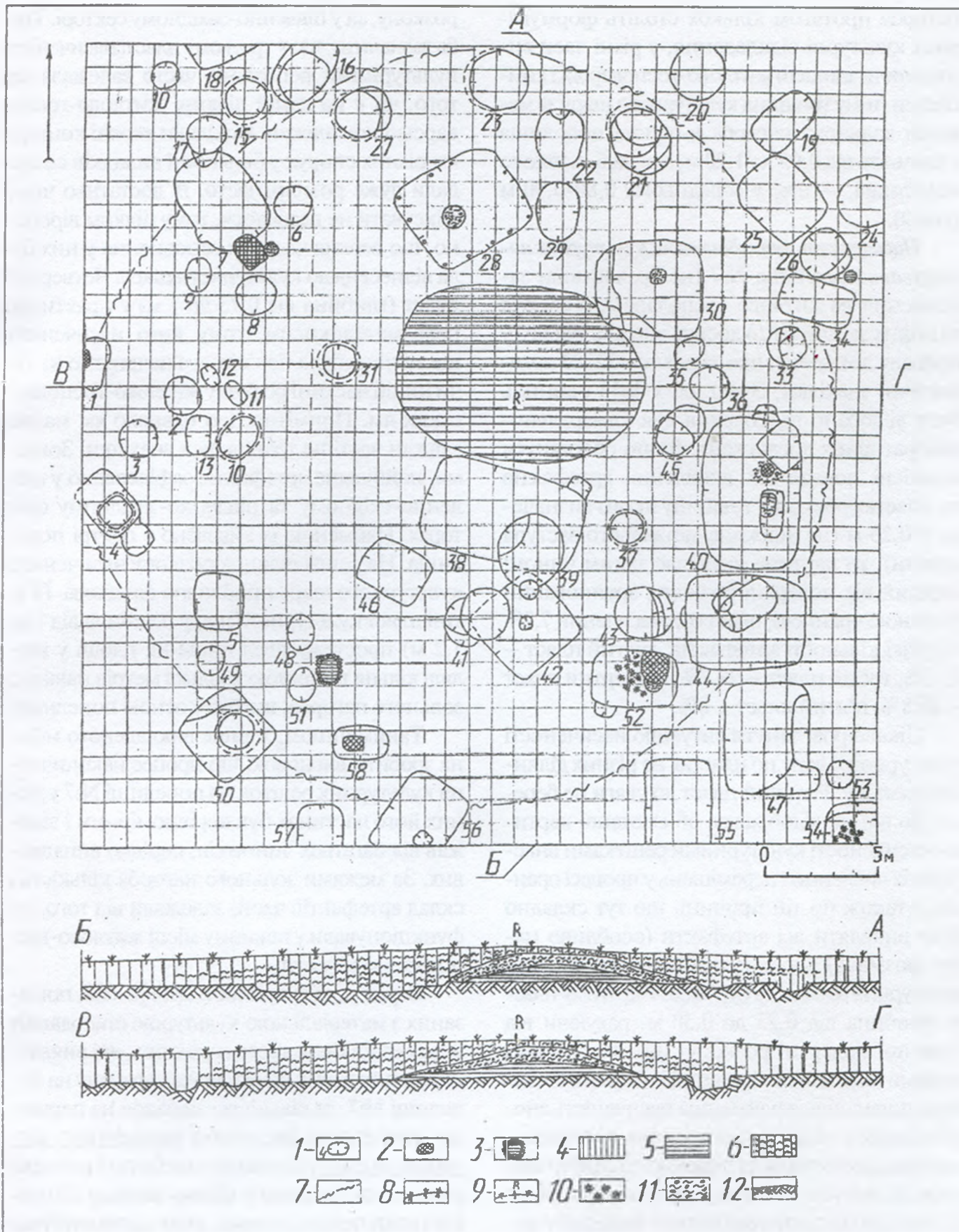

Рис.2. План розкопу 1997-2003 років на поелищі №7 у Західній фортеці Більського гордища.

Умовні позначення: 1 – археологічні об'єкти (ями) з відповідним польовим номером; 2 – рештки глинобитних печей; 3 – рештки глиняних жертвників, кам'яна обкладка навколо жертвника; 4 – культурні нашарування; 5 – похований чорнозем; 6 – культурні нашарування з домішкою попелу; 7 – межа зольної плями на зораній поверхні поелища №7; 8 – сучасна поверхня поелища, дерн; 9 – основний репер розкопу; 10 – скупчення шматків глиняної обмазки; 11 – зольні нашарування; 12 – материк.

пагорба протягом кількох століть формувалися культурні відкладення, у різні часи виникали та зникали житлово-господарські комплекси, тому товщина культурного шару за межами зольного пагорба в основі попелища становить від 0,95 до 1,20 м, але далі, навколо попелища, — вже у середньому 0,80-0,90 м (рис.2).

Насиченість артефактами культурних нашарувань попелища №7 (не враховуючи заповнення ям житлово-господарських споруд та інших заглиблень) досить висока. Всього у польову документацію внесено 112123 археологічні знахідки, серед яких 4613 одиниць було відібрано до колекції для камерально-лабораторних досліджень. Якщо розглянути кількісні показники виявлених артефактів по пластах розкопу, товщину якого визначено у 0,25 м (це довжина металевого заступа лопати), то картина виглядає таким чином: перший від поверхні розкопу, зруйнований сучасною оранкою, пласт був насичений 7,2% від усієї кількості артефактів, другий пласт — 35,3%, третій пласт — 28,7%, четвертий пласт — 20,8%, п'ятий пласт — 8%.

Цікаво розглянути ситуацію насиченості культурного шару по пластах на різних ділянках розкопу. Перший пласт до уваги не беремо, бо він не відображає об'єктивної картини насиченості культурними рештками внаслідок їх численних переміщень у процесі оранки, а також по тій причині, що тут складно було виявляти всі артефакти (особливо малих розмірів) серед густої сітки кореневищ культурних рослин та бур'янів. У другому пласті (глибина від 0,25 до 0,50 м, рахуючи від сучасної поверхні розкопу) найбільш насиченими виявилися північний і південний сектори попелища, а найменша насиченість спостерігалася на ділянках довкола попелища, центральної частини та південно-західного сектора. У третьому пласті (глибина від 0,50 до 0,75 м) найчастіше траплялися знахідки у межах зольного пагорба та безпосередньо навколо нього, де виявлені археологічні комплекси. Менше знахідок виявлено у центральній частині попелища, на його віддаленій периферії, за винятком південно-східного кутка

розкопу, та у південно-західному секторі. Треба зазначити, що у третьому пласті насиченість культурними рештками часто залежала від того, чи є на даній ділянці житлово-господарські комплекси. Оскільки верхні контури ям різних споруд у більшості випадків виглядали дуже розпливчасто, їх достатньо чітко фіксувати не вдавалося, тому цілком вірогідно, що верхня частина заповнення у них була віднесена до культурного шару. Четвертий пласт (глибина від 0,75 до 1 м) є практично передматериковим, тому його насиченість ще тісніше була пов'язана з наявністю на тій чи іншій частині розкопу житлово-господарських ям. Примітно, що навколо ям майже завжди частіше траплялися знахідки. Зокрема, найбільше артефактів зафіксовано у південно-східному та південно-західному секторах. Найменше їх виявлено в центрі попелища. На решті ділянок розкопу насиченість культурного шару приблизно однакова. П'ятий пласт культурного шару (глибина від 1 до 1,2 м) простежувався лише на площі у вигляді кільця шириною в кілька метрів навколо зольного пагорба, що був у основі попелища.

Таким чином, з вище викладеного можна зробити висновок, що процес накопичення культурних решток на попелищі №7 у різних його частинах був нерівномірним і залежав від багатьох чинників, нерідко випадкових. За межами зольного пагорба кількість і склад артефактів часто залежали від того, чи функціонували у певному місці житлово-господарські об'єкти.

Серед усієї сукупності артефактів, пов'язаних з матеріальною культурою стародавніх мешканців Більського городища, які виявлені у культурному шарі в межах розкопу на попелищі №7, за кількістю знахідок на першому місці стоять фрагменти керамічного ліпленого посуду різноманітних форм і розмірів разом з посудинами у цілому вигляді або лише трохи пошкоджених, яких нараховується всього до двох десятків. Загалом у культурному шарі виявлено 50817 фрагментів ліпленого посуду, що становить 45,3% від усіх зафіксованих тут артефактів. Кількісне і відносне представництво решток ліпленого посуду, за

пластами, виглядає таким чином: перший пласт – 4166 (8,2%) знахідок, другий пласт – 19681 (38,7%) знахідка, третій пласт – 13715 (27%) знахідок, четвертий пласт – 9697 (19,1%) знахідок, п'ятий пласт – 3558 (7%) знахідок. Переважна маса знахідок була дрібними чи маловиразними фрагменти ліплених посудин, серед них часто навіть неможливо з'ясувати, який вид посудини або його частину вони репрезентували. До колекції, крім цілих або частково пошкоджених посудин, відібрано достатньо великі та інформативні фрагменти, за якими хоча б у загальних рисах можна отримати уявлення про тип посудини, її форму та орнаментацию. Таких знахідок набралось 1786 одиниць. Провідне місце у комплексі керамічного посуду посідають горщики, дещо рідше траплялися – миски, корчаги, черпаки, значно менше – кубки, глечики, кухлі, чашки, цідилки тощо. Детальний розгляд та аналіз форм і типів ліпленого посуду у матеріалах розкопок попелища №7 планується у майбутньому.

Керамічні предмети місцевого виробництва представлені досить численною групою артефактів, які ми об'єднуємо під назвою господарчо-побутова кераміка. Всього таких знахідок налічується 486. Цілі та найбільш презентативні фрагменти взято до колекції – 291 одиниця. Ці знахідки репрезентують кружала для веретена, “гудзики”, “котушки”, “конуси”, “блоки”, “вальки”, “важки”, “намистини”, оброблені у вигляді різних геометричних фігур фрагменти посудин тощо.

Так звана культлова кераміка представлена 54 артефактами. Вони репрезентують мініатюрні посудинки, “палянички” чи “коржичики”, зооморфні фігурки.

Імпортна антична кераміка, виготовлена за допомогою гончарного круга, представлена досить незначною кількістю артефактів – всього 595 знахідок. Це становить лише 1,2% від загальної кількості знахідок місцевого ліпленого посуду. У цілому або мало ушкодженому вигляді античних посудин не знайдено. До колекції взято великі і найбільш презентативні фрагменти амфор – близько 70 та кілька дрібних фрагментів мальованих та чорнофігурних посудин.

Важливе місце у колекції археологічних знахідок посідають металеві вироби. Кількісно серед них переважають предмети із заліза – 38 знахідок. Вони репрезентують: ножі – 12 знахідок, шила – 8, цвяхоподібні шпильки – 6, різці – 2, по одній знахідці – серп, сокиру, тесло, кільце, псалій, ворварку, кинджал, наконечник стріли та кілька предметів незрозумілого функціонального призначення. У культурному шарі попелища №7 виявлено більше сотні знахідок, пов'язаних з чорною металургією і ковальством. Сюди відносяться шматки дуже розпеченої глини разом з рештками залізного шлаку та 5 невеликих шматків бурого залізняка.

Бронзові предмети нараховують 32 знахідки. Серед них 15 наконечників стріл, 9 цвяхоподібних шпильок, 4 браслети, 2 сережки, 2 голки. Сюди додамо невеликий фрагмент дротяного браслета з низькопробного золота.

Виготовлені з кістки та рогів тварин предмети порівняно не численні, але досить різноманітні. Всього виявлено 24 знахідки. Більше половини з них репрезентують шпильки-проколки та лошила, чотири – псалії, по одній чи дві – ворварки, застібки для сагайдака, намистини, наконечники стріл, пронизки для ременів вуздечки, ложки, знаряддя для обробки шкір.

Кам'яні вироби налічують 51 знахідку. В основному це металеві камені для праці, розтирачі зерна на пласких зернотерках, точильні бруски та осілки-мантачки з дірочкою для підвішування до пояса. У цій групі знахідок є кілька уламків зернотерок та кам'яного блюда.

Значний відсоток серед виявлених у культурних нашаруваннях попелища становлять побутово-будівельні рештки та відходи. Зокрема, це шматки глиняної обмазки. Всього їх зафіксовано 6172 знахідки. Вони були переважно сконцентровані у районі житлово-господарських комплексів, найбільше у північно-західному секторі попелища. Також досить численними є знахідки обпечених шматків глини – 4140 одиниць. Їх найбільше зафіксовано там, де функціонували великі каркасні печі – в північно-західному та в північно-східному секторах попелища. Шматки дріб-

них та середніх (в кілька сантиметрів за діаметром) розмірів кварциту, пісковика, граніту та дуже рідко кременю траплялися по всій території розкопу, за винятком центральної частини. Всього у польовій документації зафіксовано 3829 таких знахідок.

Одне з провідних місць за кількістю серед виявлених у ході розкопок артефактів посідають остеологічні матеріали. Їх у польовій документації зафіксовано 45765 одиниць. Сюди відносяться знахідки від дрібненьких кісточок чи фрагментів розтросчених кісток до цілих або частково ушкоджених кістяків тварин. Вони траплялися у переважній більшості в товщі зольного пагорба та навколо нього і значно рідше на периферії попелища. В окремих місцях зольних прошарків кістки тварин лежали цілими скупченнями. Очевидно, ці знахідки переважно слід вважати звичайними харчовими покидьками та рештками мертвих тварин. Явних слідів або ситуації, яка б могла вказувати на культовий характер виявлених остеологічних матеріалів, тобто жертвоприношення, зафіксувати не вдалося. Зауважу, що серед решток тварин у значній мірі присутні як кістяки зовсім молодих особин, так і зрілих.

Ми не мали змоги провести глибоке фактове вивчення виявлених під час розкопок остеологічних матеріалів, але за допомогою науковців Полтавської аграрної академії було зроблено видове визначення тварин за найбільш доступним способом — “по головах”, тобто, за щелепами, черепами, рогами тощо. Звичайно, цей метод не можна вважати досконалим, але все-таки він дає можливість хоча б у загальних рисах мати явлення про харчовий раціон та склад свійської худоби у стародавнього населення Більського городища. Всього було зроблено 2051 визначення, що становить 5% від усієї кількості знахідок остеологічного матеріалу. Результати нашого визначення у відсотковому відношенні між видами тварин виявилися такими: велика рогата худоба становить 24,4%, коні — 23,5%, свині — 23,3%, дрібна рогата худоба — 19%, собаки — 8,6%, дикі тварини, птахи, риби — 1,3%. Серед решток диких тварин є кабани, олені,

кози, вовки, лисиці, бобри, зайці, черепахи. Знайдено хрящові кістки та луску великих рибин. Птахи представлені дрібними видами, можливо, перепілками. Фіксація остеологічних матеріалів по пластах розкопу показує, що велика рогата худоба, коні та собаки найбільше представлені у верхніх культурних нашаруваннях, тоді як свині, дрібна рогата худоба та представники дикої фауни — у середніх та нижніх.

Антропологічні матеріали представлені 26 знахідками. У переважній більшості це рештки розтросчених черепів та щелепи, причому значна частина з них репрезентує жінок та дітей-підлітків. Виявлені антропологічні матеріали найчастіше траплялися у нижніх та верхніх культурних нашаруваннях і практично відсутні у прошарках зольного пагорба.

Археологічні об'єкти і комплекси. У межах загального розкопу на попелищі №7 виявлено досить велику кількість археологічних об'єктів і комплексів — ям від різноманітних житлово-господарських споруд, смітників тощо (рис.2). Але, як уже було зазначено, специфіка залягання культурних відкладень та ґрунтів у Більському городищі така, що не дає можливості у більшості випадків з достатньою чіткістю виявляти на зачищеній поверхні контури ям скіфського часу. Їх не важко помітити, але окреслити краї надзвичайно складно. Наша практика показала, що далеко не завжди помічені в культурному шарі контури ями збігаються з її нижньою частиною, чітко зафіксованою у суглинковому чи материковому горизонті. Також цілком очевидно, що певна частина ям скіфського періоду не досягала дном суглинкових пластів, їх рештки помітні у товщі культурних нашарувань. Зафіксувати ці ями можна за наявністю скупчення специфічних артефактів (глиняної обмазки, обпеченої глини, обгорілого дерева, золи), за відтінком ґрунту, який контрастує з навколишнім фоном зачищеної поверхні, а також за підвищеною концентрацією побутових культурних решток. Контури таких ям або зовсім не “ловляться”, або мають дуже розпливчасті обриси. За таких умов у процесі розкопок ми не намагалися будь-що “намалювати” у

польовій документації ці ями, а фіксували помічені зміни у польовій документації і уважно стежили за “поведінкою” ями у нижчих пластах, доки її контури стануть достатньо чіткими, найчастіше це вдавалося лише у нижньому прошарку культурного шару або на материковій поверхні. За нашими спостереженнями, ями (в основному хронологічно пізніші), нижня частина яких не досягала материкового суглинку, концентрувалися на тих же ділянках розкопу, де знаходилися хронологічно раніші житлово-господарські комплекси, чітко зафіксовані у нижніх культурних прошарках. Контури всіх хронологічно пізніших ям, де були сумніви щодо їх фіксації, ми не заносили на план розкопу, бо це могло б у значній мірі спотворювати дійсну картину розташування, розміри та форму стародавніх споруд. Але наявність будівельних решток, “підозрілих” слідів ям, підвищену концентрацію артефактів та їх характер обов’язково беремо до уваги при вивченні і реконструкції житлово-господарських комплексів на попелищі №7.

Чітко зафіксованих і нанесених на план розкопу ям від різноманітних житлових, господарських, побутових споруд чи звичайних сміттєзвалищ нараховується 60. Разом з іншими об’єктами, контури яких достатньо точно встановити не вдалося, їх число досягає близько сотні.

На плані розкопу попелища №7 (рис.2) вгадується не менше десятка ділянок, де у різні хронологічні періоди функціонували окремі житлово-господарські комплекси, які умовно можна назвати подвір’ям. Вони кількома колами оточували зольний курган, який слугував місцем зсипання домашнього попелу та побутових відходів. Подвір’я скіфської доби складалося з житлового приміщення, кількох невеликих господарських і побутових приміщень, деякі з яких всередині містили печі або погрібки, надвірних глинобитних печей, жертovníків, різноманітних неглибоких ям. У сукупності на території розкопу виявлено 63 археологічні об’єкти, серед яких 9 можна розглядати як житла, 12 – побутово-господарські приміщення, 3 – приміщення з

печами, 16 – погрібки. До цього додамо 2 жертovníки, надвірну пічку, 20 невеликих ям.

Заповнення виявлених ям на території розкопу нерідко було насичене різноманітними артефактами у більшій кількості, ніж у довколишніх культурних нашаруваннях. Всього у заповненнях ям зафіксовано 16523 знахідки. Серед них: 6157 фрагментів ліпленого посуду (462 відібрано до колекції), 87 керамічних виробів господарчо-побутового призначення (в колекції – 58), 9 предметів культової кераміки, 41 фрагмент античної кружальної кераміки (в колекції – 8), 10 залізних предметів, 9 кістяних виробів, 431 кам’яний предмет (в колекції – 19), 20 зразків глиняної обмазки та уламків глинобитних печей (всі взято до колекції), 801 шматок глиняної обмазки, 707 шматків обпеченої глини, 10 антропологічних знахідок, 8241 остеологічна знахідка. Серед останніх видове визначення зроблено у 3,5% знахідок. У підсумку було отримано такі результати: свині склали 23,4%, дрібна рогата худоба – 23,1%, велика рогата худоба – 22,8%, коні – 19,7%, собаки – 9,3%, дикі тварини – 1,7%.

Підводячи підсумок, скажемо, що, на нашу думку, більшість попелищ скіфського часу на території Більського городища, як і на інших поселеннях лісостепу України, являють собою рештки сакралізованого звичаю місцевого населення зсипати побутовий попіл та відходи в одне місце серед розташування житлово-господарських комплексів (подвір’їв). Типовим попелищем у даному випадку є досліджене у 1997-2003 роках попелище №7. У межах розкопу, який охопив практично всю територію попелища, загалом виявлено 63 археологічних об’єкти та 128646 артефактів. Їх за категоріями можна розділити таким чином: місцевий ліплений посуд – 56974 знахідки, господарчо-побутова кераміка – 573, культова кераміка – 63, імпортна антична кераміка – 636, залізні предмети – 109, бронзові вироби – 31, золоті вироби – 1 знахідка, кістяні вироби та заготовки – 45, кам’яні предмети – 81, шматки глиняної обмазки – 6884, шматки обпеченої глини – 4847, уламки каменю – 4241, остеологічні рештки – 54006, антропологічні

рештки — 36 знахідок. До колекції для лабораторно-кабінетних досліджень і зберігання у музейному фонді відібрано 5510 знахідок. Їх хронологічні рамки у цілому окреслюються від кінця VIII до початку V ст. до н.е.

У майбутньому археологічні об'єкти та окремі категорії знахідок, виявлені в ході розкопок попелища №7, стануть предметом спеціального дослідження з метою реконструкції життя і побуту мешканців скіфської доби на окремій частині Більського городища. Це допоможе отримати більш повне уявлення про історію одного з найвидатніших укріплених поселень раннього залізного віку Європи.

Література

Гавриш П.Я. 20 років польових археологічних досліджень на історичному факультеті ПДПУ // Історична пам'ять. — Полтава, 2004. — №1. — С.174-183.

Гавриш П.Я. Завершення досліджень на попелищі №7 у Західній фортеці Більського городища // АДУ 2003-2004 рр. — Київ-Запоріжжя: Дике Поле, 2005. — С.91-94.

Гавриш П.Я. Продовження розкопок зольника №7 в Західній фортеці Більського городища // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2002. — № 1 (11). — С.72-73.

Гавриш П.Я. Розкопки зольника №7 в Західній фортеці Більського городища // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 1999. — № 2 (6). — С.20-21.

Гавриш Петро, Гейко Анатолій. Застосування оброблених уламків глиняного посуду доби пізньої бронзи — раннього заліза (за матеріалами Більського городища) // УКЖ. — Опішне: Укр. народознавство, 2004. — №1. — С.37-44.

Гейко А.В., Гавриш П.А. Об использовании обработанных фрагментов посуды (по археологическим и этнографическим данным) // Интеграция археологических и этнографических исследований. — Алматы, Омск: Изд. дом "Наука", 2004. — С.75-76.

Городцов В.А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губ. в 1906 г. // Тр. XIV АС. — Москва, 1911. — Т.3. — С.93-161.

Новий тлумачний словник української мови: У трьох томах. — Київ: Аконіт, 2001. — Т.1. — 926 с.; Т.2. — 926 с.

Пошивайло Олесь. Керамічні сюжети в постсоветській археологічній науковій літературі: домінанта профанного // УКЖ. — Опішне, 2004. — №1 (11). — С.7-15.

Рудинський М.Я. Мачухська експедиція Інституту археології в 1946 р. // АП УРСР. — Київ, 1949. — Т.2. — С.53-79.

Словник-довідник з археології. — Київ: Наук. думка, 1996. — 430 с.: іл.

Шрамко Б.А. Крепость скифской эпохи у с.Бельск — город Гелон // Скифский мир. — Киев: Наук. думка, 1975. — С.94-132.

Шрамко Б.А. Раскопки В.А.Городцова на Бельском городище в 1906 г. (по материалам коллекции ГИМ) // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С.29-54.

Гавриш П.А.

Основные итоги исследований зольника №7 на Бельском городище

Резюме

В статье освещаются основные итоги археологических раскопок 1997-2003 годов экспедиции Полтавского государственного педагогического университета зольника №7 на территории Западного укрепления Бельского городища скифского времени в Полтавской области Украины. Памятник исследован сплошным раскопом на площади 1225 кв.м, где обнаружено 63 археологических объекта и 128646 находок. Добытые материалы датируются в пределах конца VIII — начала V в. до н.э.

12.05.06.

О НОВОМ АСПЕКТЕ ПРОБЛЕМЫ БУДИНОВ И МЕЛАНХЛЕНОВ (в свете последних публикаций могильников скифского времени на Северском Донце)

Настоящая статья не претендует на роль завершеного научного исследования, а, скорее, отражает первые впечатления от знакомства с публикациями новых погребальных памятников скифского времени на Северском Донце. Хорошо известно, что в Днепро-Донском междуречья процесс изучения курганных древностей носил крайне неравномерный характер. Еще в конце XIX — начале XX в. были раскопаны сотни курганов Посулья (*Ильинская, 1968*). В начале XX в. открыты первые погребения в курганных могильниках скифского времени на Среднем Дону. По сравнению с другими лесостепными некрополями, в дореволюционный период было изучено не так много воронежских курганов (не более 25), тогда как, например, только в Посулье к началу XX в. уже было раскопано около 400 насыпей. Основная же масса среднедонских курганов (примерно 180) была исследована и введена в научный оборот во второй половине XX в. Кажется, именно это обстоятельство объективно обусловило более высокое качество источниковой базы по погребальным памятникам скифского времени на Среднем Дону. Явная асинхронность исследования лесостепных курганов Днепро-Донского междуречья сказалась на сохранности и полноте коллекций, качестве публикаций материалов и, в конечном итоге, на степени их использования как источников по истории Лесостепной Скифии.

До недавнего времени база данных по курганам скифского времени лесостепного течения Северского Донца была представлена немногочисленными погребальными комплексами, раскопанными в разных могильниках в основном в дореволюционный период. Их материалы были плохо документированы, а главное не составляли сколько-нибудь значительных серий. Ситуация радикально изменилась в последние годы, когда на мо-

гильнике Старый Мерчик были проведены масштабные раскопки, выявившие целую серию погребений второй половины V — IV вв. до н. э. (*Бандуровский, Буйнов, 2000*). Одновременно стали вводиться в научный оборот материалы раскопанного в конце 70-х годов XX в. В.Г.Бородулиным могильника Песочин, вылившиеся в монографическое исследование (*Бабенко, 2005*). В результате новейших раскопок на Северском Донце и публикации материалов старых к началу XXI в. выборка исследованных курганных погребений скифского времени составила не менее 200 комплексов, то есть, примерно столько же, сколько и на Среднем Дону. Но дело даже не в количестве, а, прежде всего, в качестве только что введенного в научный оборот нового археологического материала. Его изучение дает во многом иную картину погребальной обрядности и материальной культуры северскодонецкого населения, практиковавшего курганный обряд захоронения, нежели представлялось ранее (*Либеров, 1962*). В истории сооружения северскодонецких курганов харьковские исследователи выделяют как минимум две большие хронологические группы: раннескифскую VII-VI вв. до н. э. и позднескифскую 2-й пол. V-IV вв. до н. э. В настоящей статье рассматривается лишь последняя, синхронная основной массе воронежских курганов. Нижний хронологический рубеж ее приходится на годы *акмэ* Геродота и его путешествия в Ольвию, но основная масса северскодонецких захоронений относятся уже к послегеродотовому времени, что не следует упускать из виду при работе над вопросом об этнической принадлежности населения, оставившего вышеназванные могильники на Северском Донце.

При ознакомлении с топографией и планировкой северскодонецких некрополей 2-й пол. V-IV вв. до н. э. и среднедонских курга-

нов сразу бросаются в глаза черты их несомненной близости (рис.1). В обоих регионах курганные группы появлялись в сходных природных ландшафтах и концентрировались в правобережье лесостепного течения Дона и Донца, там же, где и большинство городищ (Бандуровский, Буйнов, 2000, с.27, рис.1). На Среднем Дону просматривается определенная тенденция устраивать такие могильники на речных водоразделах или высоких мысах, причем почти всегда на удалении 2-8 км от ближайших городищ (Медведев, 1999, с.91-92). У нас все большие курганные могильники возникали на новых местах и не были топографически связаны с курганами предшествующего времени. Ту же отличительную топографическую особенность отмечают и харьковские археологи (Бандуровский, Буйнов, 2000, с.28). Они также обратили внимание на отсутствие среди исследованных новых могильников погребений ранне- и среднескифских периодов (Бабенко, 2005, с.196), хотя в отличие от Подонья, здесь известно несколько некрополей с широкой датировкой, использовавшихся на протяжении всей скифской эпохи.

Судя по опубликованным материалам и планам, могильники по лесостепному течению Донца состояли из весьма однородных насыпей небольших и средних размеров, обычно высотой не более 1-2 м (Бандуровский, Буйнов, 2000, с.125). Здесь, также как и на Среднем Дону, слабо представлена традиция выделять захоронения влиятельных вождей большими насыпями (некоторое исключение — Песочинский могильник), как это было в Степной Скифии и на Суле. Также, как у скифов, в лесостепном Поднепровье и Подонье многие донецкие погребения окружал материковый выкид, специально уложенный вокруг могильной ямы. Большая часть насыпей содержала по одному погребению и лишь в некоторых открыты впускные захоронения и даже подзахоронения лошадей, точнее их частей, чего мы, правда, не встречаем на Среднем Дону.

При всем разнообразии типов погребальных сооружений недавно открытых курганных могильников на Северском Донце наи-

более яркую их черту представляет весьма широкое распространение там гробниц столбовой конструкции (склепов), ранее в этом регионе практически неизвестных. На это сразу обратили внимание украинские археологи (Бандуровский, Буйнов, 2000, с.115). Они серийно представлены в таких могильниках как Песочин (15 из 37 погребений) и особенно Старый Мерчик (все 11 основных погребений). В этом смысле весьма показателен последний могильник, где курганы содержали погребения только в деревянных гробницах на девяти столбах (рис.2: 6-10). Они имели характерную прямоугольную, чаще почти квадратную в плане форму. По форме и устройству эти склепы настолько близки среднедонским (рис.2: 1-5), что, если бы не подписи под рисунками, их можно было бы однозначно принять за последние. На мой взгляд, это, пожалуй, наиболее яркий и массовый признак «сепаратной» связи могильников скифского времени лесостепного Подонья и Северского Донца. Насколько мне известно, подобных серий столбовых гробниц не известно в других вариантах лесостепной скифоидной культуры, в том числе и на Суле. В тоже время надо отметить, что на Северском Донце пока не встречено дромосных могил, которые на Среднем Дону составляют не менее 13%, а в могильнике Терновое-Колбино — 8 из 24-х исследованных погребальных сооружений имели коридоры-дромосы (Савченко, 2001, с.119). К тому же, большинство среднедонских столбовых гробниц отличались более крупными размерами, чем опубликованные северскодонецкие. В столбовых гробницах и склепах, как правило, совершались парные и коллективные погребения: в среднем по Дону 25%, в Мاستюгино 40 %; на Донце в среднем 24% (Бандуровский, Буйнов, 2000, с.46-47), в Песочинском могильнике не менее 35 % от числа исследованных погребений (Бабенко, 2005, с.55).

На Сев. Донце, как и в других могильниках Днепровского Право- и Левобережья, преобладали меридианально ориентированные погребения (Бандуровский, Буйнов, 2000, с.42, 115; Бабенко, 2003, с.32). В курганном

могильнике у с. Черемушны Валковского р-на Харьковской обл. ориентация головой в южном направлении составляла 77,7% (Буйнов, Шевченко, 2004, с.35). Этим они близки посульским курганам и заметно отличаются от среднедонских, где южноориентированные погребения известны, но все-таки доминирует ориентация погребенных головой в юго-западный (58,5 %) и, в меньшей мере, в противоположный северо-восточный (34 %) сектора. Наиболее близкий среднедонскому спектр ориентировок дал лишь могильник Старый Мерчик: юг — 42,9%, юго-запад — тоже 42,9%, восток — 14,2 % (Бандуровский, Буйнов, 2000, с.42, табл.2). Что стоит за явным преобладанием на Северском Донце южной ориентировки, предстоит еще выяснить. Любопытно, что материалы кургана 14 у с. Черемушны позволили точно установить летнее время совершения захоронения (Буйнов, Шевченко, 2004, с.36). В таком случае, господствующая южная ориентировка северскодонецких погребений может быть связана с теплым летним временем захоронений, тогда как большинство среднедонских были, видимо, совершены в холодное время года. Этот вопрос явно требует специального исследования. Донецкие погребения отличает довольно высокий показатель встречаемости полностью или частично сожженных деревянных гробниц. В Песочине их было не менее 7 (19%). На Среднем Дону они встречались, но несколько реже (около 10% курганов).

Налицо высокая степень общности в устройстве погребальных сооружений, обрядности и многих категориях погребального инвентаря среднедонских и северскодонецких курганов 2-й пол.V - IV вв. до н. э. Обращает на себя близость, хотя и не идентичность, керамических комплексов этих двух групп могильников (рис.3). На Северском Донце в последнее время стали известны находки вазообразных сосудов, чаще без ручек, но в од-

ном случае, с двумя ручками, очень близкие среднедонским «вазам» (Бабенко, 2005, рис.22, 5). Напомню, что на Среднем Дону — это господствующий тип посуды местного производства в составе керамического погребального инвентаря. В тоже время, в северскодонецких курганах, хотя и не часто, но все же встречались горшки, близкие массовой городищенской посуде (Бандуровский, Буйнов, 2000, рис.5, 11; 52, 30). На Среднем Дону они ни разу не входили в состав инвентаря курганных погребений.

Весьма близким оказался набор прочего инвентаря среднедонских и северскодонецких могильников (рис.4). В Песочине из 37 захоронений в 20 было оружие, мечи — в двух, защитный доспех — в четырех, включая находки бронзовых греческих кнемид, импортная посуда — в шести, золотые украшения — в 15, а также один бронзовый котел. Следует согласиться с заключением харьковских археологов, что погребальный инвентарь курганных погребений в среднем течении Донца в процентном отношении не уступает, а иногда и превосходит аналогичные показатели многих степных памятников и некоторых среднедонских могильников (Бабенко, 2003, с.33). Особенно это заметно по обилию в курганах у сс. Песочин и Старый Мерчик античных импортных изделий — от греческих амфор и расписной посуды до золотых украшений и разного рода нашивных бляшек. В этом отношении они также оказались весьма близки среднедонским.

Среднедонские курганы, в массе своей, содержали аристократические и воинские захоронения в больших столбовых гробницах, что вновь ярко подтвердили последние раскопки В.И.Гуляева и Е.И.Савченко в могильнике Терновое — Колбино I. По мнению украинских коллег, ситуация на Северском Донце несколько иная. Здесь не было такой социальной однородности погребен-

* Ошибочным является утверждение В.И.Гуляева о том, что на Среднем Дону господствует южная ориентировка. Вот данные по исследованному им могильнику «Терновое I - Колбино I»: из восьми погребений с достоверно установленным положением погребенных шесть были ориентированы головой на запад, по одному случаю — на северо-запад и юг (Савченко, 2001, с.129).

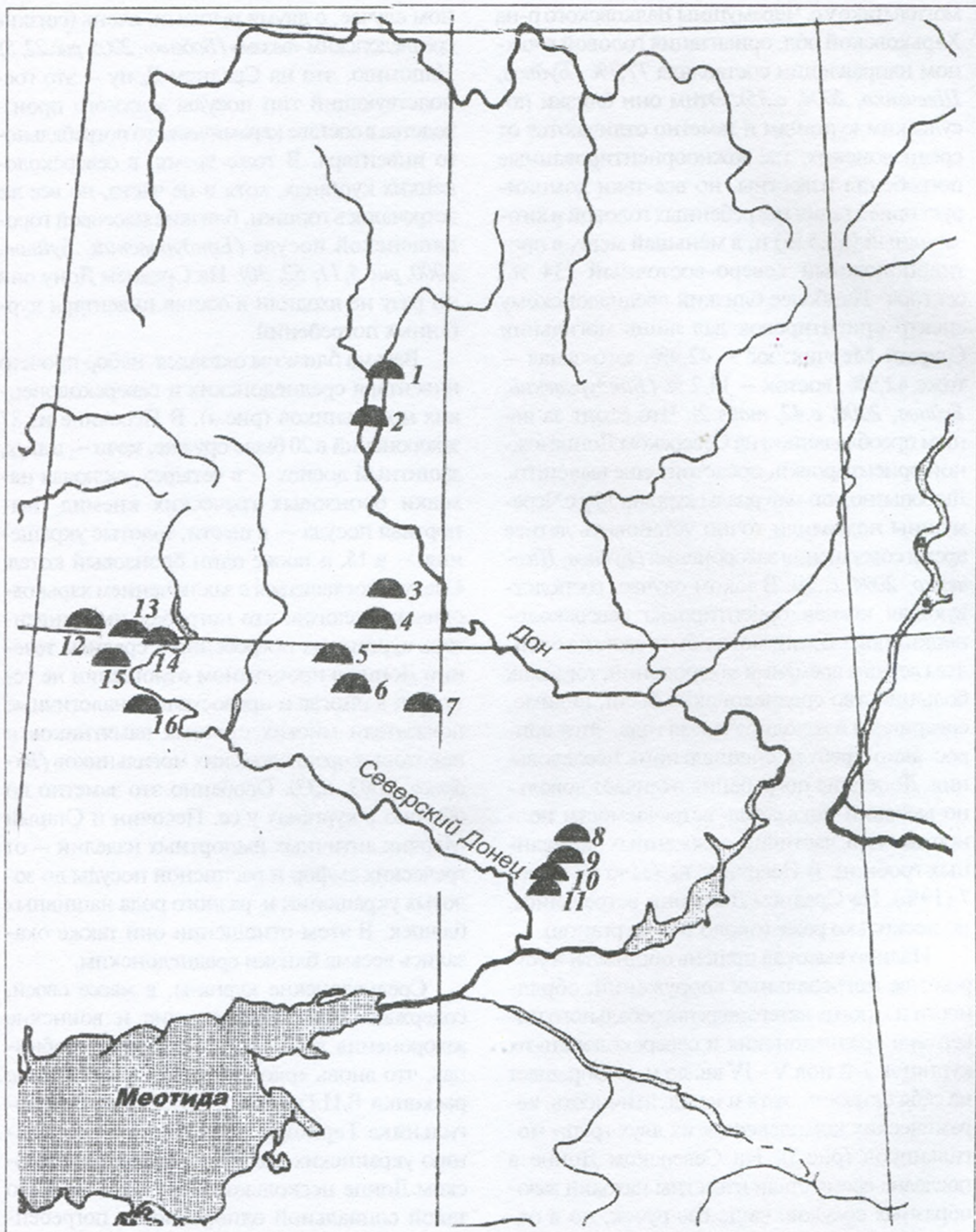

Рис. 1. Карта сопоставляемых курганных могильников V-IV вв. до н.э. на Среднем Дону и Северском Донце.

1 — Староживотинное; 2 — Частые Курганы; 3 — Мастюгино; 4 — Терновое I - Колбино I; 5 — Русская Тростянка; 6 — Дуровка; 7 — Ближнее Стояново; 8 — Кашеевка; 9 — Сладковка; 10 — Шолоховский; 11 — Частые курганы II; 12 — Старый Мерчик; 13 — Люботин; 14 — Песочин; 15 — Черемушны; 16 — Острроверховка.

ных, как на Среднем Дону. Так, в могильнике Песочин захоронения знати составляли существенную, хотя и меньшую часть от общего числа погребений (Бабенко, 2005, с. 172-173). Большинство курганов содержали рядовые захоронения, совершенные под насыпями высотой до 1 м в простых грунтовых могилах прямоугольной формы, сопровождаемые скромным инвентарем, в том числе, лепными горшками, чего мы не наблюдаем на Среднем Дону.

Иная картина в могильнике Старый Мерчик, по основным социальным параметрам практически не отличающемся от среднедонских некрополей. Он дал серию погребений в деревянных столбовых гробницах, инвентарь которых, не смотря на сильное ограбление, на мой взгляд, свидетельствует о принадлежности этого некрополя прежде всего местной знати и воинам. Но даже среди них явно выделялось погребение в кургане № 11. В состав его инвентаря входил круглодонный серебряный кубок с позолотой, меч с рукоятью, обложенной золотом, пара наконечников дротиков, наконечник копья, бронзовые кнемиды, остатки плети со спиральной золотой лентой, золотые нашивные бляшки, импортная посуда и многое другое. Эти находки заставляют сопоставить этот комплекс со знаменитым курганом № 3 группы Частых близ Воронежа, где в 1911 г. также были найдены воронежский серебряный сосуд с изображением скифов и меч с рукоятью, обложенной золотом. По таким могильникам, как Песочин и Старый Мерчик складывается впечатление, что и в курганах Харьковщины наблюдается высокая степень милитаризации населения, свойственная и группам, оставившим воронежские могильники. Напомню, что предметы вооружения встречены не менее чем в 75% среднедонских погребений (Медведев, 1999, с. 107), а по подсчетам Е.И. Савченко, из 24 могил, исследованных у с. Терновое-Колбино, оружие найдено в 20 (Савченко, 2001, с. 121).

Новой чертой погребального обряда северскодонецких курганов 2-й пол. V-IV в. до н.э. является присутствие в могилах предме-

тов конского снаряжения, а также захоронений взнузданных коней, точнее их частей (Бабенко, 2003, с. 33). Исследователи обратили внимание на то, что подобная черта не была свойственна населению северскодонецкого региона в предшествующее раннескифское время. В тоже время укажу, что находки удила, деталей конской упряжи (но не конские захоронения!) еще чаще встречаются в среднедонских курганных погребениях. По моим подсчетам десятилетней давности остатки снаряжения боевых коней на Среднем Дону найдены в более чем 50 погребениях из 140 тогда учтенных, в том числе 34 экземпляра удила (Медведев, 1999, с. 107). В могильнике Терновое-Колбино на 24 кургана, исследованных к 2000 г., конский убор встречен в 11 погребениях (Савченко, 2001, с. 122). В свете последних открытий не вызывает сомнений подчеркнуто «всаднический» характер субкультуры воинов и знати на Среднем Дону и Донце.

Не смотря на ряд «общескифских» черт, курганные могильники 2-й пол. V-IV вв. до н. э. по среднему течению Донца в целом демонстрируют во многом иную культуру, отличную от собственно скифской. Комплексы степного облика, в том числе в катакомбах, составляют лишь незначительную часть от общего числа раскопанных курганов. По подсчетам Л.И. Бабенко, таковых в Песочине было не более 11% (катакомб же всего 5 на все могильники Северского Донца, т.е. 2,5% погребений). Весьма существенно, что все они, без исключения, захоронения в катакомбах и относятся к весьма рядовым захоронениям (Бабенко, 2005, с. 188). Я полностью согласен с украинскими исследователями в том, что они могут свидетельствовать лишь об инфильтрации отдельных небольших групп степного скифского населения в донецкую лесостепь, но никак не о его доминировании в этой части Лесостепной Скифии. Еще сильнее обсуждаемые памятники отличались от синхронных им курганов IV в. до н. э., расположенных ниже по течению Северского Донца в Ростовской области, обычно связываемых с сирматами (Максименко, 1983). От-

дельные признаки «савроматских» погребений можно найти в 1-2-х курганах Харьковщины.

В тоже время бросается в глаза явная близость новых курганных некрополей классическим среднедонским. Она проявляется как в топографии могильников, так и в широком использовании деревянных столбовых гробниц того же устройства, что и на Среднем Дону. Несомненное сходство, иногда вплоть до полной идентичности, наблюдается и в наборах погребального инвентаря (серебряный кубок и меч с рукоятью, обложенной золотом из кургана № 11 у с. Старый Мерчик, однотипные золотые бляшки, «вазы», в том числе двуручная, рюмкообразные железные втки, витая железная скульгама среднедонского типа из к. №5, бронзовый черпачек из к. №12 того же могильника и др.). Все это требует объяснения.

К настоящему времени наметились две гипотезы, объясняющие феномен курганных могильников Харьковщины 2-й пол. V-IV вв. до н. э. (Бабенко, 2003, с. 191). А. В. Бандуровский и Ю. В. Буйнов склоняются к его объяснению стремлением зародившейся местной аристократии подчеркнуть свое новое социальное положение путем территориального обособления своих некрополей после их перенесения из старого межплеменного центра на Суле в правобережье Северского Донца (Бандуровский, Буйнов, 2000, с. 28, 117). Один из основных исследователей, Л. И. Бабенко пришел к заключению о более широком территориальном распространении «среднедонского феномена», вызванного чрезвычайно близкими культурно-историческими процессами. Он попытался их конкретизировать, указав в качестве возможной причины обогащения лесостепных племен участие в войнах скифских царей в качестве союзников (Бабенко, 2003, с. 157-158). Это предположение может как-то объяснить лишь богатство и однотипность инвентаря среднедонских и северскодонецких курганов V-IV вв. до н. э., но не близость устройства их погребальных сооружений и некоторых других деталей обряда, иногда вплоть до идентичности. В пос-

ледней книге Л. И. Бабенко существенно изменил свою аргументацию в сторону признания определяющей роли миграционных процессов, охвативших оба региона в V в. до н. э. (Бабенко, 2003, с. 194-200). Одним из их результатов стало расселение и на Дону, и Донце изначально родственных групп населения, оставивших указанные курганные могильники.

Недавно я также пришел к подобному заключению (Медведев, 2005, с. 100-102). Отмеченное выше «сепаратное» сходство среднедонских и северскодонецких некрополей, на фоне явного отличия их обрядности от памятников смежных территорий V-IV вв. до н. э., — как степных собственно скифских, так и «сирматских» в низовьях Донца — могло иметь более глубинные причины, в том числе на уровне этнического родства носителей курганного обряда погребения в двух соседних лесостепных регионах. В качестве рабочей можно предложить следующую гипотезу, объясняющую очевидную близость «курганной культуры» Среднего Дона и Северского Донца.

В этногеографии Геродотовой Скифии наибольшие споры вызывала и вызывает проблема будинов и меланхленов, которые в рассказе «отца истории» упоминаются где-то у северных и, соответственно, северо-восточных пределов «Скифского квадрата». Автор неоднократно высказывал свои соображения по этой проблеме (Медведев, 1999, с. 129-44; 2004, с. 61-76). Однако последние открытия на Северском Донце и весьма любопытное сопоставление античных свидетельств о меланхленах и будинах, недавно предложенное И. В. Пьянковым, вновь побуждают вернуться к этой теме.

Если формально следовать дошедшей до нас античной традиции, то меланхлены попали в поле зрения эллинских авторов раньше будинов. По свидетельству Стефана Византийского, впервые этот этноним употребляет Гекатей Милетский где-то на рубеже VI - V вв. до н. э.: «Меланхлены — «народ скифский» (ἔθνος Σκυθικόν). Гекатей в описании Европы. Названы так по их одежде (Jac. fr. 185). Через полвека точно такую же этно-

графическую характеристику мы находим у Геродота: «Все меланхлены носят черные плащи, от которых они получили свое название, обычаи же у них скифские» (Herod. IV. 102, 107). В тоже время в другом месте он обратил внимание на отличие меланхленов от скифов: «меланхлены — племя иное, нескифское» (IV. 20). Как известно, в отличие от большинства более поздних авторов, для «отца истории» «скифы» были понятием этническим. Судя по некоторым свидетельствам Геродота, в Скифии меланхлены составляли особое и явно автономное этно-политическое образование. Уже в конце VI в. до н. э. у них были свои правители (βασιλεὺς Μελαγχλαίων), принимавшие участие в знаменитом совете «царей» во время нашествия персидского царя Дария (Herod. IV. 119). Их решение отказать в помощи скифам свидетельствует об отсутствии какой-либо зависимости от степных владык, по крайней мере, в то время. Историк весьма подробно описал местоположение меланхленов. Для него они — один из порубежных народов, которые ограничивали Скифию. «Скифия ограничена вначале агафирсами, после неврами, затем андрофагами и, наконец, меланхленами» (Herod. IV. 100) В другом месте он поместил их где-то у северной стороны «Скифского квадрата» — между андрофагами на западе и будинами на востоке, но выше владений «скифов царских», на удалении 20 дней пути (4000 стадий = несколько более 700 км) к северному ветру от моря. По географическим представлениям Геродота «Выше меланхленов — болота и земля, безлюдная на всем известном нам протяжении» (IV. 20, 101). Важно, что при перечислении этносов, обитающих по сторонам «Скифского квадрата», меланхлены всегда идут за андрофагами, но перед будинами и гелонами (IV. 100, 102-110, 119, 123-125). Для локализации этого народа существенно и то, что их нет в геродотовом перечне племен «за Танаисом», через земли которых проходил торговый путь из Гавани борисфенитов к народам Приуралья.

Итак, по географическим представлениям Геродота, меланхлены — один из пограничных со скифами нескифских народов Днепр-

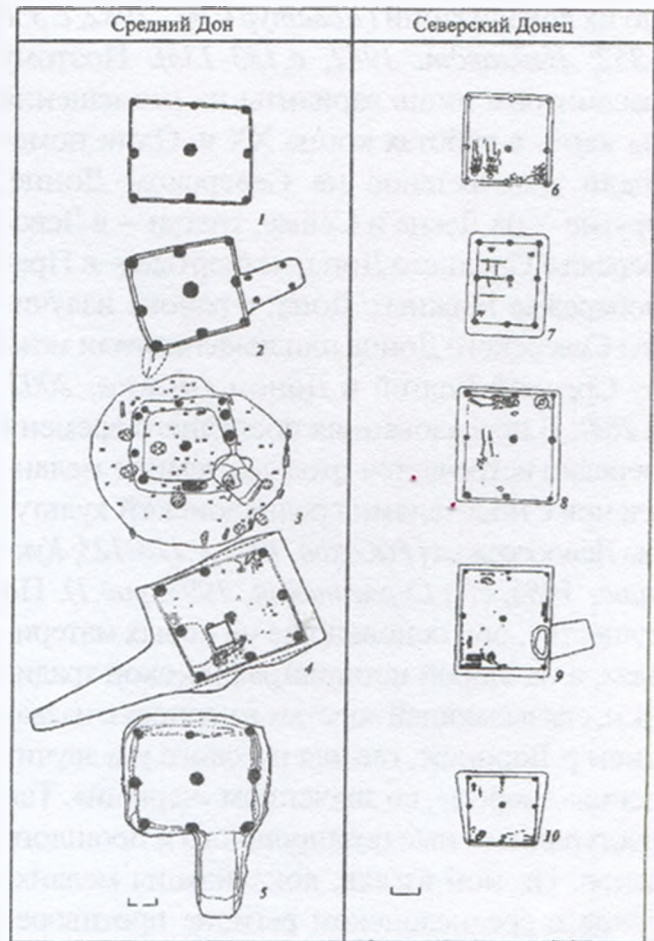

Рис.2. Столбовые гробницы на Среднем Дону и Северском Донце.

1 — Русская Тростянка, к. 17; 2 — Мастогино, к. 18/37; 3 — Мастогино, к. 2/23; 4 — Дуровка, к. 1; 5 — Колбино, к. 23; 6 — 10 — Старый Мерчик: 6 — к. 2; 7 — к. 7; 8 — к. 10; 9 — к. 11; 10 — к. 12.

Донского междуречья, соседивший с ними с севера. На западе их владения не достигали Борисфена-Днепра, а на востоке — Танаиса-Дона. Скорее всего, они жили где-то в верховьях Северского Донца — древнего Сиргиса. Образ их жизни был скифский, хотя, с точки зрения Геродота, скифами они не являлись. Этот народ, видимо, был плохо известен эллинам. Помимо их главной этнографической особенности, проявившейся в цвете одежды, последние о меланхленах практически ничего не знали.

Несмотря на довольно ясные указания Геродота, в работах исследователей последних десятилетий меланхлены получили разную географическую привязку. Наличие почти исчерпывающих историографических обзоров проблемы меланхленов освобождает меня от подробного разбора старых мнений

по их локализации (*Доватур и др., 1982, с.350-352; Нейхардт, 1982, с.133-135*). Поэтому рассмотрим лишь варианты их размещения на карте в работах конца XX в. Одни помещали меланхленов на Северском Донце, другие — на Десне и Сейме, третьи — в Левобережье Среднего Дона, четвертые — в Правобережье Нижнего Дона, в районе излучины Северского Донца или локализовали между Средней Волгой и Доном (*Щеглов, 2002, с.264*). В исследованиях последнего времени нередко встречается отождествление меланхленов с носителями среднедонской культуры Левобережья (*Рыбаков, 1979, с.118-123; Куклина, 1985, с.7; Скржинская, 1998, рис.1*). По существу, оно основано не на новых материалах, а на старой историографической традиции, связывающей «одетых в черное» с названием р.Воронеж, где для русского уха звучит основа «ворон», со значением «черный». Так поступали ученые позапрошлого и прошлого веков. На мой взгляд, локализация меланхленов в среднедонском регионе противоречит как данным античной традиции, так и археологии. Дело заключается в том, что весьма обширный левобережный ареал среднедонской культуры на деле включает всего несколько городищ-загонов без культурного слоя, ряд местонахождений керамики (сезонные стоянки), а также не более 5-6 впускных курганных погребений V - IV вв. до н. э. Судя по этим материалам, здесь не было сколько-нибудь значительного массива не только оседлого, но и постоянного кочевого населения (*Медведев, 1999, с.53, рис.20*). Последнее обстоятельство делает здесь более чем проблематичным размещение целого народа меланхленов.

Плохо увязывается с данными Геродота и отождествление меланхленов с племенами юхновской культуры на Десне и Сейме (*Смирнов, 1966, с.97; Иллінська, 1970, с.37*). Судя по наличию многочисленных городищ с мощным культурным слоем и отдельных грунтовых захоронений, оседлый образ жизни юхновцев отличался от скифского, свойственного по Геродоту и меланхленам. К тому же во время путешествия «отца истории»

в Причерноморье берега Сейма были еще заняты скифоидными племенами, оставившими многочисленные городища типа Кузиной Горы и Марицы. Смена этого населения юхновским происходит позже (*Пузикова, 1981, с.100-101*). Поэтому наиболее убедительной представляется их локализация все-таки в лесостепной части бассейна Северского Донца, всесторонне обоснованная Б.А.Шрамко (*Шрамко, 1962, с.233-234*) и поддержанная рядом авторитетных скифологов (*Граков, 1971, с.160; Моруженко, 1989, с.38; Тереножкин, Мозолевский, 1988, с.225, рис.162*). Ее разделяют и современные украинские исследователи (*Бандуровский, Буйнов, 2000, с.119-127; Бабенко, 2005, с.202-204*). Причем, геродотовой характеристике меланхленов как ведущих скифский образ жизни более отвечает та часть населения по среднему течению Северского Донца, которая погребала своих соплеменников в курганных некрополях.

По мнению большинства исследователей «меланхлены» — явно греческий псевдоэтноним. Но, скорее всего, он не был придуман Геродотом или его информаторами, а являлся греческой калькой с иранского с тем же значением. Скорее всего, имя меланхленов восходит к местному скифскому названию «*саудараты*» (ос. *saw-dar-a-ta* — «одетые в черное»), известному по более позднему ольвийскому декрету в честь Протогена (*Абаев, 1979, с.305*). Но сам по себе даже этот, лингвистически весьма прозрачный этноним, мало что говорит об этнической принадлежности меланхленов, которая до сих пор достоверно не установлена (*Доватур и др., 1982, с.352*).

Восточные соседи меланхленов — будины впервые упоминаются в «Скифском логосе» Геродота (*IV. 21-22; 108-109, 123*). Однако, как активные участники Скифо-Персидской войны конца VI в. до н. э., они выступают, по крайней мере, современниками меланхленов. Более того, в рассказе о неврах, «отец истории» бросает интересное замечание — «за одно поколение до похода Дария невры переселились в страну будинов» (*IV. 105*). Если перевести это хронологическое указа-

ние Геродота в современную систему летоисчисления, то окажется, что для использованной им исторической традиции «*большой и многочисленный народ*» будинов был исторической реальностью как минимум к началу 2-й пол. VI в. до н. э.

В отличие от меланхленов, Геродот более подробно описывает этот народ (*IV. 108-109*), на чем я сейчас останавливаться не буду, так как будино-гелонская проблема подробно рассмотрена в другой работе (*Медведев, 1999, с.137-144*). Напомню лишь, что геродотовы *βουδίνοι*, скорее всего, могут быть этимологизированы с иранского и подкреплены параллелями из иранской этнонимии (*Грантовский, 1970. с.181*). Но все же следует признать, что подлинный смысл имени будинов до сих пор остается не ясным, как, впрочем, и этническая принадлежность этого большого нескифского народа.

Вопрос о местонахождении страны будинов не столько безнадежно запутан античными авторами, как современными учеными (*Рыбаков, 1979, с.12, карты на с.13 и 17*). Важно то, что у «отца истории» будины фигурируют в двух независимых друг от друга, но вполне совместимых системах этногеографической информации:

1) в диатезе народов по торговому пути из Гавани борисфенитов, «за Танаисом», взятой из античной торговой перизгесы.

2) в перечне «этносов» вдоль сторон «Скифского квадрата, скорее всего, восходящем к мифопоэтическим представлениям самих скифов о их стране и ее окружении.

Их взаимное наложение до минимума сужает диапазон поиска «страны будинов». Вероятнее всего, она располагалась где-то у северо-восточного «угла» Скифской страны, существенно выше «надела савроматов», кочевавших в степях «за Танаисом» на протяжении 15 дней пути от крайнего угла Меотиды и являвшихся южными соседями будинов. Важно то, что по географическим представлениям Геродота будины и гелоны уже непосредственно не граничили со Скифией. От последней ее, видимо, отделяли владения меланхленов. Северными соседями будинов

были племена охотников-тиссагетов (*IV. 22*). Для нашей темы очень важным является другое замечание Геродота о тиссагетах: «*из их земли берут начало четыре большие реки, протекающие через земли меотов*», в том числе и Танаис (*Herod. IV. 123*).

Итак, согласно географическим представлениям Геродота, будины по Танаису занимали полосу земель между кочевниками-савроматами в степях и охотничьими угодьями тиссагетов в верховьях этой реки. В пользу достоверности геродотовой локализации будинов, безусловно, свидетельствует наличие в Подонье трех сильно различающихся археологических культур скифского времени — савроматской, среднедонской и городецкой. Их последовательность точно соответствует трем большим этносам, упомянутым Геродотом: савроматам в степях за Танаисом; будинам в его среднем лесостепном течении; и, наконец, тиссагетам в его верховьях. После открытия многочисленных городецких поселений и городищ на Верхнем Дону, вероятнее всего, оставленных геродотовыми тиссагетами, мало у кого осталось сомнения, что «земля будинов» простиралась до верхнего течения этой реки (*Медведев, 2003, с.109-115*). В то же время любопытно, что ни у Геродота, ни у других авторов мы не находим никаких указаний на западные пределы их владений.

Близкое соседство будинов и меланхленов в рассказе Геродота привело к тому, что эти два нескифских народа рано стали сблизжать, а то и просто отождествлять. Это наблюдается уже при первых попытках уточнения этногеографии Скифии путем совмещения перечня отдаленных нескифских племен вдоль северной и восточной сторон «Скифского квадрата» с локальными вариантами лесостепной скифоидной культуры. Пожалуй, первым в нашей науке по этому пути пошел М.И.Артамонов (*Артамонов, 1949, с.158-161, карта на с.170*). Он же ввел в науку понятие гелоно-будинской общности, занимавшей практически всю лесостепную территорию Днепро-Донского междуречья. В ее состав могли входить и геродотовы мелан-

хлены. На опубликованной им в 1949 г. карте они занимают крайнюю южную часть ареала «телоно-будинов» между Днепром и Северским Донцом. Отмечу только, что вопреки ясному свидетельству Геродота (*меланхлены* = «одетые в черные плащи»), М.И.Артамонов полагал, что они не выделялись какими-то особыми этнографическими чертами.

На карте Б.Н.Гракова 1971 г. будины занимают обширные лесостепные пространства между Днепром и Доном, тогда как меланхлены локализованы южнее — в среднем течении Северского Донца по его правому берегу (Граков, 1971, с. 17, карта на с. 14). Исследователь допускал, что «одетый в черное народ» должен был где-то ближе к Дону соприкасаться с будинами и, может быть, с савроматами. На мой взгляд, его этнокарта наиболее полно отвечает геродотовой традиции и ареалам локальных групп памятников скифской культуры в степи и лесостепи между Днепром и Доном, хотя, на первый взгляд, и не лишена некоторых противоречий. Одно из них — локализация меланхленов в ареале северскодонецкого варианта лесостепной скифообразной культуры, тогда как другие, очень близкие ему варианты, — посульский и среднедонской — включались в землю другого народа — будинов. Тем самым нарушался геродотов перечень племен вдоль северной стороны «Скифского квадрата», который со времен Н.Н.Надеждина является для исследователей своего рода лакмусовой бумажкой при проверке правильности размещения на географической карте далеких заскифских народов. Однако, последние археологические открытия на Северском Донце позволяют взглянуть на эту проблему под иным углом зрения. По крайней мере, они наглядно свидетельствуют, что близость будинов и меланхленов могла быть больше их простого соседства.

Еще более ста лет назад немецкие ученые связали этноним меланхленов с черной шерстью их овец или с черными овечьими шкурами, в которые они одевались (Доватур и др., 1982, с. 352). Недавно И.В.Пьянков, походя высказал интересную гипотезу, позволяющую рас-

сматривать меланхленов как часть большого народа будинов (Пьянков, 1994, с. 201-202). Исследователь обратил внимание на любопытное свидетельство о будинах у Клавдия Элиана, со ссылкой на Аристотеля: «Приведем еще и следующее известие сына Никомахова: он говорит, что у будинов, живущих вокруг Кариска, не рождаются белые овцы, но что все они черные» (Ael. Hist. anim. XVI. 33). Таким образом, единственная этнографическая черта, отмеченная Геродотом для меланхленов — черный цвет их одежды — более чем вероятна и для будинов, использовавших для ткани или одеяний *лишь шерсть черных овец*. Важно, что аристотелево свидетельство на столетие позже геродотова описания будинов и меланхленов. Оно относится ко времени наивысшего расцвета субкультур воронежских и северскодонецких курганов в третьей четверти IV в. до н. э.

Гипотезу И.В.Пьянкова приняли современные исследователи (Щеглов, 2002, с. 265). А.Ю.Алексеев развил ее далее, высказав очень плодотворную мысль, что в случае с меланхленами название этноса является чисто описательным («одете в черное»), тогда как в названии будинов, скорее всего, сохранился этноним в собственном смысле слова (Алексеев, 2003, с. 80). Более того, исследователь допускает полное тождество этих народов, не осознававшееся древними авторами в силу разных систем описания, применявшихся к этому племени. Правда, А.Ю.Алексеев считает, что территории обитания «будинов-меланхленов» и просто будинов очерчиваются разные: для первых — это ареал юхновской культуры, для вторых — городецкой.

Однако мне кажется, что такая географическая привязка интересующих нас этносов явно противоречит свидетельствам Геродота, который всегда упоминает их *по соседству*. Еще больше противоречит она сразу бросающемуся в глаза археологическому различию двух названных А.Ю.Алексеевым культур (важнейшим диагностическим признаком городецкой культуры служит «рогожная» керамика, не известная в ареале юхновской культуры). Если же мы примем локали-

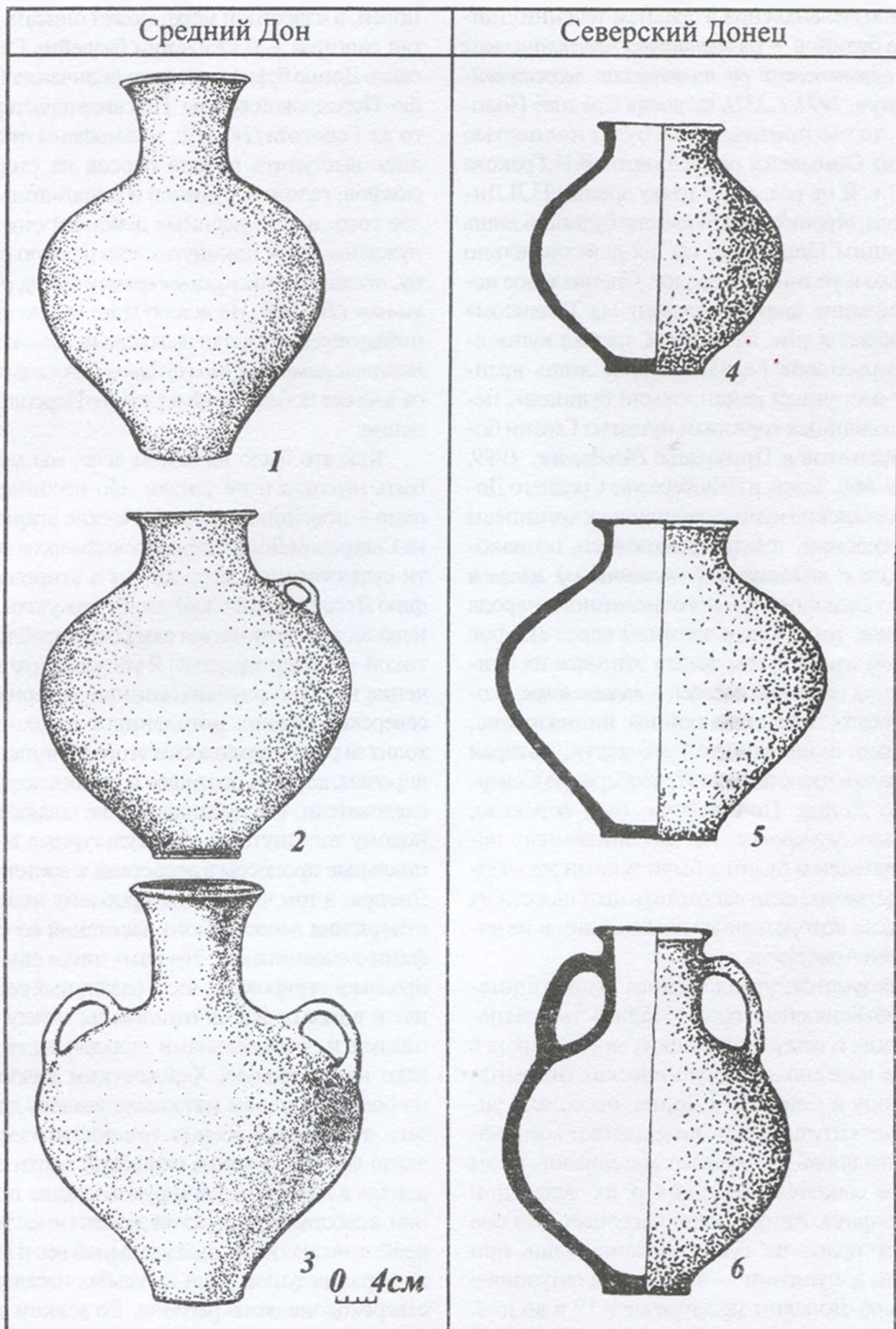

Рис.3. Лепные «вазы» из курганных погребений Среднего Дона и Северского Донца.

1 — Дуровка, к.9; 2 — Ближнее Стояново, к.9 п.2; 3 — Частые курганы, к.3 (1927 г.);

4 — Протопоповка, к.1; 5 — Старый Мерчик, к.7; 6 — Песочин, к.10.

защиту меланхленов в среднем течении Донца, а будинов — на «обширных пространствах от воронежских до полтавских лесостепей» (Граков, 1971, с. 131), включая Среднее Подонье, то это противоречие будет полностью снято. Снимается оно и с карты Б.Н.Гракова 1971 г. Я не разделяю точку зрения П.Д.Либера, ограничившего «землю будинов» лишь Средним Подоньем, где их действительно только и упоминал Геродот. Специальное исследование диатезы племен «за Танаисом» убеждает в том, что в поле зрения купцов-информаторов Геродота попал лишь крайний восточный район «земли будинов», пересекавшийся торговым путем из Гавани борисфенитов в Приуралье (Медведев, 1999, с. 129-144). Здесь, в Левобережье Среднего Дона эллинские купцы, ходившие к аргиппеям и исседонам, имели возможность познакомиться с *подлинным («туземным») именем этого большого и многочисленного народа будинов*, тогда как к эллинам через скифов совсем иным путем дошел этноним их ближайших северных соседей — *меланхленов*, скорее всего, представляющий иноназвание, видимо, скифское, той его части, которая обитала в лесостепном Правобережье Северского Донца. По-скифски, оно, вероятно, звучало *саудараты*. Но для иноземных наблюдателей и будины были такими же «черноодетыми», если вспомнить цвет шерсти их овец, на котором акцентировал внимание читателей Аристотель.

Разумеется, предложенная выше гипотеза, объясняющая особую близость среднедонских и северскодонецких могильников в свете новейших археологических открытий на Дону и Северском Донце, несколько упрощает ситуацию и не исчерпывает всего богатства вновь полученных материалов, в том числе свидетельствующих о их локальной специфике. Автор хорошо осознает, что она имеет право на существование лишь при одном допущении — этническая ситуация в Днепро-Донском междуречье в IV в до н. э. оставалась неизменной со времен Геродота. Ежели она все же изменилась, то сходство среднедонских и северскодонецких некро-

полей, в известной мере, может описать другая гипотеза — о заселении бассейна Северского Донца будинами после окончания Скифо-Персидской войны. По свидетельству того же Геродота (IV. 119), меланхлены отказались выступить против персов на стороне скифов, гелонов, будинов и савроматов. Более того, в ходе военных действий они вынуждены были покинуть свою родную страну, «в смятении бежали все время к северу, в пустыню» (IV. 125). Не исключено, что по праву победителей ее заняли выходцы из «большого и многочисленного народа будинов», оказавшегося в числе победителей в Скифо-Персидской войне.

Как это было на самом деле, мы может быть никогда и не узнаем. Но несомненно одно — новейшие археологические открытия на Северском Донце заставят скифологов внести существенные коррективы в этногеографию Лесостепной Скифии. Без их учета уже невозможно заниматься скифской проблематикой «на макроуровне». Я убежден, что значение недавно опубликованных материалов северскодонецких могильников далеко выходит за рамки археологии этого региона, что впрочем, хорошо осознают и украинские исследователи. Их публикации заставляют по новому взглянуть на этнокультурные и социальные процессы в лесостепи к востоку от Днепра, в том числе и на проблему взаимоотношения лесостепного населения со скифами-кочевниками. Эти памятники еще раз продемонстрировали, что в различных регионах и в разное время отношения между номадами и земледельцами складывались далеко не одинаково. Харьковским коллегам на большом новом материале удалось доказать, что местная военно-аристократическая элита вплоть до конца скифской эпохи сохраняла в лесостепи свои руководящие позиции, а собственно скифский элемент имел здесь крайне незначительный удельный вес и явно не играл ведущей роли в судьбах населения северскодонецкого региона. Во всяком случае, ни о каком завоевании лесостепных районов Днепро-Донского междуречья скифами в V в. и, тем более, об установлении поли-

тического доминирования кочевников над местным населением в IV в. до н. э. сейчас речь уже идти не может (*Бандуровский, Буйнов, 2000, с.38; Бабенко, 2005, с.186–201*). Это серьезнейший аргумент в споре с теми исследователями, которые вопреки недвусмысленным свидетельствам античной традиции и современной археологии находят в Степи и Лесостепи лишь скифов и только скифов.

Литература

Абаев В.И. Скифо-сарматские наречия // Основы иранского языкознания (древнеиранские языки). — Москва: Наука, 1979. — С.272-364.

Алексеев А.Ю. Хронография Европейской Скифии. — Санкт Петербург: изд. ГЭ, 2003. — 416 с.

Артамонов М.И. Этногеография Скифии // Уч. зап. ЛГУ. — Ленинград, 1949. — № 85. — Серия истор. наук. — Вып. 13. — С.158-161.

Бабенко Л.И. Об этнической ситуации в Северско-донецком регионе в IV в. до н. э. // Проблеми історії та археології України. — Харків: вид. ХНУ, 2003. — С.32-34.

Бабенко Л.И. Песочинский курганный могильник скифского времени. — Харьков: Райдер, 2005. — 282 с.

Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В. Курганы скифского времени (северско-донецкий вариант). — Киев: изд. ИА НАНУ, 2000. — 236 с.

Буйнов Ю.В., Шевченко В.Б. Новые данные о погребально-поминальной обрядности у племен северскодонецкой группы памятников скифского периода // Проблемы истории и археологии Украины / Матлы V Междунар. конф. (4-6 ноября 2004 г.). — Харьков: НМЦ «МД», 2004. — С.35-36.

Граков Б.Н. Скифы. — Москва: Изд. МГУ, 1971. — 167 с.

Грантовский Э.А. Ранняя история иранских племен Передней Азии. — Москва: Наука, 1970. — 396 с.

Доватур А.И., Каллистов Д.П., Шишова И.А. Народы нашей страны в «Истории» Геродота. — Москва: Наука, 1982. — 455 с.

Ильинская В.А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья (курганы Посулья). — Киев: Наук. думка, 1968. — 203 с.

Ильинська В.А. Андрофаги, меланхлени, будины або скіфи? // Археологія. — Київ, 1970. — Т. XXIII. С.23-39.

Куклина И.В. Этногеография Скифии по античным источникам. — Ленинград: Наука, 1985. — 205 с.

Либеров П.Д. Памятники скифского времени бассейна Северского Донца // МИА. — Москва, 1962. — № 113. — С.5-85.

Либеров П.Д. Памятники скифского времени на Среднем Дону // САИ. — Москва: Наука, 1965. — Вып. Д1-31. — 112 с.

Максименко В.Е. Савроматы и сарматы на Нижнем Дону. — Ростов-Дон: Изд-во Ростов. гос. ун-та, 1983. — 223 с.

Медведев А.П. Ранний железный век лесостепного Подонья (археология и этнокультурная история I тысячелетия до н. э.). — Москва: Наука, 1999. — 160 с.

Медведев А.П. Городецкая культура на Дону и тиссагеты Геродота (Herod. IV. 22) // Проблемы древней и средневековой археологии Окского бассейна. — Рязань: Изд-во «Поверенный», 2004. — С.109-115.

Медведев А.П. Исследования по археологии и истории Лесостепной Скифии. — Воронеж: Исток, 2004. — 144 с.

Медведев А.П. Новый аспект этногеографии Скифии в свете последних раскопок курганов на Северском Донце // Исторические записки. — Воронеж: изд. Воронеж. ун-та, 2005. — Вып. 11. — С.92-103.

Нейхардт А.А. Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии. — Ленинград: Наука, 1982. — 240 с.

Пузикова А.И. Марицкое городище в Посеймье VI-V вв. до н. э. — Москва: Наука, 1981. — 121 с.

Пузикова А.И. Курганные могильники скифского времени Среднего Подонья (публикация комплексов). — Москва: Индрик, 2001. — 270 с.

Пьянков И.В. Античные авторы о Средней Азии и Скифии (критический обзор работ Дж.Р.Гардинера-Гардена) // ВДИ. — Москва, 1994. — № 4. — С.191-207.

Рыбаков Б.А. Геродотова Скифия. — Москва: Наука, 1979. — 247 с.

Савченко Е.И. Могильник скифского времени «Терновое I — Колбино I» на Среднем Дону (погребальный обряд) // Тр. Потуданской археологической экспедиции ИА РАН 1993-2000 гг. — Москва: изд. ИА РАН, 2001. — С.53-144.

Скрижинская М.В. Скифия глазами эллинов. — Санкт-Петербург: Алетейя, 1998. — 294 с.

Смирнов А.П. Скифы. — Москва: Наука, 1966. — 200 с.

Шрамко Б.А. Древности Северского Донца. — Харьков: Изд-во ХГУ, 1962. — 404 с.

Щеглов Д.А. Три источника скифской географии Геродота // Боспорский феномен: погребальные памятники и святилища. — Санкт-Петербург: изд. ГЭ, 2002. — Ч.2. — С.258-268.

Медведев А.П.

О новом аспекте проблемы будинов и меланхленов (в свете последних публикаций могильников скифского времени на Северском Донце)

Резюме

Статья посвящена сравнительному анализу двух групп курганных могильников скифского времени на Среднем Дону и Северском Донце. Установлен ряд общих черт их погребального обряда и инвентаря. В связи с этим предлагается новое понимание проблемы геродотовых будинов и меланхленов. Они были близкородственными лесостепными племенами, известными грекам под двумя названиями: меланхлены ("одетые в черное") — на Донце, будины — на Дону.

04.05.06.

БРОНЗОВОЕ И БИМЕТАЛЛИЧЕСКОЕ КЛИНКОВОЕ ОРУЖИЕ СКИФСКОГО ТИПА ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ И КАВКАЗА

В скифологии существуют вопросы, на которые до сих пор не удалось найти однозначных ответов. Одним из них является вопрос о генезисе вооружения скифского времени, в центре которого находится проблема происхождения мечей и кинжалов скифского типа. Ее пытались решить многие исследователи древностей начала раннего железного века.

Б.А.Шрамко справедливо усматривал генетическую связь различных типов мечей и кинжалов скифской эпохи с образцами киммерийского биметаллического оружия. По его мнению, это свидетельствует о наличии определенной преемственности металлообрабатывающего ремесла киммерийской и скифской эпох (*Шрамко, 1971, с. 98; 1984, с. 33*). М.И.Ростовцев говорил о том, что скифские мечи имеют иранское происхождение (*Ростовцев, 1918, с. 37*). М.И.Артамонов полагал, что скифские мечи созданы в Передней Азии, а потом через Мидию распространились в Среднюю Азию и Сибирь (*Артамонов, 1974, с. 39-40*). Б.Н.Граков считал, что скифы заимствовали форму меча у персов во время переднеазиатских походов (*Граков, 1971, с. 92*). А.И.Мелюкова осторожно высказалась о не местном происхождении скифских мечей и о том, что мечи, и кинжалы чернолесской культуры не имеют с ними ничего общего. В целом же она считала возможным поддержать точку зрения М.И.Ростовцева о происхождении этой формы скифского оружия с иранского Востока (*Мелюкова, 1964, с. 60*). А.И.Тереножкин подчеркивал отсутствие преемственности скифской культуры от местной предшествующей ей — киммерийской. По его мнению, скифская культура была целиком привнесена извне в Степь и Лесостепь Восточной Европы в уже совершенно сформировавшемся виде (*Тереножкин, 1976, с. 209*). Это касается и скифских мечей, связь которых с предшествую-

щим киммерийским наступательным оружием А.И.Тереножкин отрицает (*Тереножкин, 1975, с. 32*). Родину скифских мечей он пробовал найти в карасукских памятниках Сибири (*Тереножкин, 1975, с. 30*). А.М.Лесков отмечал, что типологическое сходство ранних киммерийских мечей с карасукскими выражено недостаточно. Одновременно он попытался проследить связь между памятниками новочеркасского и черноголовского типов с раннескифскими и предположил существование общей линии эволюции мечей. Однако А.М.Лескову не удалось показать эту связь достаточно полно, так как он учитывал лишь форму изделий вне развития технологии их изготовления (*Лесков, 1971, с. 75-91*). Ко мнению А.И.Тереножкина о возникновении скифских мечей на основе карасукских прототипов присоединился и В.Ю.Мурзин, хотя он признавал спорность такого предположения (*Мурзин, 1979*). В.А.Ильинская для Среднего Поднепровья считала важным подчеркнуть, что возникновение скифской формы меча не имеет местных традиций. По ее мнению изменение форм мечей и кинжалов не может быть связано с переходом от бронзы к железу, поскольку в период чернолесья уже были в ходу бронзовые, биметаллические и чисто железные мечи и кинжалы «киммерийского» типа, а в скифское время известны железные (редко бронзовые и биметаллические) мечи и кинжалы скифского типа. Исходя из этого, она делает вывод о том, что скифские мечи и кинжалы возникли не в местной среде, а были заимствованы извне на грани VIII - VII вв. до н.э. (*Ильинская, 1975, с. 96-101*). Этот же процесс нарушения развития доскифских форм бронзовых и биметаллических мечей и кинжалов под воздействием влияний скифской культуры, со специфичным для нее мечом-акинаком, отмечал А.Х.Халиков для культуры ранних ананьенцев (*Халиков, 1969а, с. 281; Халиков, 1969б, с. 281*).

Крупнейшим исследователем скифского оружия, Е. В. Черненко была проведена работа по изучению древнейших скифских парадных мечей и поиску возможного центра их производства, в которой он критикует версию об иранском происхождении мечей с брусковидным навершием и бабочковидным перекрестием. В качестве основного довода он приводит, следуя за Б. Б. Пиотровским (*Пиотровский, 1949, с. 128*), тот факт, что древнейшие образцы скифских мечей минимум на век старше персидских акинаков, что исключает возможность влияния ахеменидского Ирана. Е. В. Черненко считает, что происхождение скифских мечей не стоит связывать с персидским вооружением и предлагает вообще отказаться от термина акинак, не отражающего, по его мнению, реальную историю появления этого оружия в скифской среде (*Черненко, 1980, с. 30*).

Особая заслуга в разработке вопроса о генезисе мечей и кинжалов скифского типа принадлежит Б. А. Шрамко, который собственно и обосновал само понятие «изделий скифского типа» (*Шрамко, 1971, с. 98*). До него исследователи обращали внимание в основном на форму изделий, предполагая постоянную плавную эволюцию этих форм, и не пытались сопоставить технологию изготовления этих видов наступательного вооружения. Б. А. Шрамко справедливо отмечал, что форму изделий можно заимствовать без непосредственного контакта с производителями, а сходная в деталях технология в обществе, где отсутствовала письменная фиксация производственных процессов, свидетельствует уже о непосредственном общении ремесленников, об определенной преемственности производства. В то же время, он считал, что появление новых форм нельзя рассматривать лишь как результат заимствования или совершенно плавной эволюции от каких то прототипов (*Шрамко, 1984, с. 24-25*). При этом он отмечал особую роль Лесостепной Скифии, как важного центра обработки металлов, связанного с древними киммерийскими традициями (*Шрамко, 1971, с. 98; 1984, с. 33*).

В качестве возможных центров возникновения одного из важнейших видов наступательного

оружия — мечей и кинжалов скифского типа рассматриваются три области: Переднеазиатская (иранская), Сибирская (карасукская) и Восточноевропейская (юг Восточной Европы). Таким образом, до настоящего времени вопрос остается открытым для обсуждения и нуждается в дополнительном изучении на новой, значительно расширившейся источниковой базе. Одним из направлений поиска ответа на вопрос о генезисе мечей скифского времени, с нашей точки зрения, является изучение наиболее древних образцов клинкового оружия скифского типа и выделение черт, характерных не только для скифского времени, но и для более раннего периода, что позволило бы проследить технологическую и морфологическую преемственность. Группа бронзовых и биметаллических мечей наиболее удобна для этих целей. К. Ф. Смирнов, например, поставил вопрос об их кавказском происхождении (*Смирнов, 1961, с. 11-12*). По словам же А. И. Мелюковой, «в скифское время на основной территории распространения оружия скифского типа бронзовые рукояти для железных мечей не типичны» (*Мелюкова, 1964, с. 47*). Таким образом, вопрос о происхождении мечей и кинжалов подобного рода до сих пор остается открытым.

В последнее время количество находок бронзового и биметаллического клинкового оружия раннескифского времени на территории Восточной Европы и Кавказа возросло. На сегодняшний день по публикациям нам известно 17 подобных экземпляров (рис. 1), картографирование которых позволяет выделить три основных района распространения бронзового и биметаллического клинкового оружия скифского типа: I. Дунайско-Днепровский (рис. 2); II. Доно-Волжский (рис. 3); III. Кубано-Кавказский (рис. 4).

При рассмотрении районов распространения бронзового и биметаллического клинкового оружия, невольно встает вопрос о причинах именно такой локализации находок. С нашей точки зрения, это в некоторой степени может быть объяснено их близостью к древним металлургическим центрам (*Черных, 1970, с. 4, рис.*). Подтверждается это и сопос-

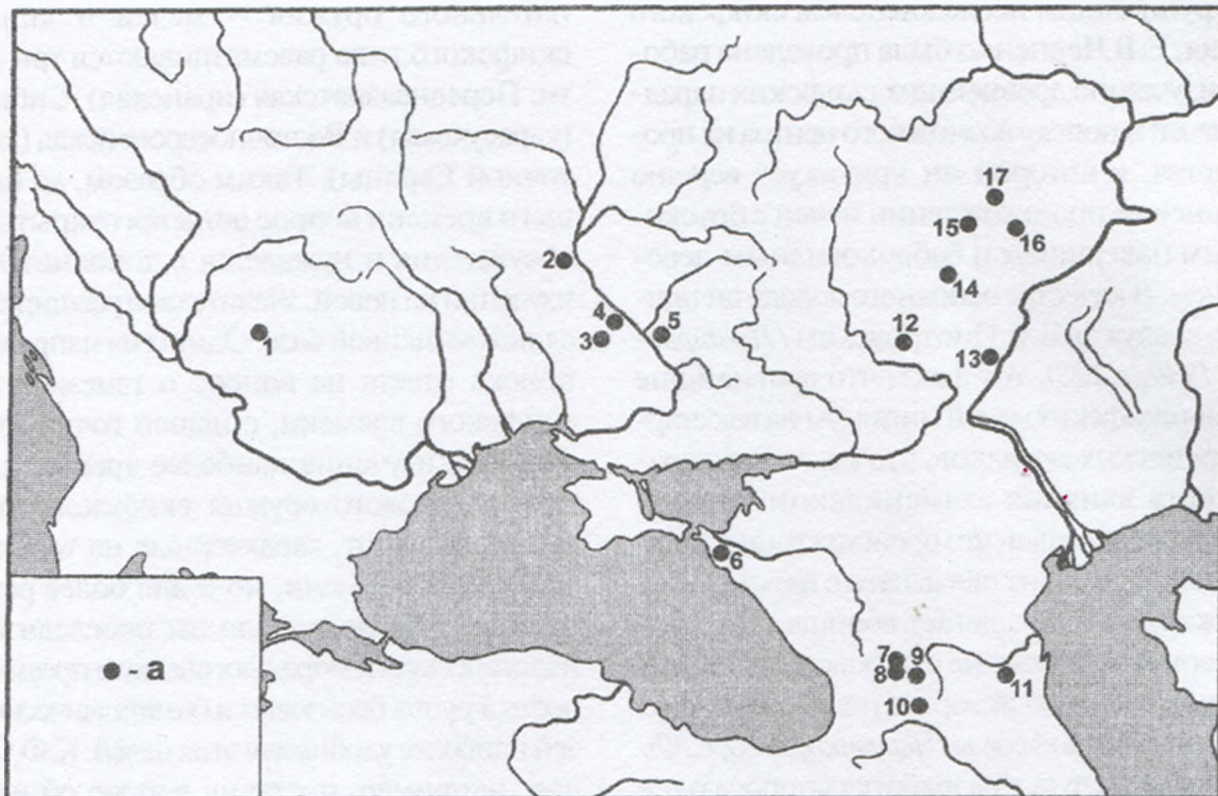

Рис. 1. Карта находок бронзовых и биметаллических мечей скифского типа в Восточной Европе и на Кавказе.

а – обозначение места находки; 1 – Нагиенид, 2 – Киев, 3 – Пруссы (Райгород), 4 – Томашовка, 5 – Градижск, 6 – Анапа, 7-8 – Кумбулта, 9 – Галиат, 10 – Тли, 11 – Степной, 12 – Стеженский, 13 – Белогорки (бугор Стеньки Разина), 14 – Покровка, 15 – Масловка, 16 – Лопатино, 17 – Пенза.

тавлением нашей карты со схемой распространения мечей и кинжалов с бронзовой рукоятью предскифского периода, составленной А.И.Тереножкиным (*Тереножкин, 1975, с.5*). На ней видно, что предскифские биметаллические мечи и кинжалы локализуются в непосредственной близости от тех же районов, что и рассматриваемые нами находки. Это может являться косвенным свидетельством преемственности бронзолитейного производства в этих районах.

Приведем описание находок, по районам их распространения.

Основная масса известных находок в Дунайско-Днепровском регионе сосредоточена в Поднепровье (рис.1: 2-5) и пока лишь один экземпляр — в левобережье Дуная (рис.1: 1).

1. Из с. Надьенид в Трансильвании (Румыния) происходит бронзовая рукоять скифского по типу меча (*Тереножкин, 1975, с.28*). В нее вставлен железный стержень обломленного клинка, немного выступающий свер-

ху (рис.2: 1). Брусковидное навершие немного длиннее ширины плоской рукояти, на которой видны продольные борозды. Перекрестье прямоугольное в верхней части, по округлым очертаниям нижней части оно напоминает перекрестья келермесского типа (*Черненко, 1980, с.10-11*). По его центральной оси проходит заметное вертикальное ребро. Экземпляр можно датировать концом VII в. до н.э.

2. Уникален цельнобронзовый кинжал, происходящий из Правобережного Поднепровья (*Ильинская, 1975, с. 98*). Овальное (близкое по очертаниям к грибовидному) навершие, рукоять с почковидным перекрестием, клинок с центральной нервюрой. На обеих сторонах рукояти изображены фигуры животных (рис. 2: 2). А.И.Тереножкин обратил внимание на исполнение отдельных фигур животных в манере жаботинских костяных пластин (*Тереножкин, 1961, с. 136*). В.А.Ильинская отметила определенное соответствие изображений названного меча изображениям

животных на рукоятке келермесской секиры. Это дало возможность В.А.Ильинской предположить, что мастер, делавший меч, был знаком с изображениями келермесских образцов и постарался по-своему воплотить композицию при изготовлении данного меча. Приведенное сопоставление позволило исследователю датировать этот меч временем не позднее начала VI в. до н. э. (*Ильинская, 1975, с.98*).

3. Происхождение биметаллического меча из раскопок В.В.Хвойки не однозначно (рис.2:3). Б.А.Шрамко утверждал, что меч найден в кургане конца VII — начала VI в. до н.э у с.Пруссы (*Шрамко, 1984, с.31*). Однако другие исследователи относят его к кургану у с.Райгородок, и датируют временем не позднее середины — второй половины VI в. до н.э. (*Тереножкин, 1975, с.29; Ильинская, 1975, с.97*). Большую работу по анализу устройства данного меча проделал Б.А. Шрамко. Интересно, что верхний конец черенка рукоятки выходит на навершие и слегка расклепан, как у киммерийского меча из Николаевского могильника и у меча из Кумбулты. Боковые части бронзовой рукоятки украшены поперечным рифлением, выполненным при литье. По мнению Б.А.Шрамко, связь с приемами, применявшимися киммерийскими оружейниками, здесь несомненна (*Шрамко, 1984, с.31-33*).

4. Бронзовый кинжал найден у с.Томашовки на р.Тясмин (рис.2: 4). Он имеет навершие в виде шляпки. По всей длине кинжала проходит нервюра, она присутствует и на двутавровой рукоятки и на бабочковидном перекрестье. Реликтовый металл и сходство перекрестья с древнейшим скифским кинжалом, обнаруженным у Лермонтовского разъезда, позволило исследователям отнести этот меч к древнейшим мечам скифской серии VII - VI вв. до н.э. (*Мелюкова, 1964; Ильинская, 1975, с.98*).

5. Рукоять биметаллического кинжала обнаружена в размыве Кременчугского водохранилища у поселка Градижск (*Кулатова, 1999, с.137-139*). Кинжал имеет длинное брусковидное навершие, расширенную к середине подпрямоугольную рамочную рукоять и не отделенное от нее перекрестие, близкое

по очертаниям нижней части к «келермесскому» типу. Клинок обломлен у самого основания. Навершие украшено прочерченным зигзагообразным орнаментом (рис.2: 5). Особенности формы и устройство меча характерны для оружия раннескифского периода, наиболее вероятной датой меча представляется конец VII в. до н.э.

Стоит отметить, что длина полностью сохранившихся мечей не превышает 50 см. Биметаллические мечи имеют рукояти рамочного типа, за исключением находки в Румынии. Общей технологической чертой является то, что верхний конец железного черенка рукоятки, на котором она крепится, пропущен в навершие и немного выступает сверху. Б.А.Шрамко считал этот прием, используемый для большей надежности крепления рукоятки к клинку, технологической схемой, характерной для предскифского периода (*Шрамко, 1984, с. 30*). Еще одной интересной особенностью, является наличие у двух биметаллических мечей вертикального утолщения на средней части перекрестия. Несколько слов следует сказать об орнаменте, который присутствует на двух биметаллических и одном бронзовом мече. Орнамент на мече из Киева, как уже было отмечено, принадлежит к образцам скифского искусства, чего нельзя сказать об орнаменте на мечах из Райгорода и Градижска.

Таким образом, мечи первого района представляют довольно разнотипную группу, объединенную территориально (за исключением меча из Румынии) и хронологически. Что касается типологической неоднородности, то, по нашему мнению, объясняется она тем, что почти все мечи найдены на месте древнейшего центра обработки металлов, непосредственно связанного с традициями оружейного производства предскифской эпохи, и поэтому являются результатом творческого поиска, своего рода конструкторским решением оружейников, пытавшихся произвести новые формы при помощи традиционных технологий. Это подтверждается и большим разнообразием форм биметаллического оружия предыдущей эпохи, обнаруженных на

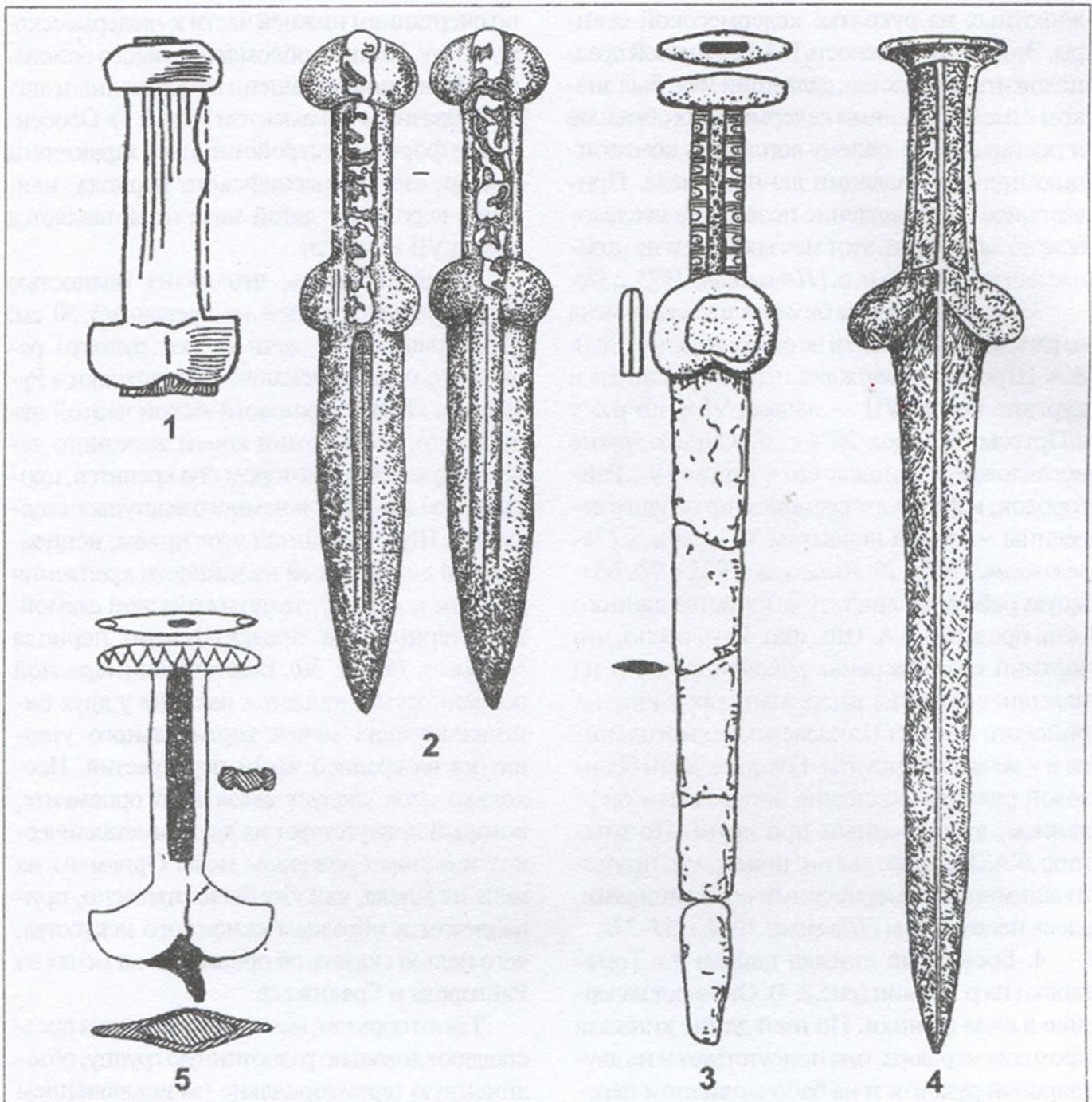

Рис. 2. Мечи скифского типа.

1 – Нагиенид, 2 – Киев, 3 – Прусы (Райгород), 4 – Томашевка, 5 – Градижск.
1, 3, 5 – бронза и железо; 2, 4 – бронза.

этой же территории, что свидетельствует, по мнению Б.А. Шрамко, о преемственности ремесла (Шрамко, 1984, с. 29). В большей степени это касается бронзовых экземпляров, которые, судя по всему, были изготовлены мастерами-бронзолитейщиками не владевшими технологией обработки железа.

В Доно-Волжском районе нам известно шесть мечей скифского типа с бронзовыми деталями рукояти (рис. 1, 12-17). Примечательно, что все находки сосредоточены в

междуречье Волги и Хопра – левого притока Дона.

1. Близ хут. Стеженского Волгоградской области был найден меч (39,5 см) с бронзовой прорезной рукоятью и железным ромбовидным в сечении клинком, сужающимся в нижней четверти своей длины (Сергацков, 1988, с. 249-251). Брусковидное навершие меча по очертаниям близко грибовидному, в нем пробито отверстие для черенка. Перекрестье почковидное, с вертикальным вали-

ком по центру, однако следует заметить, что его форма приближается к бабочковидному (рис.3: 1). Наиболее вероятной датой признается конец VII – начало VI в. до н.э.

2. На бугре Стеньки Разина у с.Лапоть близ Камышина найден меч, от которого сохранилась бронзолитая рамочная рукоятка с брусковидным навершием, имеющим те же очертания, что и навершие предыдущего экземпляра, и бабочковидным перекрестьем с заметным вертикальным ребром посередине (Смирнов, 1963, табл.11). От клинка уцелела лишь незначительная часть. В верхней части железной основы рукоятки было пробито прямоугольное отверстие, причем выбитый кусок железа с одной стороны загнут вдоль рукоятки (рис.3: 2). В верхней части рукоятки с внутренних сторон валиков имеются небольшие выступы, образовавшиеся в результате неудачной отливки петли. Эта неудача и вызвала необходимость несколько ниже пробить отверстие, которое бы заменило петлю. Подобные петли имеются на ручках под навершием у ряда наиболее архаических мечей Скифии и Кавказа К.Ф. Смирнов датировал этот меч второй половиной VII в. до н.э. (Смирнов, 1961, с.11).

3. У с.Покровка Тамбовской области найден биметаллический меч, опубликованный ранее А.П.Медведевым, как находка, хранящаяся в Тамбовском музее (Медведев, 1999, с.104). Бронзовая рамочная рукоять имеет навершие такой же оригинальной формы, как у предыдущих экземпляров и мощное бабочковидное перекрестие (рис.3: 3). Тщательный осмотр меча позволил предположить, что бронзовая рукоять не насаживалась на черенок меча в готовом виде, а отливалась вокруг него. На это указывают заглявы бронзы на клинке и стержне рукоятки, а также грубая обработка труднодоступных мест рукоятки, в то время как доступные участки (перекрестье, боковины рукоятки и верхняя часть навершия) хорошо отшлифованы. Примечательно, что внутренняя часть бортиков рукоятки испещрена следами, оставленными рубящим инструментом типа зубила, это наводит на мысль о том, что средняя часть рукоятки была залита

при изготовлении, а потом вырублена. Железный стержень рукоятки сдвинут к одному из бортиков, это произошло из-за его неровной установки в форму при заливке. О непрофессиональной работе мастера свидетельствует также наличие большого количества раковин-пустот в бронзе рукоятки. Широкий клинок меча великолепно сохранился, он имеет слабовыраженное ребро жесткости по всей длине и форму, не характерную для скифского типа оружия – расширяется к последней трети длины. Подобная форма клинка находит аналогии в раннеананьинских древностях: изображения кинжалов на Новомордовских каменных стелах, датируемых VIII – VII вв. до н.э., а так же меч первой половины VI в. до н.э. из погребения № 57 Луговского могильника (Халиков, 1969, с.277; Халиков, 1977, с.164, 168). Если учесть форму клинка и длину (44,5 см) меча, можно с уверенностью сказать, что подобное оружие особенно удобно для нанесения рубящего удара. Таким образом, описываемый меч может быть датирован в рамках конца VII - начала VI вв. до н.э.

4. У с.Масловка Тамбовской области был найден хорошо сохранившийся биметаллический меч длиной 44,6 см (рис.3: 4). Бронзовая рамочного типа рукоять имеет навершие того же грибовидно-брусковидного типа, под ним на бронзовой основе ранее находилась петля, от которой остались два выступа. Бронзовые бортики рукоятки имеют рифление, в виде чередующихся по толщине валиков (6 узких и 6 широких). Эта особенность декора рукоятки сближает рассматриваемый образец с находкой у с.Пруссы. Уникальной особенностью данного экземпляра являются бронзовые треугольные выступы в верхней и нижней частях прямоугольного окна (под петелькой и над перекрестием). Подобный декор рукоятки встречается у некоторых биметаллических кинжалов «фрако-киммерийского» круга из Центральной Европы (Козенкова, 1975, рис. 10). Еще одной оригинальной особенностью меча является форма вертикального бордюра на бабочковидном перекрестье, который представляет собой рельефную выпуклую композицию в

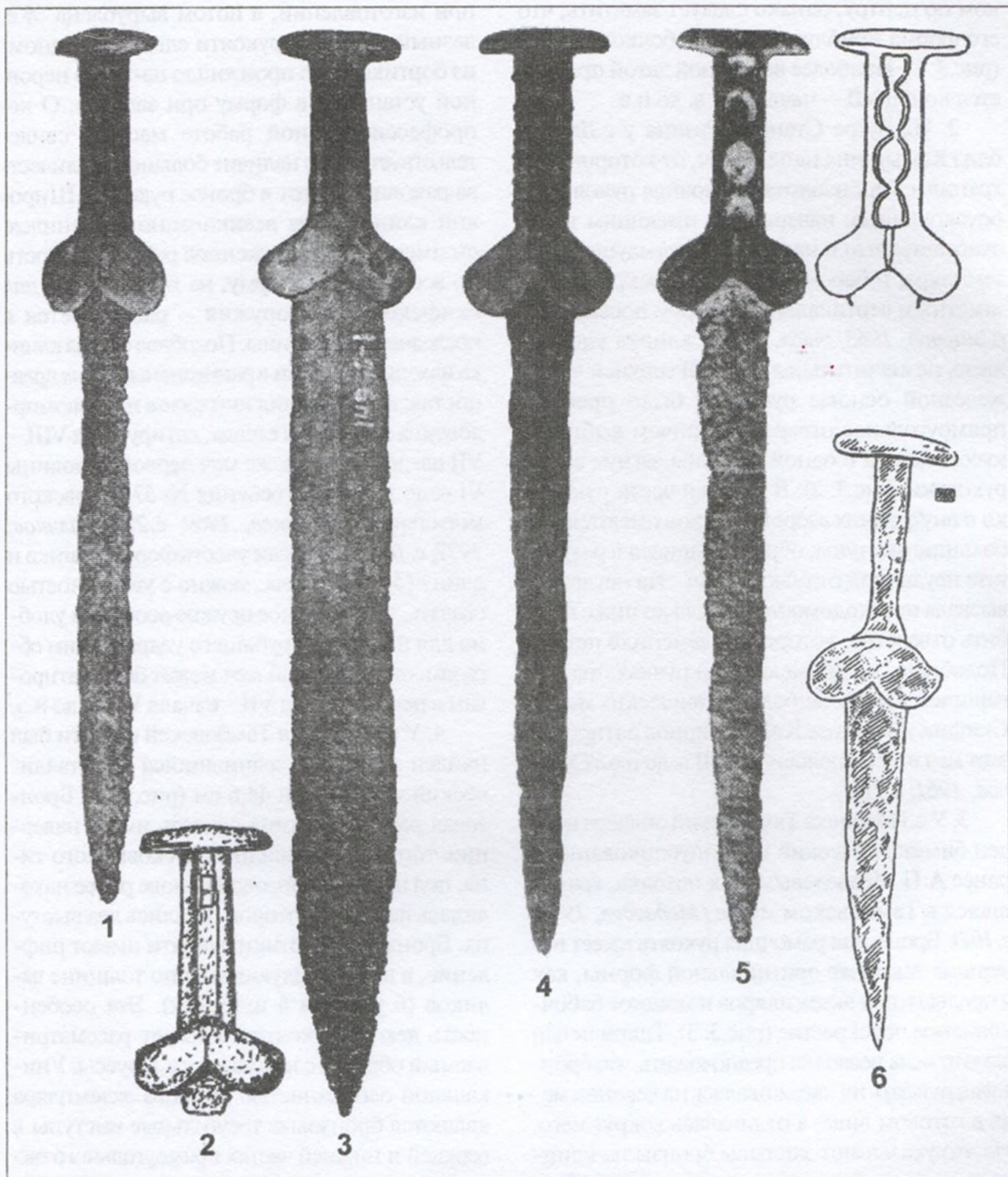

Рис. 3. Мечи скифского типа.

1 - Стеженский, 2 - Белогорки (бугор Стеньки Разина), 3 - Покровка, 4 - Масловка, 5 - Лопатино, 6 - Пенза.
1-6 - бронза и железо.

виде вытянутого овала с двумя валиками, проходящими вдоль его внутренних сторон. Треугольный клинок меча имеет ромбическое сечение. В целом, необходимо отметить высокое качество изделия. Рукоять отлита профессионально, без какого либо брака. Все ее

поверхности тщательно обработаны. Очень вероятно, что бронзовая рукоять была изготовлена отдельно и уже в готовом виде наделта на стержень рукояти, это подтверждается и отсутствием напылов бронзы на железных деталях. Создается впечатление, что мы име-

ем дело с парадным мечом, датируемым концом VII в. до н.э.

5. Типологически близкий вышеописанному экземпляру меч найден у с. Лопатино Пензенской области (Максимов, 1971, с.242). Его длина составляет 44,6 см. Навершие идентично Масловскому (рис.3: 5). Внутренняя часть обоймы рукояти имеет ажурную форму за счет литых выступов по обеим сторонам обоймы (3 с каждой стороны). Перекрестье бабочковидное, с вертикальным валиком по центру. Клинок треугольный, ромбовидный в сечении. Изделие высокого качества. Рукоять, вероятно, выполнена отдельно и тщательно обработана еще до соединения с клинком. По аналогии с предыдущим образцом меч отнесен к концу VII в. до н.э.

6. Значительно отличается от ранее описанных находок меч, найденный на территории Пензенской области (Гуляев, 1961, с.264). Его главной особенностью является бронзовое брусковидное навершие, сочетающееся с железной рукоятью и клинком (рис.3:6). Бронзовое навершие насажено на прямоугольный в сечении стержень рукояти. Массивное почковидное перекрестие изготовлено из железа по обычной для скифского оружия технологии. Клинок — треугольный, следов ребра нет. Длина меча — 30 см. Принимая во внимание биметалличность пензенского меча, датировать его можно первой половиной VI в. до н.э. Невольно возникает вопрос о причине применения бронзы в его конструкции. На наш взгляд, это объясняется желанием мастера избежать трудоемкого пробивания отверстия в железной заготовке.

Рассмотренные экземпляры биметаллического клинкового оружия из Дно-Волжского района представляют собой достаточно однородную (за исключением меча из Пензы) в типологическом и технологическом отношении группу, объединенную территориально (междуречье Хопра и Волги) и хронологически. Эти обстоятельства позволили выделить характерные особенности биметаллического клинкового оружия данного района: бронзовая рамочная рукоять; брусковидное навершие, близкое по очертаниям к

грибовидному; бабочковидное или приближающееся к нему по форме почковидное перекрестие; вертикальный валик по центру перекрестья. Метрические показатели длины мечей колеблются незначительно (40–45 см), что свидетельствует о функциональном единстве этих образцов наступательного вооружения.

Немаловажно, что все рассматриваемые случайные находки найдены в регионе, где синхронные им памятники пока неизвестны. Найти объяснение этой проблеме на основе современного уровня источников, пока не видится возможным. Примечательно также, что такая черта, как вертикальный валик на бронзовом перекрестье, широко распространена среди бронзовых подражаний биметаллическим мечам к востоку от рассматриваемого региона (Урал, Сибирь). Интересно также, что похожие формы бронзовых мечей в Туве обычны для V-IV вв. до н.э. (Грач, 1980, вкладка III). Таким образом, они являются более поздними подражаниями архаичным образцам оружия скифского типа из Восточной Европы.

На территории Кубано-Кавказского района нам известно шесть находок мечей скифского типа, изготовленных с применением бронзы (рис. 1: 6-11). Один из них происходит из Прикубанья, остальные найдены на Кавказе.

1. В археологическом заповеднике «Горгиппия» хранится биметаллический меч, от которого сохранилась рамочная рукоять с обломком железного клинка (рис.4: 1). Навершие — брусковидное, а перекрестие имеет очень интересную форму, переходную от предскифских вогнутых в нижней части перекрестий с опущенными заостренными концами к бабочковидным или близким к ним, имеющим вогнутость в нижней части и закругленные края. Подобную форму выделял еще Б.А.Шрамко на примере тлийской находки, о которой будет сказано ниже. Таким образом, данный экземпляр является ярчайшим примером переходного образца, сочетающего в себе черты старых и новых форм и технологий. Примечательно, что перекрестье меча четко отделено от рукояти, что в большей степени характерно для оружия скиф-

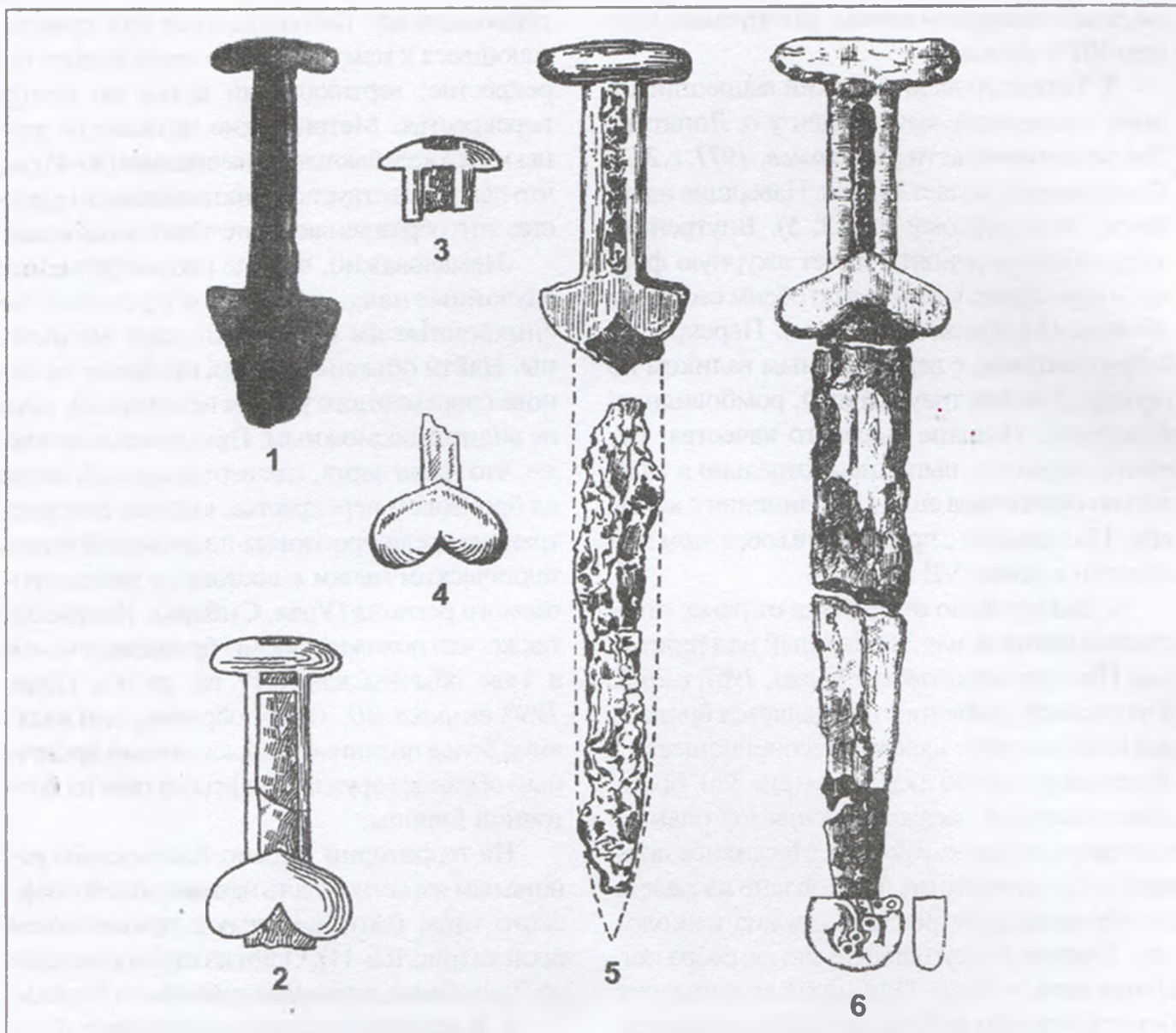

Рис. 4. Мечи скифского типа.

1 – Анапа, 2-3 – Кумбулта, 4 – Галиат, 5 – Тли, 6 – Степной.
1-6 – бронза и железо.

ского времени. Наиболее вероятной датировкой меча является первая половина VII в. до н.э.

2-3. Еще два скифских по типу кинжала происходят из селения Кумбулта в Северной Осетии (Тереножкин, 1975, с. 28-29). Первый экземпляр дошел до нас в обломках бронзово-железной рамочной рукояти, с частью железного клинка (рис.4:2). Бабочковидное перекрестье и в этом случае четко отделено от остальной рукояти. Прямоугольный проем рукояти разделен бронзовой поперечной перемычкой на два неравных сектора. Для большей надежности крепления верхний конец черенка пропущен в навершие. Брусковидное, не очень широкое навершие, с выпук-

лой верхней частью, по мнению Б.А.Шрамко, напоминает более ранние грибовидные навершия (Шрамко, 1984, с.30). Видимо, близким к нему был и второй экземпляр (рис.4: 3), для которого Б.А.Шрамко отмечает ту же киммерийскую схему в изготовлении верхней части рукояти с выходом черенка на навершие (Шрамко, 1984, с.30). Оба меча датируются в пределах второй половины VII в. до н.э.

4. В Северной Осетии, неподалеку от Кумбулты, у селения Галиат, найден бронзовый обломок меча с перекрестьем такой же формы (рис.4: 4). По аналогии с предыдущими находками, этот меч датируется VII в. до н.э.

5. Выше уже упоминался найденный в погребении № 85 Тлийского могильника короткий меч (ок. 40 см) с бронзовой рукояткой, имеющей брусковидное навершие, близкое к бабочковидному перекрестью и боковые стороны рукояти в виде бронзовых валиков (рис.4: 5). Клинок выкован из высокоуглеродистой стали (*Вознесенская, 1975, с.94-99*). Б.А.Шрамко справедливо относил этот меч к ряду находок переходной формы, показательных для выяснения преемственности ремесла. По его мнению, этот меч соответствует типично киммерийской технологической схеме. Перекрестье отделено от рукоятки нечетко, в верхней части оно еще прямое, но в нижней — концы его уже закруглены. Б.А.Шрамко считал, что дальнейшее развитие этого типа прослеживается на мечах из Кумбулты и Галиата (*Шрамко, 1984, с. 30*). Следует отметить высокое качество стальных и бронзовых деталей конструкции меча, что свидетельствует о высоком профессионализме оружейника, одинаково хорошо владевшего кузнечной и бронзолитейной технологией. В целом комплекс погребения может быть датирован не ранее первой половины VII в. до н.э. (*Техов, 1980, с. 248-249*).

6. Из кургана у хут.Степного в Чечено-Ингушетии происходит короткий (41 см) кинжал с бронзовой рукоятью (*Виноградов, 1974, с.258-259*). Деревянные ножны истлели, оставив следы на лезвии, но хорошо сохранился бронзовый, зооморфно оформленный наконечник ножен (рис.4: 6). Рамочная рукоять имеет мощное брусковидное навершие и достаточно узкое бабочковидное перекрестье, по очертаниям близкое перекрестьям мечей Доно-Волжского междуречья. Виноградов считал возможным датировать описываемый экземпляр временем не позднее середины или самым началом VI в. до н.э. (*Виноградов, 1974, с.261*). Этим же, или более ранним временем, датировал меч Б.А.Шрамко, считавший его изготовленным еще в традициях, восходящих к предскифской технологии (*Шрамко, 1984, с. 30*).

Приведенное описание находок в Кубано-Кавказском районе позволяет говорить, о

типологическом единстве данной группы клинкового оружия, из которой, однако, выделяются два экземпляра, имеющие перекрестья с прямым верхом. Нельзя не отметить также то обстоятельство, что большинство мечей происходит из погребальных комплексов.

Рассмотренные архаичные образцы бронзового и биметаллического клинкового оружия скифского типа имеют технологическую преемственность от предскифского оружия. Это выражается в наличии у них следующих морфологических признаков, характерных для предметов вооружения предшествующего периода:

- биметаллизм (присутствие бронзовых деталей в конструкции);
- бронзовая рукоять рамочного типа;
- нечеткое отделение перекрестия от рукояти;
- переходная форма перекрестия — верхняя часть прямая, нижняя — с опущенными закругленными концами;
- валик-бордюр, вертикально делящий перекрестие пополам;
- брусковидное навершие, имеющее грибовидные очертания;
- сквозное отверстие для железного стержня рукояти в навершии;
- треугольные выступы в верхней и нижней частях прямоугольного проема рукояти рамочного типа;
- не характерная для скифского типа оружия форма клинка;
- поперечное рифление бортиков рукояти.

Сопоставление групп находок по выделенным районам показало, что оружие, происходящее из Дунайско-Днепровского и Доно-Волжского районов, относится примерно к одному времени — конец VII — начало VI в. до н.э., как, впрочем, и две трети мечей Кубано-Кавказского района, в котором, однако, хронологически выделяются два ранее упомянутые экземпляра, относящиеся к первой половине VII в. до н.э. Это свидетельствует о более раннем вступлении Кавказа в процесс смены оружия предскифского времени скифскими типами вооружения, а,

следовательно, и о большем влиянии традиций и технологий, характерных для этого региона на окружающие территории. Ярким примером этого может служить распространение биметаллической рукояти рамочного типа на территории Восточной Европы в раннескифское время, тогда как на Кавказе подобные рукояти существовали уже в предскифский период. Еще одним примером являются находки в Прикубанье и на Кавказе самых архаических типов перекрестий переходной формы от предскифских вогнутых в нижней части, с опущенными заостренными концами, к бабочковидным, которые впоследствии станут ведущим типом перекрестий мечей скифского типа.

Отрицая сходство «киммерийских» и скифских мечей и кинжалов, А.И.Тереножкин в качестве основного довода, выдвинул то, что у бронзовых и биметаллических образцов клинкового оружия скифского типа отсутствуют «продольные трапециевидные или прямоугольные утолщения» на перекрестье, которые обязательно присутствовали на киммерийских кинжалах и несли техническую нагрузку. Исходя из этого, он сделал вывод о том, что «скифские акинаки складывались в иной культурной среде и мастера, изготовлявшие их, не были связанными никакой преемственностью с киммерийским производством» (Тереножкин, 1975, с.30). Однако, рассмотренная нами группа биметаллических мечей с вертикальным валиком-бордюром, не несущим какой либо функциональной нагрузки, на бронзовом перекрестье, свидетельствует об обратном. Ранее подобную мысль высказывал Р.Б.Исмагилов, приводя в пример в основном бронзовые подражания евразийским мечам, происходящие с территории Урала, Казахстана, Сибири и Алтая, на перекрестьях которых имеются подобные вертикальные выступы (Исмагилов, 1980, с.89).

Приведенные материалы свидетельствуют о сложности процесса смены предскифских форм клинкового оружия вооружением скифского типа на территории Восточной Европы и Кавказа, и подтверждают гипотезу (Шрамко, 1971, с.98; 1984, с.33; Лесков, 1979,

с.47-50; Черненко, 1979, с.90-91), в основе которой лежит определенное типологическое сходство и технологическая преемственность мечей и кинжалов скифского времени из Восточной Европы с предшествующими им на этой территории кинжалами предскифского периода.

Литература

Артамонов М.И. Киммерийцы и скифы. — Ленинград: Изд-во Ленингр. ГУ, 1974. — 156 с.

Виноградов В.Б. Новые находки скифо-сибирского звериного стиля в Чечено-Ингушетии // СА. — Москва, 1974. — № 4. — С.258-263.

Вознесенская Г.А. Технология производства железных предметов Тлийского могильника // Очерки технологии древнейших производств. — Москва: Наука, 1975. — С.76-116.

Граков Б.Н. Скифы. — Москва: Изд-во МГУ, 1971. — 171 с.

Грач А.Д. Древние кочевники в центре Азии. — Москва: Наука, 1980. — 256 с.

Гуляев В.И. Мечи скифского типа с территории городецкой культуры // СА. — Москва, 1961. — №4. — С.262-265.

Ильинская В.А. Раннескифские курганы бассейна р.Тясмин (VII — VI вв. до н.э.) — Киев: Наук. думка, 1975. — 224 с.

Исмагилов Р.Б. Меч скифского типа: истоки происхождения // Скифо-сибирское культурно-историческое единство. — Кемерово: Изд-во Кемеров. гос. ун-та, 1980. — С.85-95.

Козенкова В.И. Связи Северного Кавказа с Карпато-Дунайским миром // Скифский мир. — Киев: Наук. думка, 1975. — С.52-73.

Кулатова И.Н. Некоторые находки киммерийского времени с территории Полтавщины // Скорый С.А. Киммерийцы в украинской лесостепи. — Киев-Полтава: Археология, 1999. — С.137-143.

Лесков А.М. Предскифский период в степях Северного Причерноморья // Проблемы скифской археологии. — Москва: Наука, 1971. — С.75-91.

Лесков А.М. Киммерийские мечи и кинжалы и происхождение скифского акинака // Искусство и археология Ирана и его связь с искусством народов СССР с древнейших времен / ТД 3-й ВК. — Москва: Наука, 1979. — С. 47-49.

Максимов Е.К., Полесских М.Р. Заметка об акинаках // СА. — Москва, 1971. — №2. — С.238-242.

Медведев А.П. Ранний железный век лесостепного Подонья. — Москва: Наука, 1999. — 160 с.

Мелюкова А.И. Вооружение скифов // САИ. — Москва: Наука, 1964. — 92 с.

Мурзин В.Ю. Степная Скифия VII — V вв. до н.э.:

Автореф. ... канд. дис. — Киев: изд. ИА АН УССР, 1979. — 20 с.

Пиотровский Б.Б. Археология Закавказья. — Ленинград: Изд-во Ленингр. ГУ, 1949. — 132 с.

Ростовцев М.И. Курганные находки Оренбургской области эпохи раннего и позднего эллинизма. // МАР. — Петроград, 1918. — № 37. — 102 с.

Сергацков И.В. Новые находки скифского времени в Волгоградской области // СА. — Москва, 1988. — № 3. — С.249-251.

Смирнов К.Ф. Вооружение савроматов. — Москва: Изд-во АН СССР, 1961. — 162 с.

Смирнов К.Ф., Петренко В.Г. Савроматы Поволжья и Южного Приуралья. — Москва: Изд-во АН СССР, 1963. — 40 с.

Тереножкин А.И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. — Киев: Изд-во АН УССР, 1961. — 248 с.

Тереножкин А.И. Киммерийские мечи и кинжалы // Скифский мир. — Киев: Наук. думка, 1975. — С.3-34.

Тереножкин А.И. Киммерийцы. — Киев: Наукова думка, 1976. — 224 с.

Техов Б.В. Скифы и материальная культура Центрального Кавказа в VII-VI вв. до н.э. (по материалам Тлийского могильника) // Скифия и Кавказ. — Киев: Наук. думка, 1980. — С.219-257.

Черненко Е.В. Персидские акинаки и скифские мечи // Искусство и археология Ирана и его связь с искусством народов СССР с древнейших времен / ТД 3-й ВК. — Москва: Наука, 1979. — С.90-91.

Черненко Е.В. Древнейшие скифские парадные мечи (Мельгунов и Келермесс) // Скифия и Кавказ. — Киев: Наук. думка, 1980. — С.7-30.

Черных Е.Н. Древнейшая металлургия Урала и Поволжья. — Москва: Наука, 1970. — 180 с.

Шрамко Б.А. Из истории скифского вооружения // Вооружение скифов и сарматов. — Киев: Наук. думка, 1984. — С.22-39.

Шрамко Б.А. К вопросу о значении культурно-хозяйственных особенностей степной и лесостепной Скифии // Проблемы скифской археологии. Москва: Наука, 1971. — С.92-103.

Халиков А.Х. Железные кинжалы с бронзовыми рукоятками из Волго-Камья // Древности Восточной Европы. — Москва: Наука, 1969. — С.275-281.

Халиков А.Х. Волго-Камье в начале эпохи раннего железа (VIII – VI вв. до н.э.). — Москва: Наука, 1977. — 264 с.

Ворошилов А.Н.

Бронзовое и биметаллическое клинковое оружие скифского типа Восточной Европы и Кавказа

Резюме

В статье рассматривается бронзовое и биметаллическое клинковое оружие скифского типа Восточной Европы и Кавказа. Анализируется типология и технология изготовления этого оружия. Делается вывод об определенном сходстве мечей предскифского периода и оружия скифского типа.

16.04.06.

РАНЕСКИФСКОЕ ПОГРЕБЕНИЕ НА ЮГЕ ПРИДНЕПРОВСКОЙ ЛЕВОБЕРЕЖНОЙ ТЕРРАСОВОЙ ЛЕСОСТЕПИ (к вопросу о переднеазиатских инновациях в восточноевропейском зверином стиле)

В ходе исследований 2005 г. практически разрушенного многолетней распашкой кургана эпохи бронзы — № 1 группы II у с. Волошино, располагавшегося в 7,2 км к северу от г.Комсомольск Полтавской обл. (левобережье низовий р.Псел), было обнаружено впускное захоронение раннескифской эпохи*.

Оно находилось почти в центре подкурганной поверхности, маркированной кольцевым ровиком (рис. 1). Тёмное пятно могильной ямы было зафиксировано на глубине 0,20 м от современной поверхности, сразу под пахотным слоем, на более светлом предметериковом песке. Оно имело округлую форму и размеры 3,35 x 3,35 м. По краям пятна, особенно на южном и западном участках, просматривался древесный тлен перекрытия. Учитывая многолетнюю распашку насыпей этой курганной группы, резонно полагать, что выкид из погребения, как, впрочем, и верхняя часть могильной ямы, находящаяся в древнем чернозёме, были уничтожены. В ходе дальнейшего исследования контур и размеры ямы несколько изменились. При расчистке довольно однородного заполнения — темной супеси, на разных уровнях, найдены 7 костей животных (бык домашний, лошадь домашняя)** , а также немногочисленные фрагменты керамики различного времени: эпохи ранней и средней бронзы (16 стенок грубых горшков) (рис. 7:1-3), скифского периода (2 фрагмента античных амфор), позднего средневековья (1 обломок сосуда). Они не имеют прямого от-

ношения к публикуемому захоронению и, по видимому, попали в заполнение с поверхности распахиваемой насыпи, вследствие деструкции перекрытия могилы.

Деревянные плахи деформированного перекрытия начали фиксироваться с глубины 0,70 м от современной поверхности, на разных уровнях, залегая практически до дна погребальной ямы. Самые нижние плахи отмечены на глубине 1,80 м. Их расположение и состояние дают основание утверждать, что погребение было перекрыто поперёк — с севера на юг — 14-ю плахами. Ширина последних варьировала от 14 до 28 см, наибольшее число составляли плахи шириной 20-25 см, при толщине в среднем — до 5 см. Деформированные плахи имели длину в пределах ямы, свыше 2,5-2,8 м (рис. 2). При разборке заполнения была чётко видна естественная просадка перекрытия, возникшая в ходе деструкции дерева, особенно в восточной части ямы. В профиле она имела корытообразную форму (рис. 2). Восточная половина ямы, в связи с полной сохранностью плах просевшего перекрытия, свидетельствовала об отсутствии следов какого-либо ограбления. Однако, в западной части перекрытия, на участке примерно 0,90x0,78 м, плахи лежали в явно перемещённом состоянии (рис. 2), что позволило а priori предполагать *ограбление могилы*.

Погребальная яма подпрямоугольной в плане формы, с округлыми углами, ориентирована по широтной оси — восток-запад

* Исследования осуществлялись Дмитровским отрядом Охранной археологической экспедиции Центра охраны и исследований памятников археологии управления культуры Полтавской облгосадминистрации. Начальник экспедиции — к.и.н. *Супруненко А.Б.*

** Здесь и далее палеозоологические определения произведены к.и.н., ст. научным сотрудником Отдела естественно-научных методов в археологии ИА НАН Украины *О.П.Журавлевым*, которому авторы выражают *искреннюю благодарность*.

Волошино-2005
Гр. II, к. 1, план

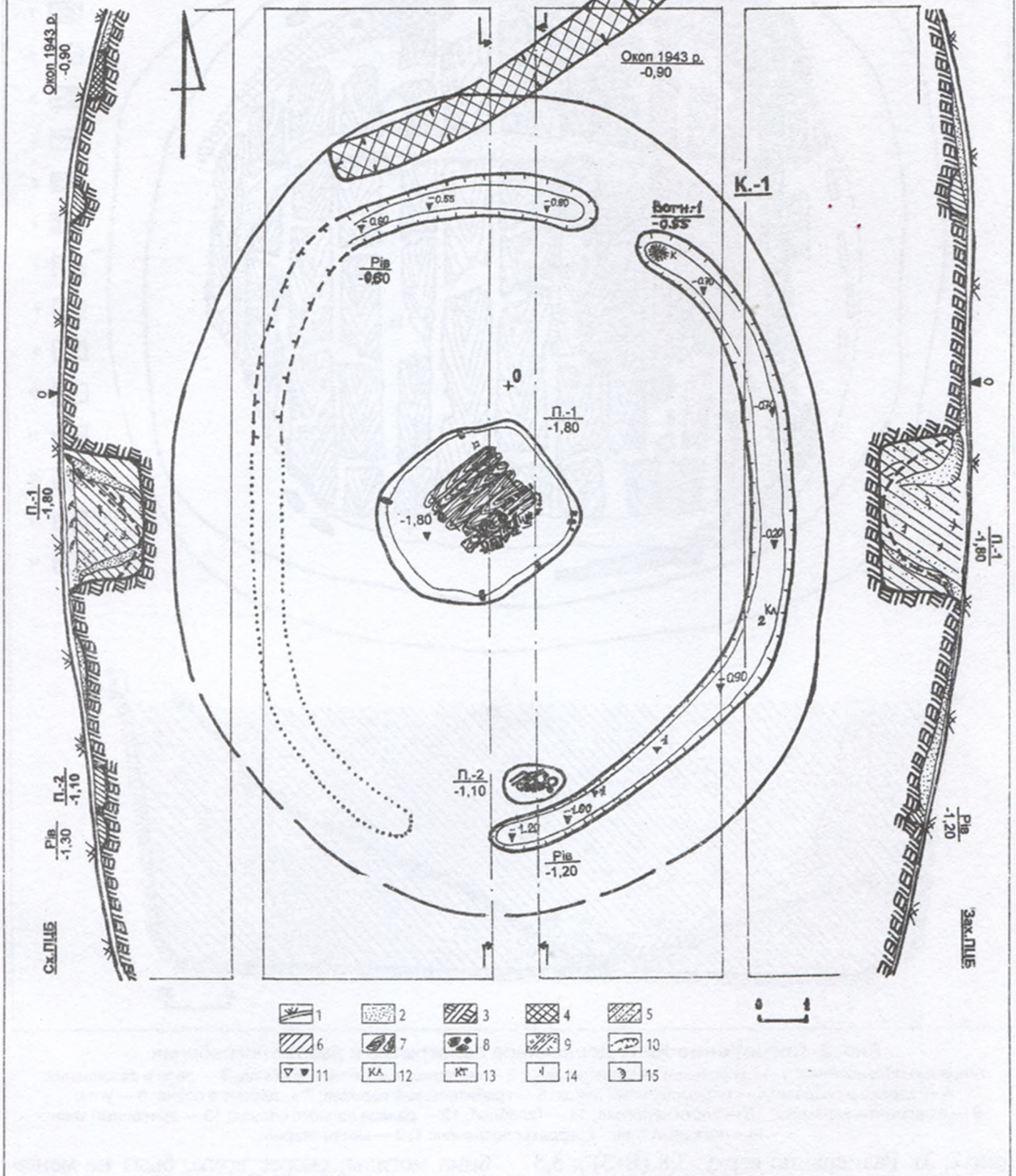

Рис. 1. Курган №1 группы II у с. Волошино. План и разрезы.

Условные обозначения: 1 — дёрн; 2 — песок; 3 — материк; 4 — перекопы, окопы; 5 — тёмная супесь; 6 — супесчаное заполнение рва; 7 — дерево в плане; 8 — дерево в разрезе; 9 — кострище; 10 — рсв; 11 — уровни нивелированных замеров глубин; 12 — кости человека; 13 — кости животных; 14 — угли; 15 — дёрн в заполнении.

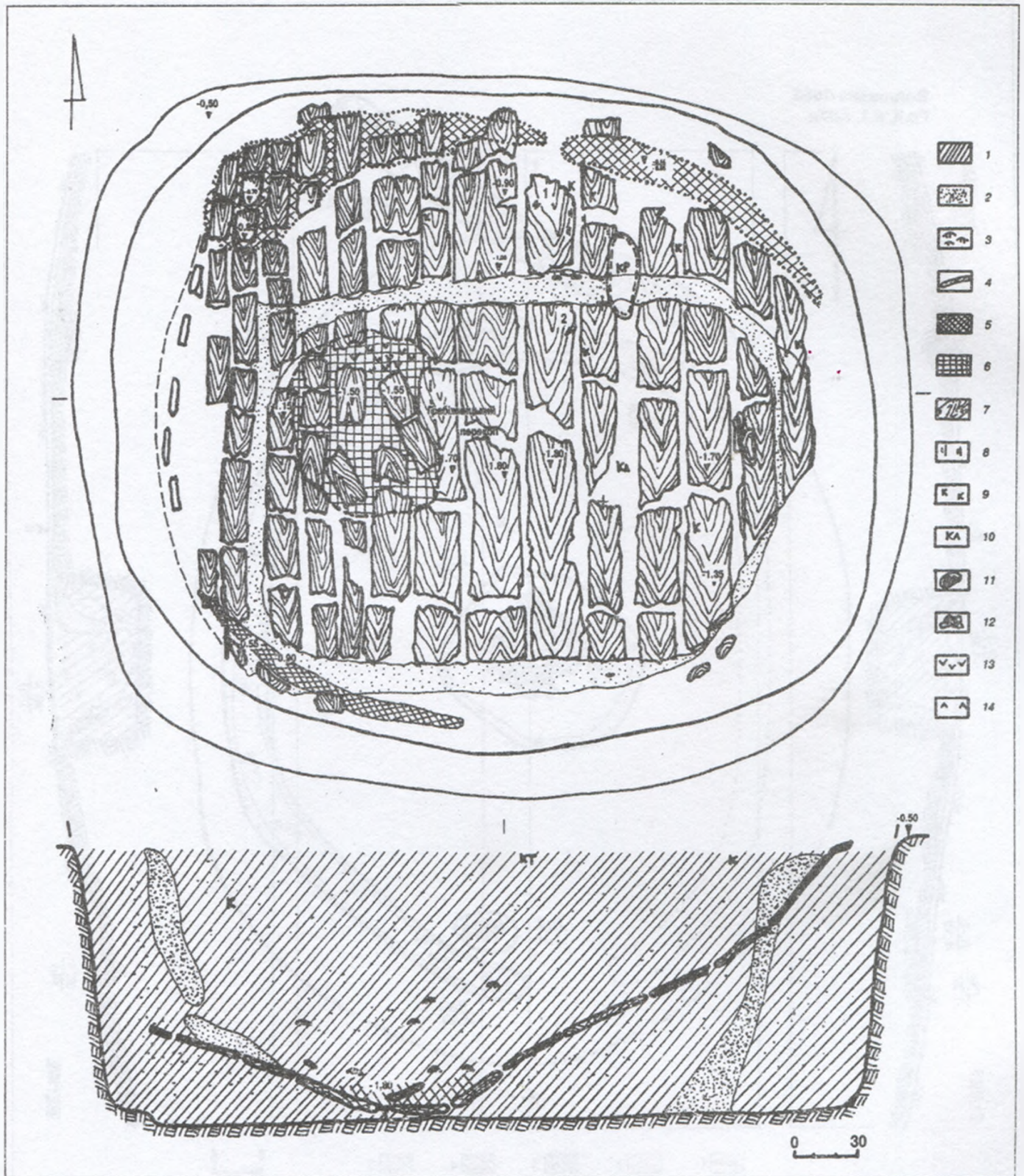

Рис. 2. Погребение № 1. Деревянное перекрытие и разрез погребения.

Условные обозначения: 1 — супесчаное заполнение ямы; 2 — материковый песчаный выкид; 3 — дёрн в заполнении; 4 — дерево в разрезе; 5 — перемешанный песок; 6 — грабительский перекоп; 7 — дерево в плане; 8 — угли; 9 — фрагменты керамики; 10 — кости человека; 11 — "хлебцы"; 12 — развал лепного сосуда; 13 — древесный тлен; 14 — кожаный тлен. Цифрами позначені: 1, 2 — кістки тварин.

(рис.2; 3). Размеры по верху: 3,8 (В-З) x 3,3 (С-Ю) м, по низу — 3,5 (В-З) x 3,1(С-Ю) м. Таким образом, площадь могилы по дну составляла около 12 кв. м. Её глубина от современной поверхности — 1,80 м. Реальная глу-

бина могилы, скорее всего, была не менее 2,0 м. Дно ямы неровное, во многих местах прорезанное норами грызунов.

Примерно по центру могилы, с лёгким смещением к востоку, располагались остатки по-

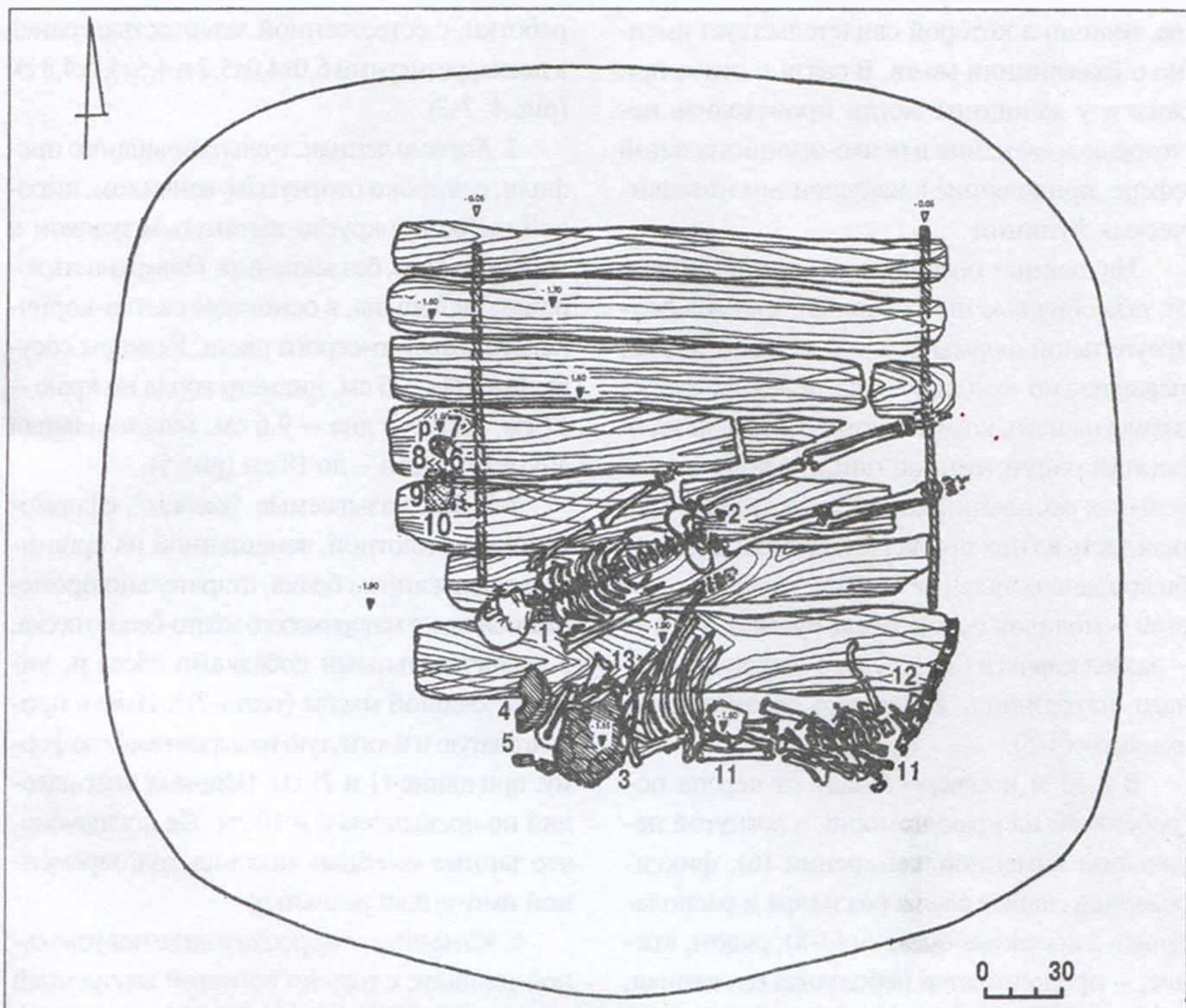

Рис. 3. Погребение № 1. План.

Цифрами обозначены: 1, 2 — камни; 3 — развал лепной корчаги; 4, 5 — "хлебцы"; 6 — конкреция; 7, 8 — шпильки (булавки); 9 — пластина оловянная; 10 — остатки шкатулки; 11 — кости лошади; 12 — кости овцы; 13 — кости зайца; к — фрагменты керамики; р — реальгар.
Условные обозначения см. к рис.2.

гребального помоста, состоявшего из 7-ми широких плах, уложенных продольно на двух узких (до 3 см), поставленных на ребро, лагах, вкопанных в дно. Общая площадь помоста — 1,90x1,50 м. Ширина плах — от 15 до 25 см. Расстояние между лагами — около 1,50 м. Западная из них прослежена в длину на 1,17 м, восточная — 1,30 м (рис.3).

В южной половине помоста находился скелет женщины, в возрасте 25-30 лет, лежавшей вытянуто, на животе, лицом вниз,

головой к западу. Руки вытянуты вдоль туловища, ноги прямые, слегка смещены к северо-востоку. В целом положение скелета относительно погребального помоста — слегка диагональное (рис.3).

Антропологическое изучение костных останков* дало довольно интересные результаты. Причиной смерти, по-видимому, могло быть прорастание костной опухоли в вещество мозга, поскольку у погребённой наблюдалась прижизненная правосторонняя деформация чере-

* Исследование костных останков произведены ст. научным сотрудником Центра охраны и исследований памятников археологии управления культуры Полтавской облгосадминистрации, антропологом А.В.Артемовым.

па, величина которой свидетельствует именно о сдавливании мозга. В связи с этим, при жизни у женщины могли происходить некоторые изменения в психо-эмоциональной сфере, приводящие к нарушениям поведенческих функций.

На шейных позвонках скелета и в области таза обнаружены 2 небольших камня подтреугольной формы (1-2). К югу от костяка, параллельно южному краю помоста, слегка заходя на него, компактной полосой, лежали остатки напутственной пищи, в виде значительных скоплений костей животных (большая часть из них принадлежит молодой особи лошади, остальные — овце, несколько костей — молодой особи зайца-русака), а также — развал корчаги (3). К северо-западу от корчаги находились 2 песчано-органических «хлебца» (4-5).

В 0,50 м к северо-западу от черепа погребённой, на краю помоста, в вогнутой небольшой каменной конкреции (6), фиксировались слабые следы реальгара и располагались 2 костяные булавки (7-8), рядом, южнее, — продолговатая небольшая оловянная, сильно окисленная пластинка (9) и лежащие кучно многочисленные, совершенно невыразительные мелкие обломки бронзы, железная окалина от коррозии невыясненного изделия и части рассыпавшейся пластинки, вероятно, из серебра. Точное назначение этих предметов не ясно, но не исключено, что фрагменты являлись остатками украшений и деталями разрушенной временем деревянной шкапулки.

Описание находок

1-2. Камни прямоугольной и подтреугольной формы, без явно выраженных следов об-

работки, с естественной затёртостью граней в песке, размерами 6,0x4,0x5,2 и 4,5x4,7x4,8 см (рис.4: 2-3).

3. *Корчага* лепная, тюльпановидного профиля, с широко отогнутым венчиком, высокой шейкой, округло-вытянутым туловом и плоским дном, без закраины. Поверхность хорошо подлощена, в основном светло-коричневого и светло-серого цвета. Размеры сосуда: высота — 25 см, диаметр горла по краю — 17 см, диаметр дна — 9,6 см, максимальный диаметр тулова — до 18 см (рис.5).

4-5. Так называемые «хлебцы», сформованные из плотной, замешанной на органике с содержанием белка, старательно промешанной массе материкового жёлто-белого песка, с незначительными добавками лёсса и, видимо, хлебной массы (теста-?)*. Имели продолговатую и изогнутую невыразительную форму, при длине 11 и 21 см. Ширина этих изделий не превышала 8 и 10 см. Не исключено, что данные «хлебцы» являлись долговременной имитацией реальных.

6. Каменная конкреция в виде полуовальной плоскости, с плавно вогнутой внутренней частью, размерами 8,0x7,5x1-1,6 см (рис.4: 1).

7. Костяная булавка, изготовленная из трубчатой кости животного, видимо, оленя. Имеет стилетовидную форму, с овальной в сечении нижней «рабочей» частью, сужающейся к концу изделия, и утолщенной, в виде рукоятки, верхней, оканчивающейся односторонним скульптурным резным изображением головки барана. На рукоятке (широкая сторона) имеются резные изображения, заключенные в прямоугольную рамку, к сожалению, из-за плохой сохранности, практически не читаемые. На узких сторонах рукоятки — резной геометрический рельефный орнамент в виде равнобедренных треуголь-

* Химические исследования остатков изделий произведены специалистами кафедры химии Полтавского государственного педагогического университета им. В.Г.Короленко.

Волошине-2005
Гр. II, к. I, п. 1

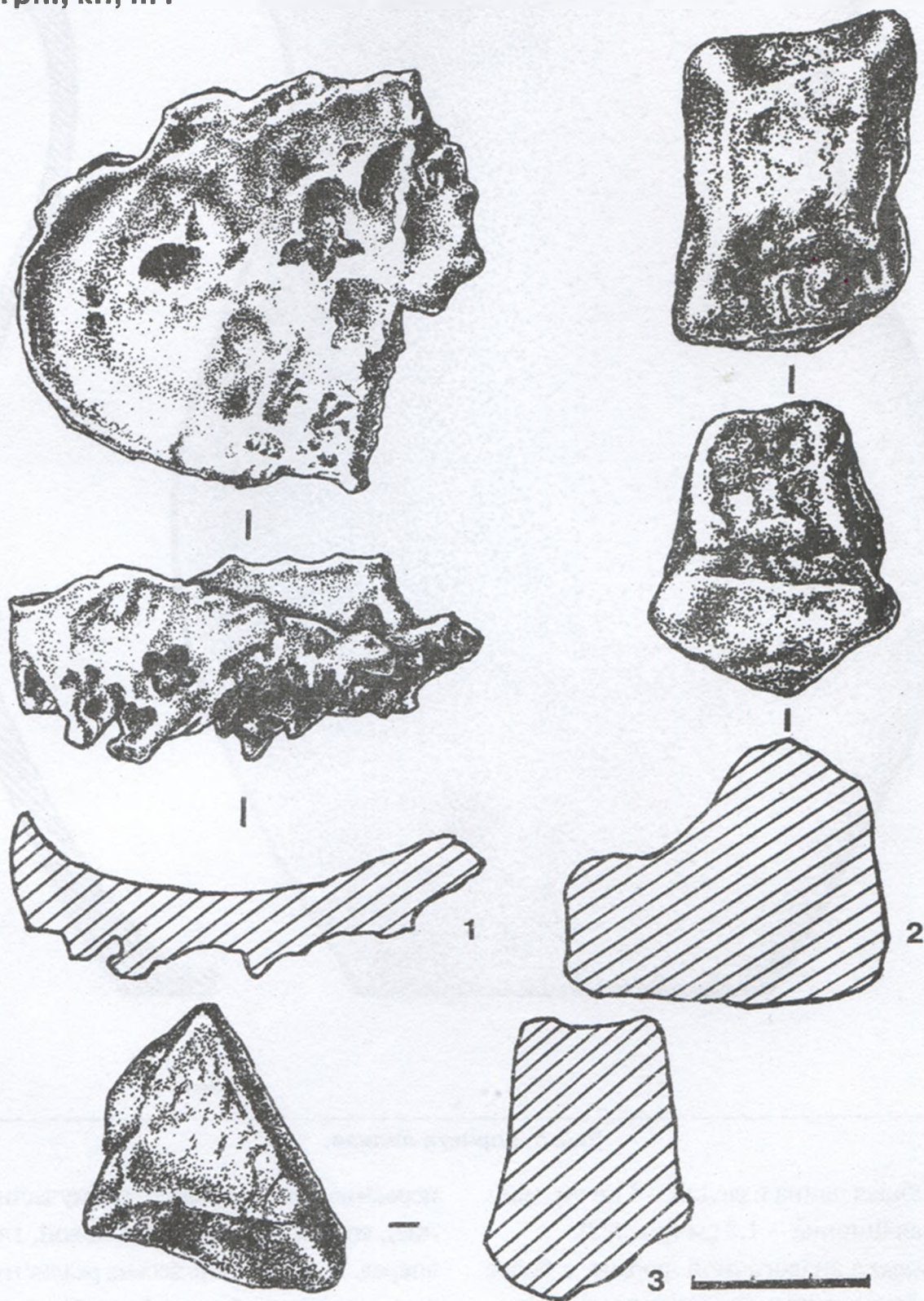

Рис. 4. Находки из погребения № 1: каменная конкреция (1), необработанные камни (2-3).
1 – известняк; 2-3 – песчаник.

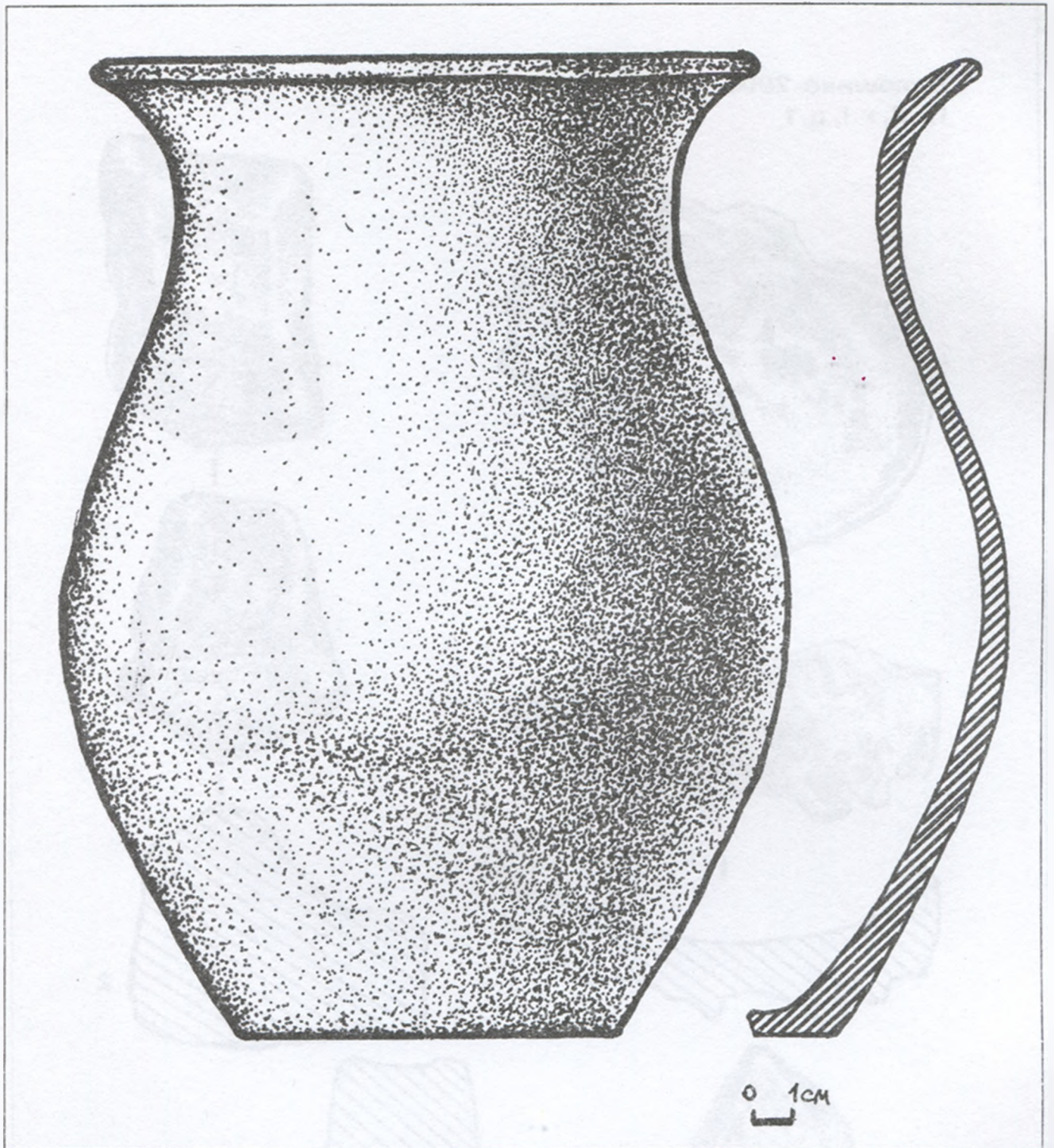

Рис. 5. Корчага лепная.

ников. Общая длина изделия — 11,6 см, максимальная ширина — 1,8 см (рис.6: П).

8. Булавка аналогичной формы, с более узкой «рабочей» частью, украшенная сверху резным односторонним изображением фигурки горного козла, изготовленной из пластины оленьего рога. Животное передано лежащим, с поджатыми под тулово ногами (при этом

передние ноги покрывают сверху частично задние), со слегка поднятой головой, глядящей вперед. Изображение весьма реалистично, отличается хорошей проработкой деталей, свидетельствующей о высоком профессиональном уровне мастера. Общая длина изделия — 8,3 см, длина «рабочей» части — 6,2 см, фигурки — 2,1 см. Максимальная ширина фи-

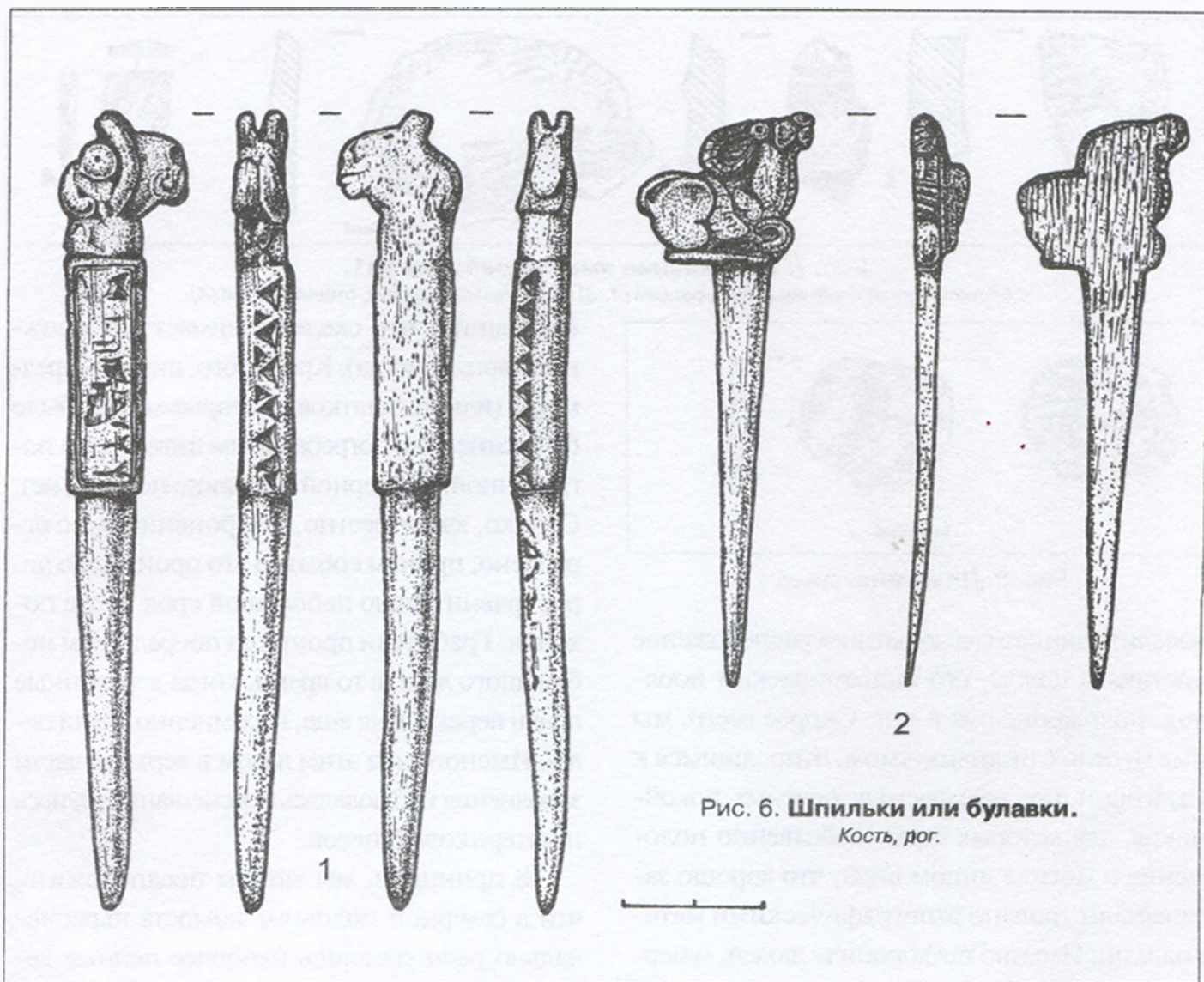

Рис. 6. Шпильки или булавки.
Кость, дог.

гурки — 2,6 см. Булавка состояла из двух фрагментов: излом на «рабочей» части, образовался, видимо, при падении перекрытия (реставрирована) (рис.6:2).

Описанные булавки являлись, скорее всего, шпильками или заколками, закреплявшими женскую прическу, хотя нельзя исключать их использование и в системе костюма.

9. *Пластина* овальной формы из олова, размером 2,3х1,7х0,2 см, в сечении слабо изогнута (рис.8).

Предметы инвентаря, обнаруженные в погребении и, в первую очередь, костяные изделия, оформленные в традициях звериного стиля, позволяют однозначно отнести исследованную гробницу №1 к *скифской культуре*.

Конструкция могилы (прямоугольная яма, перекрытая деревянным накатником), ее ори-

ентировка (восток-запад), наличие деревянного помоста на дне, ориентация погребенной головой на запад, ее вытянутое положение, также вполне соответствуют канонам *скифского погребального обряда* (Мурзин, 1982, с.48-49; 1984, с.50, 53-54; Ольховский, 1978, с.58; 1991, с.89; Бессонова, 1990, с.26-27). В равной степени это касается и помещения в могилу красной краски — *реальгара*, обычая, свойственного *скифскому погребальному ритуалу*, как, впрочем, и обрядам иных кочевых обществ Евразии (Бессонова, 1990, с.31). Правда, несколько необычным выглядит положение костяка лицом вниз.

Разумеется, можно предположить, что погребенная была перевернута в ходе ограбления могилы со спины на живот. Однако такой версии, в определенной степени, проти-

Рис. 7. Заполнение ямы погребения №1.

Обломки лепной керамики эпохи ранней (1, 3) и средней (2) бронзы, отщеп кремня (4).

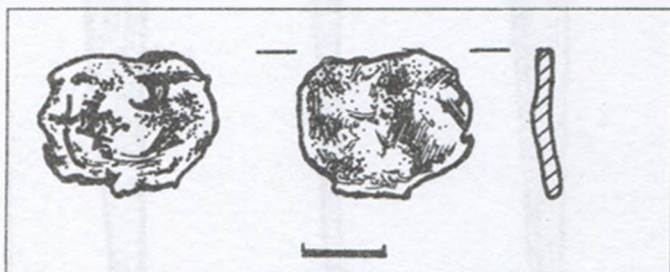

Рис. 8. Пластина. Олово.

воречит слишком «аккуратное» расположение костяка в целом, его анатомический порядок, положение рук и ног. Скорее всего, мы имеем дело с индивидуумом, относящимся к категории так называемых опасных покойников, для которых было свойственно положение в могиле лицом вниз, что хорошо зафиксировано этнографическими материалами. Именно так хоронили людей, «умерших насильственной или неестественной смертью, самоубийц, а также колдунов, т.е. лиц, чье посмертное возрождение было нежелательным. Для этого их переворачивали лицом вниз, чтобы солнце не коснулось их своими животворящими лучами» (Бессонва, 1990, с.28, там же библиография). Патологические изменения, зафиксированные на черепе погребённой, предполагающие, по-видимому, неадекватность её поведения при жизни, позволяют допустить связь последней с некой культовой сферой, и этим объясняют нетрадиционное положение умершей.

Только ли эта женщина была похоронена первоначально в исследованной могиле? На первый взгляд, размеры погребального помоста как-будто велики для одного человека

(напомним, что скелет занимает лишь южную часть помоста). Кроме того, никаких предметов (или их остатков), которые можно было бы соотнести с погребальным инвентарем погребённой, в северной половине помоста нет. Однако, как известно, захоронение было ограблено, причём событие это произошло через сравнительно небольшой срок после похорон. Грабители проникли посредством небольшого лаза, в то время, когда деревянные плахи перекрытия еще, несомненно, были целы. Именого над этим лазом в верхней части заполнения наблюдалась перемешанная супесь и материковый песок.

В принципе, мы можем предположить, что в северной половине помоста первоначально располагались наиболее ценные вещи, которые были извлечены из могилы древними грабителями. В любом случае никакого конкретного подтверждения первоначального нахождения в могиле еще одного погребенного у нас нет. В пользу одиночности данного захоронения косвенно свидетельствует и «статус» опасного покойника. Живые во все времена стремились максимально изолировать такие захоронения, даже вынося их зачастую за пределы функционирующих некрополей. Кстати, волошинский курган завершал цепь насыпей вдоль останца Стоббуватой Могилы и занимал несколько оторванное от них, наиболее западное положение, находясь, как бы, «особняком» от всей массы насыпей (Супруненко, Кулатова, Мироненко, Артем'ев, Маевська, 2005, с.51, рис.2;

* На них наше внимание обратила М.Н.Дараган.

Супруненко, Масвська, Артем'єв, Горбенко, 2006, с. 7-8).

Датирующих предметов после ограбления сохранилось немного, но их в общем достаточно для определения времени сооружения могилы.

Близкие по форме сосуды тюльпановидного профиля (как корчаги, так и горшки), с узкой шейкой и широким горлом, диаметр которого равен диаметру тулова, известны в Украинской Лесостепи уже с предскифского времени, например, по материалам Жаботинского поселения (*Daragan, 2004, abb.3: 2-3; 14: 1-3; 22: 5*), хотя в скифский период особого распространения не получили. Во всяком случае, нам не известны надежные аналогии корчаге из Волошино, в том числе на ближайших территориально памятниках бассейна Ворслы и Псла, но ранний характер сосуда сомнений не вызывает.

Что же касается шпилек для закрепления и украшения прически или одежды, то подобные изделия, изготовленные из кости, в скифских древностях степной и лесостепной областей Восточной Европы почти не встречаются. В лесостепном регионе обычны бронзовые и реже — железные шпильки или булавки упомянутого назначения (*Петренко, 1978, с. 7-19*). Нам известно лишь 5 подобных изделий, изготовленных из кости. Две шпильки обнаружены в Лесостепном Левобережье*. Одна из них найдена в зольнике конца VII — начала VI вв. до н.э. на селище Пожарная Балка в бассейне Ворсклы (*Андриенко, 1978, с. 289-290*)*. Другая — входила в состав вещей, обнаруженных в кургане № 1 Караванской группы близ г. Люботин (бассейн Северского Донца), относящемся к 1-й половине VII в. до н.э. Она отличается большими размерами (20 см) и имеет округлый в сечении стержень, одинакового диаметра по всей длине (*Бандуровский, Буйнов, Дегтярь, 1998, с. 146-147, 150, рис.3: 4*). Навершие обеих бу-

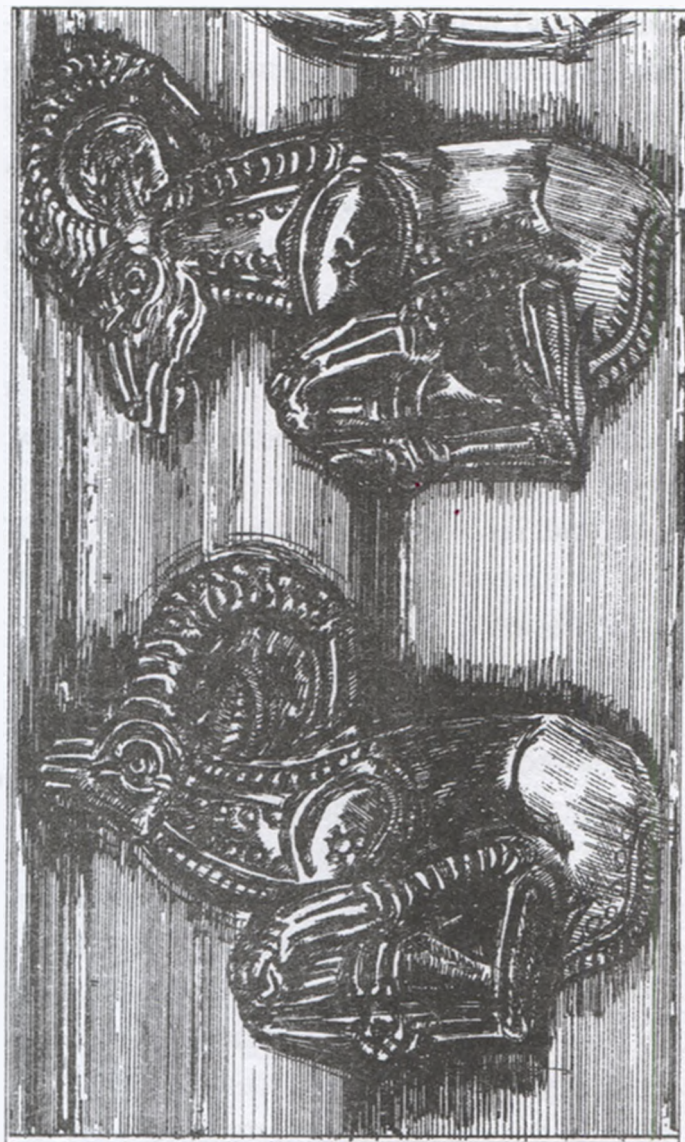

Рис. 9. Изображения горных козлов на рукояти парадной секиры из Келермеса.

лавок оформлено в традициях звериного стиля, в виде головы хищной птицы (орла-?), в довольно схожей манере. Еще 3 костяные шпильки с округлым стержнем и головкой, украшенной в геометрическом стиле, происходят с поселения VI-V вв. до н.э. у с. Оселивка (Западноподольская группа памятников) (*Петренко, 1978, табл. 15: 10-11*). Все перечисленные шпильки или булавки, тем не менее, весьма отличаются от находок из Волошино. Вместе с тем, изображение головки барана, украшавшее верх одной из волошинских шпилек, достаточно популярно в качестве декора многих костяных изделий, оформленных в традициях скифского звериного стиля, в первую очередь — псалиев. Псалии (или их

навершия), чаще костяные, реже — бронзовые, украшенные подобным образом, встречаются в ряде регионов, где присутствуют памятники скифской архаической культуры, прежде всего: на Северном (*Галанина, 1997, табл.21: 166-167, 191; 23: 291-292; 24: 378-379*) и Центральном (*Батчаев, 1985, табл.33: 30; 39: 44-45; 53: 4-5*) Кавказе, в Закавказье (*Ильинская, Тереножкин, 1983, с.35*) и, особенно, — в Восточноевропейской Лесостепи (*Ильинская, 1968, с.107; 1975, табл.XII: 1; Ильинская, Мозолевский, Тереножкин, 1980, рис.4: 13-14; 17: 3*), а также на путях скифских переднеазиатских походов (*Иванчик, 2001, с.65, рис.27: 1*). В области Восточноевропейской Лесостепи костяные псалии с резным изображением головки барана весьма распространены в погребальных древностях скифской поры бассейна р.Сула (*Ильинская, 1966, с.167*), хотя известны и в иных регионах. Время их бытования — VII-VI вв. до н.э. О раннем характере волошинской шпильки свидетельствует дополнительный резной геометрический орнамент в виде треугольников, свойственный изделиям VII в. до н.э. Аналогии такому орнаменту известны, например, на псалиях из кургана № 2 у с.Жаботин (Правобережная Лесостепь), костяных изделиях из Кармир-Блура и псалии из Самтавро в Закавказье (*Ильинская, Тереножкин, 1983, с.29, рис.3; с.35, 239*). Все эти памятники датируются временем — не позже середины VII в. до н.э.

Особого внимания заслуживает вторая костяная шпилька, навершие которой декорировано плоской скульптурной фигуркой горного козла с *поджатыми ногами и смотрящей вперед головой*. Пожалуй, нужно начать с того, что этот образ в данной иконографической схеме практически не известен в репертуаре скифского звериного стиля в Восточной Европе в целом, и на территории Лесостепи в част-

ности. Единственное исключение в кругу предметов скифской культуры составляют изображения козлов на рукояти знаменитой парадной секиры из кургана I/III Келермесского могильника в Прикубанье (*Галанина, 1997, taf.11: 6(a)*), относящейся, по последним данным, к первой-второй третям VII в. до н.э. (*Кисель, 1998, с.8; 2003, с.44*). Однако, как справедливо замечают многие авторы (например, *Переводчикова, 1979, с.138-155; Погребова, Раевский, 1992, с.143; Кисель, 1997, с.43; 1998, с.8; 2003, с.44*), в стилистическом отношении эти изображения (рис.9) еще весьма далеки от собственно скифского искусства и, по-видимому, являются изделиями мастеров Северо-Западного Ирана или Кавказа (*Галанина, 1997, с.102; Кисель, 1998, с.8; 2003, с.44*). В репертуаре же скифского звериного стиля получила распространение иная иконографическая схема изображения горного козла с поджатыми ногами, а именно — с *головой, повернутой назад*, на что справедливо указывал ряд авторов (*Погребова, Раевский, 1992, с.143; Переводчикова, 1994, с.91*). Группа подобных изображений известна в скифских памятниках Предкавказья (курганы Нартана, Ульский курган № 2), в степной зоне Северного Причерноморья (на перекрестье меча из Мельгуновского кургана). Сходное иконографическое решение присуще изображениям козлов на ручке костяной ложки, найденной не так давно на Западном укреплении Бельского городища в бассейне р.Ворскла (*Шрамко, 1995, с.69, рис.3-4*), а также конским фигуркам — на серии золотых бляшек, обнаруженных в Днепровской Лесостепи (*Ильинская, 1971, с.75, рис.2: 6, 10, 14, 18, 22, 26*).

Таким образом, для территории Восточной Европы данное изображение горного козла на шпильке из Волошино, по сути, уникально. Знаменательно, что практически весь

* Автор публикации В.П.Андрienko, на наш взгляд, неверно определил этот предмет в качестве “крючка для плетения”.

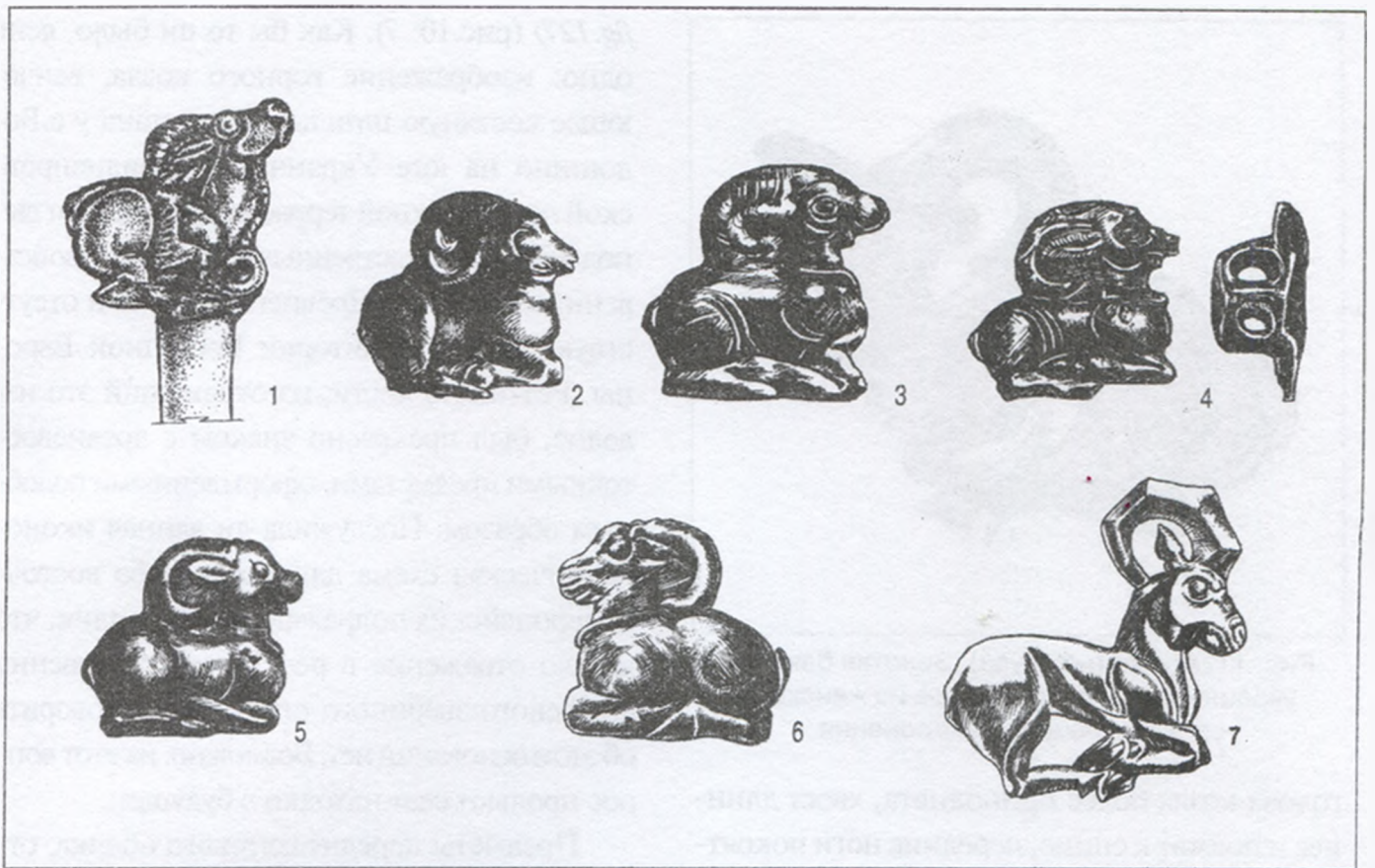

Рис. 10. Изображения животных на металлической и костяной пластике раннескифского времени.

Фигурка козла из Волошино (1) и круг аналогичных изображений: 2 — Богазкей (Турция); 3 — точное место находки не известно (Турция); 4 — Трояда (Малая Азия); 5 — акрополь Гелы (Южная Сицилия); 6 — Амлаш (Иран); 7 — Зивийе (Саккызский клад, Иран).

круг известных ему аналогий уверенно уводит нас на территорию Ближнего Востока. Среди них — изображения козлов на бронзовых литых предметах, происходящих из Малой Азии. Большая часть из них найдена в Турции: 1) изделие неясного назначения из Богазкея (вероятно, VI в. до н.э.) (рис.10: 2), 2) пронизь, пункт находки и дата которой не ясны (рис.10: 3), 3) пронизь из Трояды; точное место находки и дата — не ясны (рис.10: 4). Бронзовая пронизь с довольно близким изображением козла обнаружена и при раскопках дорического храма V в. до н.э. на акрополе Гелы на юге Сицилии (рис.10: 5) (Иванчик, 2001, с.86, 88, рис.38: 2; с.86, 89, рис.39: 1,2,5). Все эти изображения — правосторонние, обладающие большой стилистической близостью. Их объединяет также не только поза и взаиморасположение ног (верхние на нижних), но и

такие особенности, как весьма большие закрученные рога, концы которых ложатся на круп, но не достигают шеи животного, сужающаяся морда, выделенная в ряде случаев борозды. Изображение козла из Волошино (также правостороннее), при общем стилистическом сходстве с перечисленными ближневосточными образцами, в деталях отличается от них: рога животного более короткие и примыкают вплотную к шее, конец морды имеет округлое утолщение, с проработкой ноздрей и рта, борода — отсутствует (рис.6: 2; 10: 1). По этим признакам изображение козла из Волошино наиболее подобно животному (левосторонняя поза) на бронзовой бляшке из Амлаша (Иран) (рис.10: 6), относящейся к IX-VIII вв. до н.э. (Ghirshman, 1964, s.36, abb.44), хотя между ними также имеются некоторые отличия. Так, на изображении из Волошино

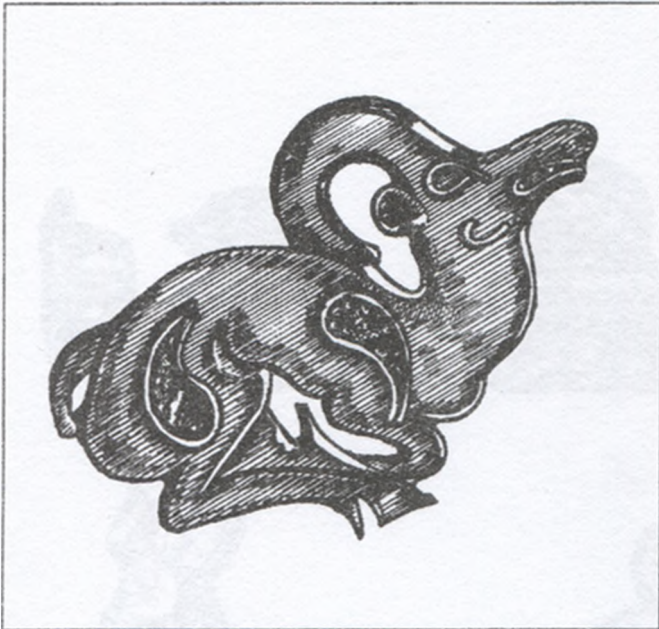

Рис. 11. Арджан-2 (Тува). Золотая бляха — украшение головного убора из женского сопутствующего захоронения.

голова козла более приподнята, хвост длиннее и поджат к спине, передние ноги покоятся на задних (по этому признаку волошинское изображение подобно всем пластическим формам «турецкой» серии «архаров» и отличается от изображения из Амлаша, где у животного передние и задние ноги расположены на одном уровне). И все же, элементов сходства между волошинским и амлашским изображениями больше, нежели различий, и это довольно хорошо заметно (рис. 10).

Итак, круг аналогий находкам из погребения в кургане у с. Волошино (корчаге, шпильке, украшенной головкой барана, в сочетании с резным геометрическим орнаментом, шпильке, навершием которой является фигурка горного козла) позволяет датировать этот комплекс, скорее всего, в пределах *первой половины VII в. до н.э.*

Несомненно, более отдалённой аналогией изображения козла на шпильке из Волошино, с точки зрения иконографии и стилистических особенностей, является изображение на известной бляшке, происходящей из Зивие (Саккызский клад) в Иране и относящейся также к VII в. до н.э. (Godard, 1962, p.93,

fig. 127) (рис. 10: 7). Как бы то ни было, ясно одно: изображение горного козла, венчающее костяную шпильку из кургана у с. Волошино на юге Украинской Приднепровской левобережной террасовой лесостепи выполнено в художественных традициях, свойственных искусству Древнего Востока и отсутствующих на территории Восточной Европы. Резчик по кости, изготовивший это изделие, был прекрасно знаком с древневосточными предметами, оформленными подобным образом. Послужила ли данная иконографическая схема для каких-либо восточноевропейских подражаний или реплик, что нашло отражение в репертуаре собственно скифского звериного стиля? Пока говорить об этом оснований нет. Возможно, на этот вопрос прольют свет находки в будущем.

Предметы переднеазитского облика, относящиеся к раннескифской эпохе, на территории Лесостепи Восточной Европы крайне малочисленны. Еще недавно достоверно можно было указать лишь на некоторые изделия, найденные еще в XIX в. в кургане Перепятиха в Днепровском Правобережье, в первую очередь, о серебряной бляшке в виде грифона (Скорий, 1990, с. 41-42, 51). В последнее время весьма яркие древневосточные находки, появление которых, также, очевидно, связано с переднеазиатской скифской эпопеей, были обнаружены в курганах №№ 1-2 Караванской группы Люботинского могильника на Северском Донце в Левобережной Лесостепи (Бандуровский, Буйнов, Дегтярь, 1998, с. 144-150).

Будучи наиболее ранним погребением скифской культуры на юге Левобережной террасовой Лесостепи, захоронение у с. Волошино пополняет в общем небольшой (меее десятка) круг скифских архаических погребений на левобережной террасе, открытых ранее у сс. Гладковщина Золотоношского уезда Полтавской губ. (Журнал раскопок...,

1908, с. 149; Галанина, 1977, с. 38, 43, табл. 21: 1-4; Григорьев, 1987, с. 53; Григорьев, 1995, с. 58-59), Веремеевка (Линниченко, 1901, с. 73-74; ОАК, 1902, с. 121; Іллінська, 1968, с. 147-154; Ильинская, 1968, с. 42) и Приднепровское совр. Чернобаевского района Черкасской обл. (Григорьев, 1995, с. 59-60). Большинство из этих погребений впускные, мужские или мужские, сопровождавшиеся захоронениями женщин. Исключение составляет погребение в кургане № 449 у с. Гладковщина, которое, судя по инвентарю, принадлежало женщине, похороненной в сопровождении подростка без каких-либо вещей. Все перечисленные захоронения по времени вполне соотносятся со второй (кавказской) волной продвижения кочевников скифской культуры в пределы Восточноевропейской Лесостепи в конце VII - начале VI вв. до н.э. (Скорый, 2003, с. 77-82, 88-89). Погребение же у с. Волошино, будучи более ранним, похоже, с этими событиями не связано.

В заключение хотелось бы обратить внимание на один довольно любопытный факт. Фигурке козла из Волошино по иконографической схеме вполне близка золотая фигурка животного (барана или, скорее, козла) из женского сопутствующего захоронения в кургане Аржан-2 в Туве (Центральная Азия) (Чугунов, 2004, с. 27) (рис. 11). Как известно, этот замечательный погребальный комплекс, содержащий неограбленное парное захоронение царского ранга, ныне датируют в пределах второй половины VII в. до н.э. (Чугунов, 2004, с. 34; Чугунов, Працигер, Наглер, 2004, с. 16). Возможно, при обсуждении хронологии этого выдающегося центральноевропейского памятника следует учитывать и далекую восточноевропейскую аналогию — изображение козла на костяной булавке из погребения у с. Волошино, которое, судя по всему, относится к более раннему времени, чем Аржан-2.

Литература

Андрюченко В.П. Новые раскопки у с. Пожарная Балка // АО 1977 г. — Москва: Наука, 1978. — С. 289-290.

Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В., Дегтярь А.К. Новые исследования курганов скифского времени в окрестностях г. Люботина // Люботинское городище. — Харьков: Регион-информ, 1998. — С. 143-182.

Батчаев В.М. Древности предскифского и скифского периодов // Археологические исследования на новостройках Кабардино-Балкарии в 1972-1979 гг. — Нальчик: Эльбрус, 1985. — С. 7-115.

Бессонова С.С. Скифские погребальные комплексы как источник для реконструкции идеологических представлений // Обряды и верования древнего населения Украины. — Киев: Наук. думка, 1990. — С. 17-40.

Галанина Л.К. Скифские древности Поднепровья: Эрмитажная коллекция Н.Е. Бранденбурга // САИ. — Москва: Наука, 1977. — Вып. Д1-33. — 66 с.

Галанина Л.К. Келермесские курганы: «Царские» погребения раннескифской эпохи. — Москва, 1997. — 269.

Григорьев В.П. Новые раннескифские погребения Левобережной Приднепровской Террасовой Лесостепи // Киммерийцы и скифы / ТД Всес. семинара, посвящ. памяти А.И. Тереножкина. — Кировоград: изд. ИА АН УССР, 1987. — Ч.1. — С. 53-55.

Григорьев В.П. Про етнічну приналежність похованих в курганах рубежу VII-VI ст. до н.е. біля сіл Гладківщина і Придніпровське // Археологічні дослідження на Черкащині. — Черкаси: Сіач, 1995. — С. 58-67.

Журнал раскопок Н.Е. Бранденбурга (1888-1902 гг.). — Санкт-Петербург, 1908. — 220 с.

Иванчик А.И. Киммерийцы и скифы: Культурно-исторические и хронологические проблемы археологии Восточноевропейских степей и Кавказа пред- и раннескифского времени. — Москва, 2001. — 324 с.

Ильинская В.А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья). — Киев: Наук. думка, 1968. — 203 с.

Іллінська В.А. Із неопублікованих матеріалів скіфського часу в Лівобережному Лісостепу // Археологія. — Київ, 1968. — Т. XXI. — С. 147-154.

Іллінська В.А. Золоті прикраси скіфського архаїчного убору // Археологія. — Київ, 1971. — Вип. 4. — С. 73-79.

Ильинская В.А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин. — Киев: Наук. думка, 1977. — 222 с.

Ильинская В.А., Мозолевский Б.Н., Тереножкин А.И. Курганы VI в. до н.э. у с. Матусов // Скифия и Кавказ. — Киев: Наук. думка, 1980. — С. 31-63.

Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII-IV вв. до н.э. — Киев: Наук. думка, 1983. — 378 с.

Кисель В.А. Шедевры ювелиров древнего Востока из скифских курганов. — Санкт-Петербург: Петербург. востоковедение, 2003. — 189 с.

Кисель В.А. Священная секира скифов. Об одной находке из Келермесса. — Санкт-Петербург, 1997. — 109 с.

Линниченко И.А. О новейших раскопках В.В.Хвойка // ЗООИД. — Одесса, 1901. — Т.ХХІІІ. — С.73-74.

Мурзин В.Ю. Погребальный обряд степных скифов в VII-V вв. до н.э. // Древности Степной Скифии. — Киев: Наук. думка, 1984. — С.47-64.

Мурзин В.Ю. Скифская архаика Северного Причерноморья. — Киев: Наук. думка, 1984. — 132 с.

ОАК за 1899 г. — Санкт-Петербург, 1902. — С.121.

Ольховский В.С. Раннескифские погребальные сооружения по Геродоту и археологическим данным // СА. — Москва, 1978. — № 4. — С.83-97.

Ольховский В.С. Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии (VII-III вв. до н.э.). — Москва: Наука, 1991. — 256 с.

Петренко В.Г. Украшения Скифии // САИ. — Москва: Наука, 1978. — Вып. Д4-5. — 143 с.

Переводчикова Е.В. Келермесская секира и формирование скифского звериного стиля // Проблемы истории античности и средних веков. — Москва: Наука, 1979. — С.138-155.

Переводчикова Е.В. Язык звериных образов. Очерки искусства евразийских степей скифской эпохи. — Москва: Наука, Гл. ред. Восточ. лит.-ры, 1994. — 206 с.

Погребова М.Н., Раевский Д.С. Ранние скифы и Древний Восток: К истории становления скифской культуры. — Москва: Наука, 1992. — 263 с.

Скорий С.А. Курган Переп'ятиха (до етнокультурної історії Дніпровського Лісостепоного Правобережжя). — Київ: Наук. думка, 1990. — 124 с.

Скорый С.А. Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи (проблема выделения иранского этнокультурного элемента). — Киев: изд. ИА НАНУ, 2003. — 195 с.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Артем'єв А.В., Маєвська С.В. Старожитності околиць Комсомольська. — Київ-Полтава: Вид-во "Фірма "Техсервіс", 2005. — Ч.І. — 140, 1 с.

Супруненко О.Б., за участю Маєвської С.В., Артем'єва А.В., Горбенка С.О. Кургани з похованнями зо-

лотоординського часу поблизу Волошиного в пониззі Псла / Старожитності околиць Комсомольська. — Київ-Полтава: вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, 2006. — Ч.ІІІ. — 140 с.

Чугунов К.В. Аржан — источник // Аржан. Источник в Долине царей. Археологические открытия в Туве. — Санкт-Петербург: Славия, 2004. — С.10-39.

Чугунов К.В., Парцингшер К., Наглер А. Золотые звери из Долины царей. Открытия Российской-германской археологической экспедиции в Туве. — Санкт-Петербург, 2004. — 16 с.

Шрамко И.Б. Краткие итоги исследования на Западном укреплении Бельского городища в 1994 году // ПАЭ. — Полтава: Полт. літератор, 1995. — № 3. — С.66-71.

Daragan M. Periodisierung und Chronologie der Siedlung Žabotin // Eurasia Antiqua. — Berlin, 2004. — Bd.10. — S.55-146.

Ghirshman R. Iran (Protoiranier, Meder, Achämeniden). — München: Verlag C.H.Beck, 1964. — 452 s.

Godard A. L'art l'Iran. — Paris: Arthaud, 1962. — 532 p.

Кулатова І.М., Скорий С.А., Супруненко О.Б.
**РАНЬОСКИФСЬКЕ ПОХОВАННЯ НА ПІВДНІ
ПРИДНІПРОВСЬКОГО ЛІВОБЕРЕЖНОГО
ТЕРАСОВОГО ЛІСОСТЕПУ**
(до питання про передньоазійські інновації у
східноєвропейському тваринному стилі)

Резюме

Публікується комплекс унікального поховання ранньоскифського часу — молоді жінки першої половини VII ст. до н.е., виявлений у кургані №1 групи II поблизу с.Волошине Дмитрівської сільської ради м.Комсомольськ Полтавської області, у пониззі Псла. Поховання супроводжувалося ліпною корчагою, двома кістяними шпильками, в.т.ч. унікальною, із реалістичним зображенням гірського козла, виконаним у різьбярських традиціях передньоазійських майстрів. Комплекс належить до числа найраніших скифських поховань у Придніпровському терасовому лісостепу Лівобережжя України.

15.03.06.

ОБ ОДНОМ ТИПЕ ЗОЛОТЫХ УКРАШЕНИЙ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ

(к вопросу об эволюции и происхождении)

Золотые аппликативные украшения не являются редкостью в памятниках скифского времени. Хотя, для лесостепного региона Украины раннескифского периода количество их не так уж и велико. Видимо, поэтому практически все находки такого плана опубликованы. Появление новых материалов из раскопок последних лет зачастую возобновляет интерес к артефактам, которые казались вполне понятными и изученными.

В 2003 г. силами сотрудников совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции исследован курган № 1 группы «Пятое поле» в урочище Марченки близ села Бельск Котелевского р-на на Полтавщине. Под невысокой, распахивавшейся ранее, насыпью (высота 0,8 м, диаметр 14 м) исследовано единственное захоронение скифского времени, совершенное в подквадратной яме с деревянным настилом на дне. Размеры широтно-ориентированной могилы по дну — 2,4 x 2,25 м, глубина её — 1,27 м от уровня древнего горизонта. В почти полностью разрушенном грабительским ходом погребении не потревоженной осталась лишь его придонная часть. В заполнении могилы обнаружены разрозненные кости скелета мужчины (ок. 20 лет) и немногочисленные предметы. От погребального инвентаря сохранились: четыре золотые бляшки треугольной формы, пастовый бисер белого цвета (180 экз.), шесть наконечников стрел различных типов (по три бронзовых и железных), обломки втулки железного копья и железного кинжала, фрагмент железного петельчатого псаля и фрагментированный лепной плоскодонный горшок (высота 26,5 см, диаметр тулова 21 см). Погребение отнесено ко времени не позднее второй половины 7 — начала 6 вв. до н.э. (Черненко и др., 2004, с.27-30).

Среди перечисленных находок наше внимание привлекли золотые бляшки-треуголь-

ники, украшенные строеными концентрическими кружками, с выпуклой серединой (рис.1:2). Размеры бляшек из марченковского кургана варьируют от 4,2 x 4,1 до 4,7 x 3,5 см (Черненко и др., 2004, с.28). Они происходят из мужского погребения, что подтверждается как антропологическими определениями (Козак, 2004, с.72), так и составом сопутствующего инвентаря (меч, копье, стрелы).

Такие или близкие украшения, хотя и в небольшом количестве памятников, известны на территории Лесостепного Поднепровья в архаическое время. Они различаются по форме, размерам и назначению.

Для полноты картины рассмотрим подобные украшения в контексте содержащих их комплексов. Наиболее близкой аналогией по форме являются золотые бляшки из погребения кургана у с.Глеваха (Васильковского р-на Киевской обл.). В обширной, разрушенной ограблением, могиле, среди разрозненных костей двух погребенных уцелела корчага типа Вилланова (рис.2:1). Реставрированный сосуд представляет собой большую корчагу (высота — 74 см, диаметр венчика — 34,6 см, тулова — 63,4 см, дна — 15,4 см) с широким, резко отогнутым наружу венчиком, высокой конической горловиной, покатыми плечиками и резко сужающимся к плоскому дну туловом. Поверхность сосуда черного цвета, с металлическим отливом, покрыта лощением. В данном контексте интересна ornamentация этого сосуда. Верхнюю его половину покрывал орнамент двух типов — пластический и накладной. Пластический орнамент располагался по плечу и представлял собой три пары округлых вертикальных выступов. От накладного орнамента, состоявшего из золотых бляшек и лент, на месте их крепления сохранилась белая цементирующая масса. На стенках, попавших при ритуальном сожжении погребения в огонь, «цемент» от бля-

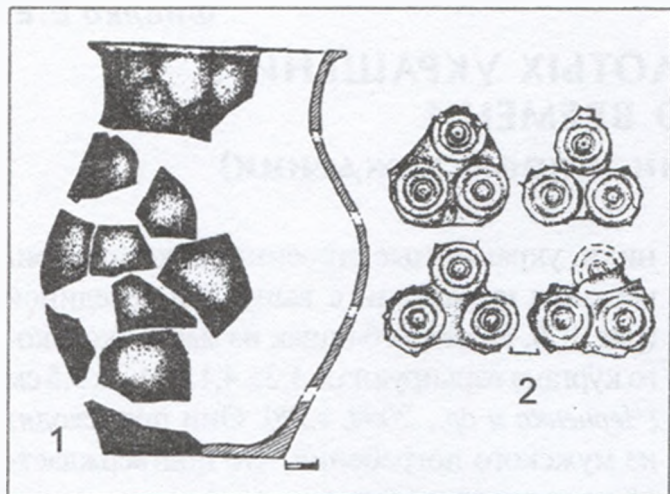

Рис. 1. Находки из кургана № 1 в ур. Марченки.

шек не сохранился, но на их месте образовались пятна, соответствующие контуру аппликаций (рис.2:2). Бляшки в форме треугольников, со скругленными углами, украшены строенными концентрическими кругами. Верхнюю часть орнаментального пояса корчаги ограничивали две горизонтальные золотые ленты (ширина 4,0 см), отстоящие на 4,0 см друг от друга. От верхней ленты, расположенной под венчиком, поднимались три вертикальные полосы такой же ширины, загнутые через край внутрь сосуда. Снизу орнамент ограничивался рядом треугольных бляшек вершинами вверх, расположенных по плечу сосуда. Основным узором составляли три ряда больших треугольников. Каждый такой треугольник образован тремя бляшками (рис.4:1). Размеры бляшек, судя по отпечаткам на поверхности сосуда, — 3,5 x 3,0 и 2,5 x 2,5 см. Следует отметить, что по размерам эти бляшки значительно уступают марченковским экземплярам. С учетом размеров сосуда и реконструируемого количества аппликаций в каждом ряду, для декора глевахской корчаги было использовано примерно 212 треугольных бляшек. Погребение рассматривается как усыпальница вождя местного племени в сопровождении насильственно умерщвленной молодой женщины! (Тереножкин, 1954, с.95, 96). В соответствии с характером погребального ритуала, сопровождающего инвентаря и аналогиями, дата погребения у с. Глеваха определяется концом 7 — началом 6 в. до н.э. (Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с.179).

В ограбленном деревянном склепе кургана у с.Иванковичи (Васильковского р-на Киевской обл.) найдены кости трех погребенных. Большая часть находок обнаружена в переотложенном состоянии, в придонном слое погребения. Основной погребенный лежал, очевидно, в северной половине могилы, головой на северо-восток (?). В головах (?) его стояли два лепных сосуда, в районе грудной клетки — ожерелья из раковин и пастовых бусин, золотая пронизь и золотая треугольная бляшка с тремя кружками, россыпь бисера. Кроме того, здесь найдены три бронзовые и два железные наконечники стрел. В ногах (?) основного погребенного, под западной стенкой, — сдвинутые кости двух зависимых (?) лиц. У черепа одного из них (женщины ?) найдены две бронзовые гвоздевидные серьги. У восточной стены обнаружены пряжки от конской узды, южнее — бронзовая гвоздевидная серьга и два бронзовых наконечника стрел. Всего в погребении было не менее восьми лепных сосудов и фрагменты лепного глиняного диска (*Скорый, Солтыс, Белан, 2001*) и фрагментированная золотая треугольная бляшка размерами 3,0 x 2,6 см (рис.3:6).

В могиле кургана № 100 у с.Синявка (Каневского р-на, Черкасской обл.) основной погребенный лежал в центре, головой на запад, еще три костяка лежали перпендикулярно ему — два в головах и один в ногах. На черепе основного погребенного сохранились золотые бляшки от головного убора (треугольные, с тремя кругами и в форме фигурок оленя), у затылка и висков — золотая гвоздевидная булавка и пара золотых гвоздевидных серег, на шее три дорогих ожерелья. У второго (взрослого) погребенного на шее — было два простых ожерелья, справа у головы — песчанниковое блюдо с румянами и бронзовое зеркало с железной ручкой. При третьем (взрослом) погребенном были железный меч, копье и колчан с 160 стрелами. В ногах и вдоль стенки стояло девять сосудов различных форм и размеров (черпаки, горшки, корчага) (Ковпаненко, 1981, с.51-52). 11 треугольных бляшек размерами 2,5 x 2,2 см (рис.3:3).

В деревянном склепе *кургана № 35* у с. *Бобрица* (Каневского р-на Черкасской обл.) было совершено парное захоронение. На черепе основного погребенного, лежавшего в центре, головой на запад, сохранились золотые бляшки от головного убора (треугольные с тремя кругами и в форме фигурок коня), на шее два дорогих ожерелья и низка пастовых бус 3-х-метровой длины у правого плеча. Справа лежал колчан с 21 стрелой, бронзовое кольцо и удила. У головы находилась напутственная пища с ножом, а в ногах — конь. У северной стенки, перпендикулярно основному, головой на юг, лежал второй погребенный. У головы его найдены пара гвоздевидных серег и пара гвоздевидных булавок из бронзы, у левой руки песчаниковое блюдо с красками и бусы, у ног — миска. Кроме того, в погребении найдены бронзовое зеркало в кожаном чехле и пять или шесть лепных сосудов (горшок, миски, черпаки и кубок) (*Ковпаненко, 1981, с. 13, 15*). 15 треугольных бляшек размерами ? 3,5 x 3,3 см (рис.3:4).

В практически полностью ограбленном погребении *кургана № 13 (?)* у с. *Прусы* (совр. Михайловка Каменского р-на Черкасской обл.), кроме золотой бляшки, упоминается черпак (*Ильинская, 1971, рис.2:20; Ковпаненко и др., 1989, с. 156*). Количество бляшек не известно, размеры ? 2,5 x 2,3 см (рис.3:9).

В частично разграбленном деревянном склепе *кургана № 407* у с. *Журовка* (Шполянського р-на Черкасской обл.) было совершено парное захоронение. Основной погребенный лежал под восточной стенкой, головой на юг. При нем найдены части трех конских уздечек и пара железных наверший у левой ноги. В ногах у него, головой на восток, лежала женщина с поднятыми коленями. Ее головной убор украшали золотые бляшки в виде треугольников с тремя кружками и фигурок оленя с поджатыми ногами. Убор дополняли бронзовые гвоздевидные серьги, булавка и браслет со змеиными головками на концах, два ожерелья. Справа от нее обнаружены песчаниковое блюдо с краской, бронзовое зеркало в футляре, две железные иглы, бронзовое ситечко и обломок желез-

ного ножа. Кроме того, в могиле стояла напутственная пища и два сосуда (корчага и черпак) (*Ильинская, 1975, с. 24-25*). Три треугольные бляшки размерами ? 2,5 x 2,3 см (рис.3:8).

В ограбленном погребении *кургана на землях Владимирской экономии* близ г. Смела (Черкасской обл.) найдено по одной золотой бляшке в виде треугольника, фигурки оленя и четырехлепестковой розетки (*Ильинская, 1975, табл.23:1-3*). Треугольная бляшка размерами ? 2,5 x 2,3 см (рис.3:7).

В разрушенном погребении *кургана № 13* у с. *Поповка* (Роменского р-на Сумской обл.) сохранились остатки скелета, лежавшего головой на юг. Среди его костей найдены золотые бляшки от головного убора в форме треугольников и четырехлепестковых розеток, бронзовая булавка, пастовые бусы и четыре миниатюрных лепных сосуда (*Ильинская, 1968, с. 60*). Пять треугольных бляшек размерами ? 2,4 x 2,2 см (рис.3:5).

В практически полностью ограбленном погребении *кургана № 2* в ур. *Осняги* неподалеку от Бельского городища (Котелевского р-на Полтавской обл.), кроме золотых бляшек упоминается местная лепная керамика (*Шрамко, 1987, рис. 71:13*). 9 треугольных бляшек размерами ? 2,4 x 2,3 см (рис.3:10).

Здесь следует упомянуть и центральное погребение из *кургана «Червона Могила»* у с. *Флярковка* (Каменского р-на Черкасской обл.). В ограбленной могиле найдены разрозненные кости мужского скелета и непотревоженный женский костяк, лежавший на боку в скорченной позе. При нем найдены россыпь бус (1564 — очевидно составлявшие несколько низок), четыре золотые бляшки над черепом и каменное блюдо. Кроме того, в разных местах погребения найдены: два железных навершия, железные детали узды — пара удил и четыре псалия, четыре сосуда (миски и черпаки) и напутственная пища с двумя ножами. Дата погребения, первоначально отнесенная ко времени не ранее середины 6 в. до н.э. (*Ковпаненко, 1984, с. 112*), ныне определяется концом 7 — началом 6 в. до н.э. (*Скорый, 2003, с. 101*). По набору инвентаря это погребение в определенной степени

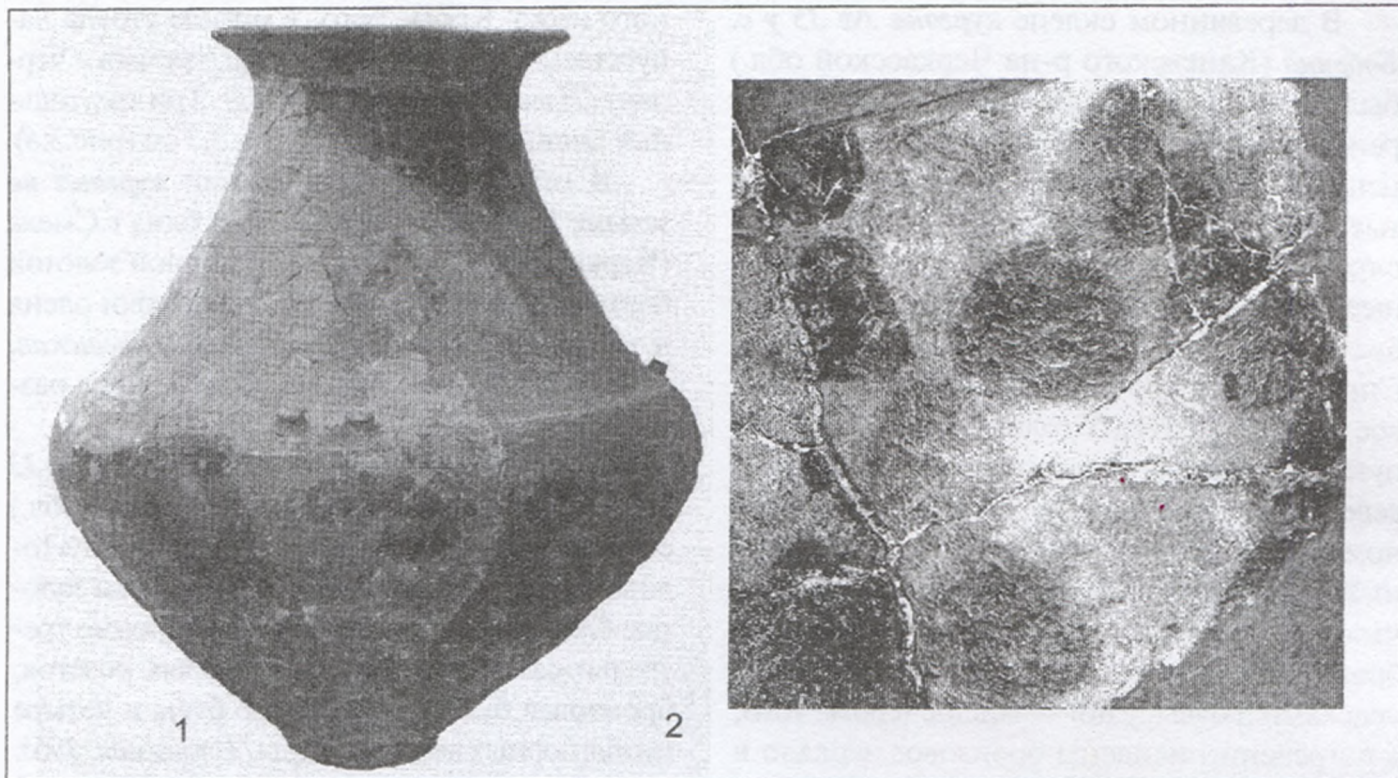

Рис.2. Чернолощенная корчага (1) и отпечатки бляшек на ее тулове (2). Курган у с. Глеваха.

перекликается с погребением кургана № 407 у с. Журовка. Золотые бляшки, размерами — 2,5 x 2,3 см, как и в остальных перечисленных комплексах, украшали головной убор. Однако, по оформлению они отличны от остальных украшений подобного рода — здесь треугольник образуют совершенно гладкие полусферы (Ковпаненко, 1984, рис.2:11). Последнее обстоятельство побуждает отмежевать пока эти бляшки от рассмотренной серии, ограничившись описанием комплекса.

Таким образом, на сегодняшний день нам известно 10 случаев находок золотых бляшек, украшенных строеными концентрическими кружками на территории как Левобережного, так и Правобережного Лесостепного Поднепровья (табл.1). Рассмотрение самих бляшек и содержащих их комплексов, позволило сделать ряд заключений.

Место находки. Во всех случаях такие бляшки связаны с погребальными комплексами. Ни разу не отмечались подобные украшения на поселениях.

Назначение. Как показали обстоятельства находок, эти бляшки могли служить украшениями посуды или костюма, — главным образом, головного убора.

В качестве аппликации сосуда безоговорочно они определяются только в одном случае — погребении из кургана у с. Глеваха.

В двух случаях (курган № 100 у с. Синявка и курган № 35 у с. Бобрица) бляшки найдены непосредственно в составе головных уборов. В первом случае 11 треугольных бляшек составляли полосу, обрамлявшую нижний край убора, верх которого украшала 31 фигурка оленя с поджатыми ногами. Дополняли этот убор три низки бус — одна из 24 золотых бляшек — четырехлепестковых розеток; вторая — из золотых пронизей и маленьких округлых бляшек с концентрическими кружками; третья — из полудрагоценных камней. Во втором случае такой же головной убор по низу украшали 15 треугольных бляшек, а выше располагались 19 бляшек в виде фигурки коня с поджатыми ногами и повернутой назад, прижатой к спине, головой. Дополнением служили три низки ожерелий — одна из полудрагоценных камней, вторая из пастовых бусин и двух кусков янтаря, третья из бисера.

Для обоих описанных уборов характерны: 1) скрепление начальной ленты-убора на затылке гвоздевидной булавкой; 2) сочетание треугольных бляшек с фигурными — в виде

фигурок животных; 3) дополнение убора низками ожерелий; 4) наличие среди ожерелий бляшек в форме четырехлепестковых розеток и «бусин» без отверстий.

За исключением двух названных выше погребений, остальные сильно пострадали от ограблений. Несмотря на это, сочетание в комплексе треугольных бляшек с однотипными фигурками животных, четырехлепестковыми розетками и булавкой позволяет говорить о наличии подобных головных уборов еще в трех погребениях. Речь идет о кургане № 407 у с. Журовка (+ олени + булавка); кургане на поле у Владимирской экономии (+ олень + 4-лепестковая розетка); кургане № 13 у с. Поповка (+4-лепестковая розетка + булавка). В.А.Ильинская проследила взаимосвязь сочетания подобных видов бляшек с архаическим головным убором. На основании наличия в комплексе одного из видов бляшек, она предполагала присутствие таких уборов еще в нескольких погребениях. Бляшки в виде фигурки оленя зафиксированы в кургане в ур. Дарьевка близ с. Шполы, кургане № 1 у Ульского аула (1908 г.); в виде фигурок оленя и коня — в курганах Роменской группы; в виде фигурки коня — в курганах № 1 и № 524 у с. Жаботин, кургане № 346 у с. Орловец, кургане № 409 у с. Гладковщина; в виде четырехлепестковых розеток — в кургане № 1 близ с. Герасимовка и кургане у с. Лихачевка (Ильинская, 1971, рис.2).

Система крепления. Любопытно, что рассматриваемые бляшки, независимо от назначения, не имели характерных для украшений такого плана крепежных приспособлений — ни разу не отмечалось наличие петелек или дырочек для нашивания. То есть эти украшения, скорее всего, приклеивались к основе. Во всяком случае, версия о креплении таких бляшек с помощью обшивания матерчатыми лентами, как справедливо заметила ранее В.А.Ильинская, мало вероятна (Ильинская, 1971, с.75). Выпуклая форма бляшек и отсутствие закраин не позволяли закрепить их по контуру. На глевахском сосуде такие бляшки, как и ленты, фиксировались с помощью белого пастообразного состава.

Бляшки «сажались» на мягкую массу, которая, высыхая, закрепляла их на поверхности. На бляшках, украшавших головные уборы, ни разу не отмечалось наличие подобной массы на оборотной стороне. Возможно, они фиксировались при помощи клея на органической основе, не оставлявшего явных следов. Либо, что более вероятно, их крепили, как и большинство *нашивных* украшений, ниткой или конским волосом. Нить в этом случае шла поверх пластины (по зазорам между окружностями, если они были), образуя двойной V-образный стежок.

Немаловажным, на наш взгляд, обстоятельством является отсутствие отверстий у четырехлепестковых розеток, мелких круглых бляшек и некоторых «бусин» (два больших куса янтаря из кургана № 35 у с. Бобрица), входивших в состав ожерелий. Это означает, что их могли пришить к одежде или просто положить на нее, имитируя одетое поверх платья ожерелье. В любом случае, такое украшение не могло использоваться ни в качестве парадного, ни, тем более, в качестве повседневного убранства. Следовательно, треугольные бляшки, наряду с остальными рассмотренными украшениями, входили в состав *погребального костюма*.

Половая принадлежность погребенных.

Бляшки, украшавшие сосуд, находились в парном погребении, где основным был мужчина. К собственно мужскому инвентарю в этом погребении можно отнести оружие (наконечник стрелы) и элементы узды (бляхи). Женскими в погребении можно считать створку раковины с краской, стеклянные бусы и, вероятно, гвоздевидную серьгу. Остальные предметы (бронзовые булавки, стержни, бисер и посуда) могли соотноситься как с мужским, так и с женским захоронением. Однако, в данном случае, сосуд с золотой аппликацией следует связывать все же с основным *мужским* захоронением.

Несомненно, с головными уборами связаны бляшки из четырех курганов. Одинокое погребение в кургане у с. Поповка как будто женское, во всяком случае, по инвентарю (миниатюрные сосуды и бронзовый брас-

лет с фигурными окончаниями). В парном погребении кургана № 407 у с.Журовка убор принадлежал женщине, находившейся при основном мужском погребении. В парном погребении кургана № 35 у с. Бобрица захоронены как будто две женщины, при этом убор связан с основным захоронением. Его дополняют три ожерелья (из полудрагоценных камней, пасты и стекла) — в общем характерные женские украшения. Второй была, бесспорно, женщина с характерным набором инвентаря (серьги, бусы, песчаниковое блюдо с румянами, зеркало). При этом в могиле присутствовали элементы железной уздечки и конь в ногах у основной погребенной. Возможно, это погребение принадлежало так называемой амазонке, сопровождаемой служанкой. В погребении кургана № 100 у с.Синявка находилось четыре погребенных. Основной здесь была, по-видимому, женщина с набором типично женских украшений (две золотые гвоздевидные серьги, золотая булава и три ожерелья). В головах ее лежали женский и детский костяки, в ногах — костяк мужчины — охранника (или оруженосца). Убор связывается с основным захоронением. Таким образом, во всех четырех погребениях головной убор соотносится с *женщинами*.

Еще три погребения — в курганах у с.Прусы, уроч. Осняги, и на поле Владимирской экономии близ г.Смела — сильно пострадали от ограблений, поэтому данных о количестве и половой принадлежности погребенных отсутствуют. Уцелевший немногочисленный инвентарь тоже не позволяет делать каких-либо предположений.

В могиле кургана у с.Иванковичи находилось три погребенных. В результате ограбления кости, как и остатки сопровождающего инвентаря, были сдвинуты со своих первоначальных мест и рассеяны по могиле. Состав уцелевшего инвентаря как будто указывает на то, что здесь захоронены две женщины (одной принадлежали серьги и одно или два ожерелья, второй — непарная серьга) и мужчина (с которым связаны уздечные пряжки и стрелы). По предположению авторов публикации материалов этого погребения,

основной погребенный лежал головой на северо-восток (*Скорый, Солтыс, Белан, 2001, с.127*). Тогда фрагментированная золотая треугольная бляшка оказывается недалеко от предполагаемого местонахождения его головы и в то же время недалеко от развалов двух сосудов. Эта ситуация не позволяет с уверенностью соотносить золотую бляшку с определенным предметом. Однако, то обстоятельство, что основной в погребении была, по-видимому, все же женщина (бисер, серьги и ожерелье соотносятся с ней), а так же то, что оба стоявших в ее головах сосуда сравнительно небольших размеров и довольно грубые, склоняет в пользу принадлежности бляшки к головному убору.

Погребение в кургане № 1 урочища Марченки, бесспорно, мужское. Инвентарь представлен, главным образом, оружием и принадлежностью конской узды. Из украшений здесь найдены лишь бисер и четыре золотые бляшки. Тут же находился и лепной неорнаментированный сосуд средних размеров (высота — 26,5 см). Учитывая половую принадлежность погребенного, размеры бляшек, а также то обстоятельство, что головные уборы соотносятся с женскими погребениями, можно осторожно допустить принадлежность золотых бляшек из марченковского кургана к аппликации лепного сосуда.

Размеры бляшек. Большинство треугольных бляшек примерно одинаковы по размерам — 2,4х2,2-2,3 см (Поповка, Осняги); 2,5х2,2-2,3 (Синявка, Журовка, Прусы, Владимирская экономия); 2,5 х 2,5 см (Глеваха). Резко отличаются от них значительно превосходящие по размерам экземпляры из кургана в урочище Марченки — от 4,2 х 4,1 до 4,7 х 3,5 см. Несколько уступают последним, но превосходят основную группу, бляшки из бобринецкого — 3,5 х 3,3 см и иванковичского — 3,0 х 2,6 см — курганов и второй тип — 3,5 х 3,0 см из Глевахи.

Хронология. Рассматриваемые треугольные бляшки обнаружены в комплексах, датирующихся в пределах второй половины 7 — 6 вв. до н.э. К числу наиболее ранних относятся бляшки из кургана в урочище Мар-

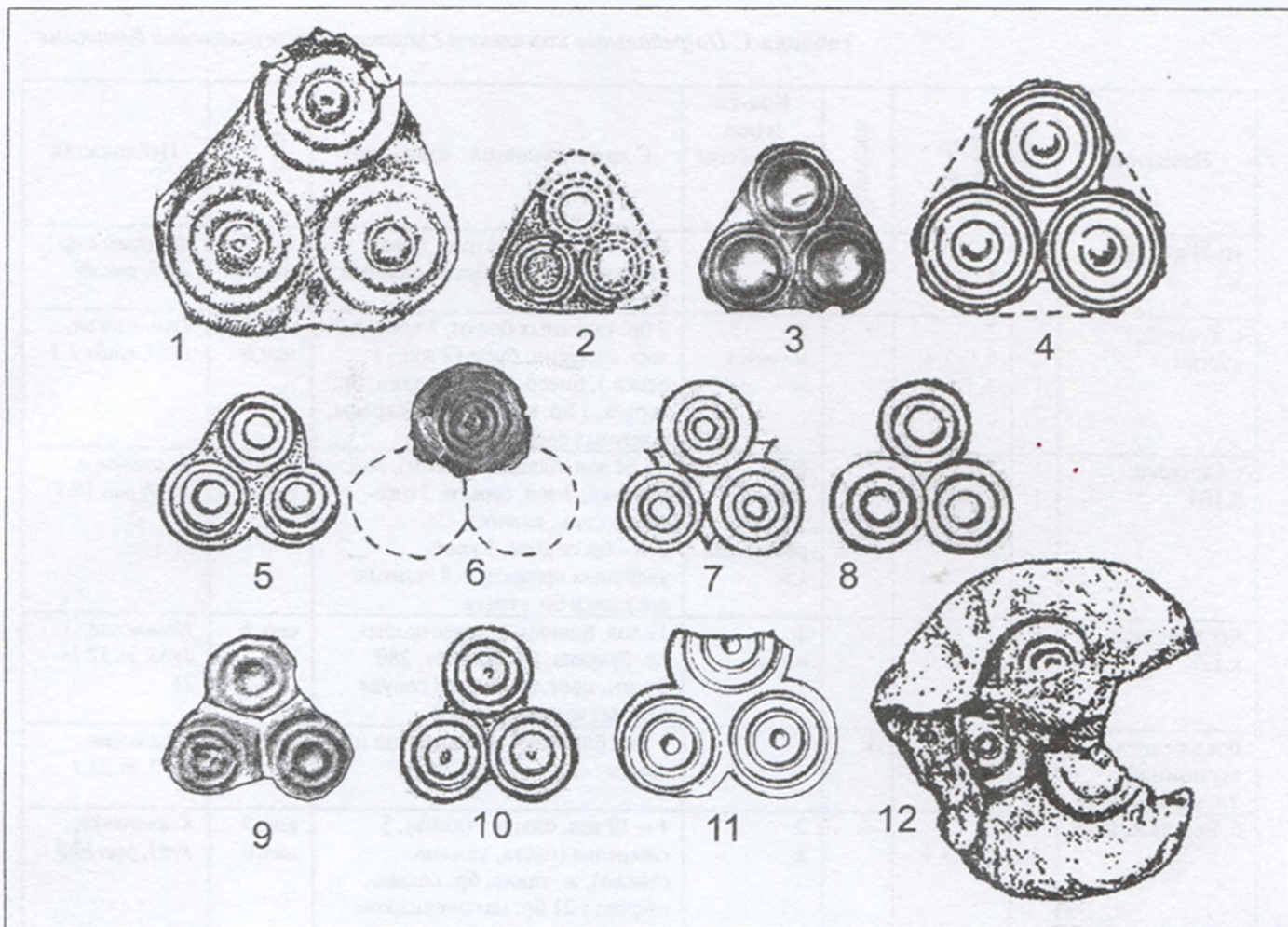

Рис.3. Треугольные бляшки, украшенные строенными концентрическими кружками (1-11) и литейная форма (12):

1 — курган № 1 в ур. Марченки; 2 — курган у с. Глеваха; 3 — курган № 100 у с. Синявка; 4 — курган № 35 у с. Бобрица; 5 — курган № 13 у с. Поповка; 6 — курган у с. Иванковичи; 7 — курган на землях Владимирской экономии; 8 — курган № 407 у с. Журовка; 9 — курган № 13 (?) у с. Прусы; 10 — курган № 2 у с. Осняги; 11 — могила № 505 Гальштатского могильника; 12 — городище у г.Тараща.
1-11 — золото; 12 — глина.

ченки (вторая половина 7 — начало 6 вв. до н.э.). Наиболее поздними можно считать, по всей видимости, бляшки из кургана в урочище Осняги (6 в. до н.э., скорее, первая его половина). Основная же масса происходит из погребений рубежа 7-6 — начала 6 вв. до н.э.

Эволюционный ряд. Сделанные выше наблюдения позволяют говорить о развитии этого типа бляшек. Наиболее ранние экземпляры сделаны в форме треугольника с тремя кружками по углам. Затем бляшки теряют контур геометрической фигуры — углы их скругляются, но остаются небольшие плоские закраины у мест соединения (касания) кружков. Переходной формой можно считать бляшку с треугольником, углы которого «выглядывают» в местах соединения кружков. И, наконец, наиболее поздний вариант

представляет собой обрезанные по контуру строенные пирамидкой кружки. Таким образом, эволюционный ряд представляется в такой последовательности: 1-я (ранняя) группа — Марченки, Глеваха, Синявка и, по-видимому, Бобрица (по: *Ковпаненко, 1981, рис. 10*); 2-я (средняя) группа — Поповка, вероятно, Иванковичи и «переходный» вариант — Владимирская экономия; 3-я (поздняя) группа — Журовка, Прусы, Осняги.

Любопытно, что такие бляшки известны только в памятниках лесостепного региона и только в раннескифское время. Они доживают до середины 6 в. до н.э. С начала 5 в. до н.э. в памятниках Приднепровской *лесостепи* появляются похожие, но иначе оформленные, бляшки. Они сделаны в иной, очевидно, античной традиции. Вместо концентрических

Таблица 1. Погребальные комплексы с золотыми треугольными бляшками

Памятник	Кол-во	Размеры (см)	Ограблен	Кол-во и пол погребенных	С отсутствующий инвентарь	Дата (до н.э.)	Публикация
ур. Марченки, к.1	4	4,2x4,1; 4,7x3,5	+	1 – м	6 наконечников стрел, копье, кинжал, псаллий, бисер, лепной сосуд	2/2 7 - нач. 6	Черненко и др., 2003, рис.49
с. Глеваха, курган	? 2 1 2	? 2,5x2,5; 3,5x3,0	+	2 - м (осн.) ж	2 бр. уздечных бляхи, 2 кост. и 2 жел. стержня, бусы (2 зол., 1 стекл.), бисер, 2 бр. булавки, бр. серьга, 1 бр. наконечник стрелы, 6 лепных сосудов	кон.7- нач.6	Тереножкин, 1954, табл.1:3
с.Синявка, к.100	1 1	? 2,5x2,2	—	4 - 1 ж - ?, 1 ж с ребенком, 1 м	1 - 31 зол. бляшка (олени), зол. булавка, 2 зол. серьги, 3 ожерелья (зол., камни); 2-й - бр. серьги, 3 кост. уздечных пряжки; + 8 лепных сосудов и бр. серьга	кон.7- нач.6	Ковпаненко, 1981, рис.10:3
хут.Поповка, к.13	5	? 2,4x2,2	+	1 ж (?)	12 зол. бляшек 4-лепестковых, бр. булавка, бр. браслет, 280 бусин, кост. гвоздик, 4 сосуда лепных миниатюрных	сер. 6	Ильинская, 1968, т.52:13-15
Владимирская экономия у г.Смела, курган	? ?	? 2,5x2,3	+	?	1 зол. бляшка 4-лепестковая и 1 олень	сер. 6	Ильинская, 1975, т.23:1
с. Бобрица, к.35	1 5	? 3,5x3,3	—	2 ж	1 – 19 зол. бляшек (конь), 3 ожерелья (паста, камень, стекло), ж. удила, бр. кольцо, колчан с 21 бр. наконечником стрел, пища + нож, конь в ногах; 2 – 2 бр. серьги, 2 бр. булавки, кам. блюдо с косметикой, бр. зеркало, 5 лепных сосудов	кон.7 - нач.6	Ковпаненко, 1981, рис.10:3
уроч.Осняги, к.2	9	?2,4x2,3		?	лепная керамика	сер. 6	Шрамко,1987, рис.71:13
с. Прусы, курган	? ?	? 2,5x2,3	+	?	лепной кубок	7-6	Ильинская, 1971, с.77
с. Журовка, к.407	3	? 2,5x2,3	+	2 м+ж (в ногах)	1 м - 3 жел. удила, 4 кост. псаллия, 3 кост и 16 бр. пряжек, 2 жел. наворачия; 2 ж - 1 зол. бляшка (олень), 2бр. сережки, бр. булавка, бр. браслет, бисер, ожерелье (зол., стекло, камень), кам. блюдо с краской, зеркало, 2 жел. иглы, бр. ситечко; + мясо с ножом, корчага, черпак	рубеж 7-6	Ильинская, 1975, т.10:7; Ковпаненко и др., 1989, с.163
с. Иванковичи, курган	1	? 3,0x2,6	+	3 - 1 ж (?) + 1 м и 1 ж	1 - 1 зол. пронизь, ожерелье из раковин, бисер, лепной сосуд, бр. и ж. стрелы; 2 – бр. серьги, 3 кост. пряжки уздечных; + 8 лепных сосудов. бр. серьга	кон. 7 –нач.6	Скорый и др., 2001, рис.8:1

кругов на этих бляшках появляются кружки-розетки (за счет оформления контуров кружков поясками псевдозерни). В кургане № 460 у с.Турия (1-я пол. 5 в. до н.э.) обнаружена

треугольная бляшка с прорезью в центре, украшенная мелкими розетками. Бляшки из строенных розеток происходят из памятников начала 5 — 4 вв. до н.э. — из курганов № 2

у с. Яблоновка, № 1 у с. Макеевка, у с. Будки, № 402 у с. Журовка (*Ковпаненко и др., 1989, рис. 30: 23, 24; 41: 49; Ильинская, 1968, табл. 33: 4-7; Петренко, 1967, табл. 19: 14-17*). Известны они также в памятниках *степи* — Шульговке, Казенной Могиле, Бердянском кургане, кургане № 5 у с. Архангельская Слобода, кургане № 3 у с. Богдановка (*Онайко, 1970, табл. 17: 498м; Бидзля и др., 1975, табл. 73; Фиалко, 2001, рис. 1: 9; Лесков, 1972, рис. 34; Битковский, Полин, 1987, рис. 8*). Аналогичные украшения фиксируются и в Среднем Подонье — в курганах №№ 11/16 у с. Мастюгино, 3, 9 и 11 в урочище Частые курганы; 4 у с. Дуровка; 5 у с. Терновое; 1 и 5 у с. Колбино (*Либеров, 1965, табл. 33: 6; 24: 67; Замятнин, 1946, рис. 10: 23; Пузикова, 2001, рис. 6: 2; 18: 6-9; Савченко, 2001, рис. 10: 18-19; 19: 9; 26: 6-8*).

Таким образом, поздний тип строенных розеток тоже относительно малочисленен. В лесостепи и степи такие бляшки существуют одновременно. В лесостепи они известны с начала 5 в. до н.э. вплоть до 4 в. до н.э. (курган у с. Будки). В степи они появляются с конца 5 в. до н.э. (Богдановка) и существуют до начала 4 в. до н.э. Среди находок из многочисленных курганов второй половины 4 в. до н.э. их нет. Единственным исключением является курган Шульговка. При этом во второй половине 4 в. до н.э. этот тип бляшек появляется в Среднем Подонье и тоже в многочисленных памятниках.

Происхождение.

Посуда с аппликацией. Для керамического комплекса раннескифского времени глевахская корчага уникальна. Иные керамические сосуды с золотой аппликацией на территории Поднепровья пока не известны. В то же время, близкие по форме корчаги с выступами-упорами, традиция которых восходит к культурам каннелированного гальштата, широко использовались населением Среднего Поднепровья в раннескифское время (*Смирнова, 1999, с. 241-243*). Близкие параллели по силуэту, но без узора, найдены в кургане № 447 у с. Журовка (*Ильинская, 1975, табл. 12: 18*) и кургане № 100 у с. Синявка (*Ковпаненко, 1981, рис. 41: 11*). Вполне сопоста-

вимые с глевахским сосуды, но с более широкой горловиной, известны в памятниках Среднего Поднепровья (Западно-Подольская группа) (*Sulimirski, 1936, tabl. 14: 1; 15: 4*). Аналогичные сосуды обнаружены в памятниках Восточного Гальштата: Бад Фишау, могилах 2/1968 и 7/1969 могильника Блаи (Трансильвания) (*Klemm, 1996, taf. 1; Vasiliev, 1980, pl. 7: 3*).

Прототипы лощеной посуды типа глевахской корчаги происходят как из самого Восточного Гальштата, так и его восточной периферии — Карпато-Дунайского региона. Единственный центр, откуда могла брать начало керамика подобной формы, пока еще не определен (*Смирнова, 2001, с. 42*). При этом уже неоднократно отмечалась связь таких сосудов с керамикой поздней культуры полей погребальных урн (*Klemm, 1966, s. 193-195; Metzner-Nebelsick, 1996, s. 301*).

Определенное сходство с глевахским сосудом в характере орнаментации улавливается в корчаге из Бреции, хотя ее и отличают более приземистые пропорции (рис. 4: 4). В самой узкой части ее горловины орнамент образует широкую горизонтальную ленту, а по плечу сосуд опоясан орнаментальным фризом из треугольников, развернутых вверх вершинами (*Смирнова, 2001*). Схожая по очертаниям корчага, но с отличными приемами и характером декора, происходит из кургана у хут. Шумейко (*Ильинская, 1968, табл. 57: 1*). Два орнаментальных пояса из заштрихованных геометрических фигур расположены на ее шейке и плече под выступами. В качестве отдаленной параллели узору глевахской корчаги можно привести близкую по форме гальштатскую урну из могильника у Гемейнлебарна близ Линца (Австрия) (рис. 4: 3). Почти вся поверхность сосуда покрыта полихромным узором — под венчиком (как и в нашем случае) две широких светлых горизонтальных полосы, ниже — два ряда крупных треугольников, внутри которых идут орнаментальные фризы из треугольников и ромбов в различных сочетаниях. На плече помещены чередующиеся объемные фигурки всадников и женщин, несущих на головах сосуды. Биконические сосуды, несколько ино-

го облика, с украшенной геометрическими узорами верхней частью, характерны для памятников культуры Эсте (северо-восток Италии), синхронной культуре Вилланова. В могилах II периода этой культуры, который датируется 750-575 гг. до н.э., появляются глиняные ситутлы с геометрическим орнаментом, иногда дополненным украшениями из бронзовых пластин (Frey, 1980, s.103). В качестве аналогий здесь уместно привлечь серию бронзовых сосудов из Гальштатского могильника (Hodson, 1990). Наиболее близок глевахскому, по форме сосуд, из могилы №577 — с широким плоским венчиком, высокой шейкой, биконическим туловом и узким плоским дном. Шейку его украшают два рельефных пояса, образующих горизонтальную полосу; на наиболее выступающей части тулова и у дна — пояски из выпуклых заклепок конической формы (рис.4:2). Похожий на предыдущий сосуд из мог. № 505 ниже, более приземист и дополнен двумя горизонтальными ручками (Hodson, 1990, pl.36: 6). Еще два сосуда с вертикальными ручками как у кувшинов, более приземисты и округлотелы, и меньшего размера. Сосуд из могилы № 299 густо украшен геометрическим орнаментом из горизонтальных поясков и треугольников, развернутых вершинами вверх (Hodson, 1990, pl.19: 1). Орнамент сосуда из могилы № 500 наиболее интересен. В месте максимального расширения тулова расположен поясок из полусферических заклепок, по обе стороны которого идут два орнаментальных пояса из фигурок птиц (?) и коней, ограниченных лентами из густо посаженных полусферических выпуклин (рис.4:5). В двух последних случаях орнамент выполнен тиснением, но зрительно очень напоминает аппликацию.

Особый интерес представляет для нас чернолощеная корчага в составе инвентаря погребения 3 кургана № 4 некрополя Кандя (Словения) 5 в. до н.э. (Gabrovec, 1980, №14: 37). Относительно небольшой (высотой 22,8 см) тонкостенный сосуд, с широким отогнутым наружу венчиком, высокой конической горловиной и шарообразным туловом обильно

украшен зубчатым рисунком (рис.4:7). В нижней части его горловины расположена полоса из двойного ряда зубчиков. На плечиках с трех (?) сторон расположено по три округлых выступа, образующих треугольник. Каждый выступ обведен несколькими концентрическими кружками зубчатого орнамента. Между ними расположены ряды зигзагов и заштрихованных треугольников. Треугольники из строенных кружков довольно большого размера (приблизительно 5 см) и занимают почти половину высоты тулова (рис.4:6). По форме и обработке поверхности, а также ритму расположения орнаментальных элементов, этот сосуд близок глевахскому экземпляру. Небольшие размеры сосуда и крупный орнамент из строенных окружностей на его тулове заставляет вспомнить о находках из марченковского кургана. Сосуд там иной формы и без лощения, но близок по размерам (26,5 см) и вполне мог быть украшен крупными (от 4,2 x 4,1 до 4,7 x 3,5 см), хотя и уступающими по размеру треугольниками со строенными кругами.

Декорирование сосудов металлическими пластинами тоже имеет свои традиции. Как уже отмечалось выше, такие пластинки иногда дополняли геометрический декор глиняных ситул из памятников культуры Эсте. Использовались они и для украшения металлической посуды. Треугольные бляшки с тройными выпуклинами украшали крышку бронзовой цисты, орнаментированной рядами всадников, воинов со шлемами и топорами, и лебедей, перемежающимися поясками мелких полусферических выпуклин из воинского погребения в Kleinklein (Австрия). Правда, в этом случае треугольники крепились иначе — они подвешены на коротких цепочках вдоль края крышки и к ручке-выступу (Gabrovec, 1980, № 3:58). Погребение датируется 8 в. до н.э.

Головные уборы. Как уже упоминалось, головные уборы, в состав украшений которых входили треугольники с тремя кружками, были распространены (как и сами бляшки) только на территории Лесостепного Поднепровья раннескифской поры. На террито-

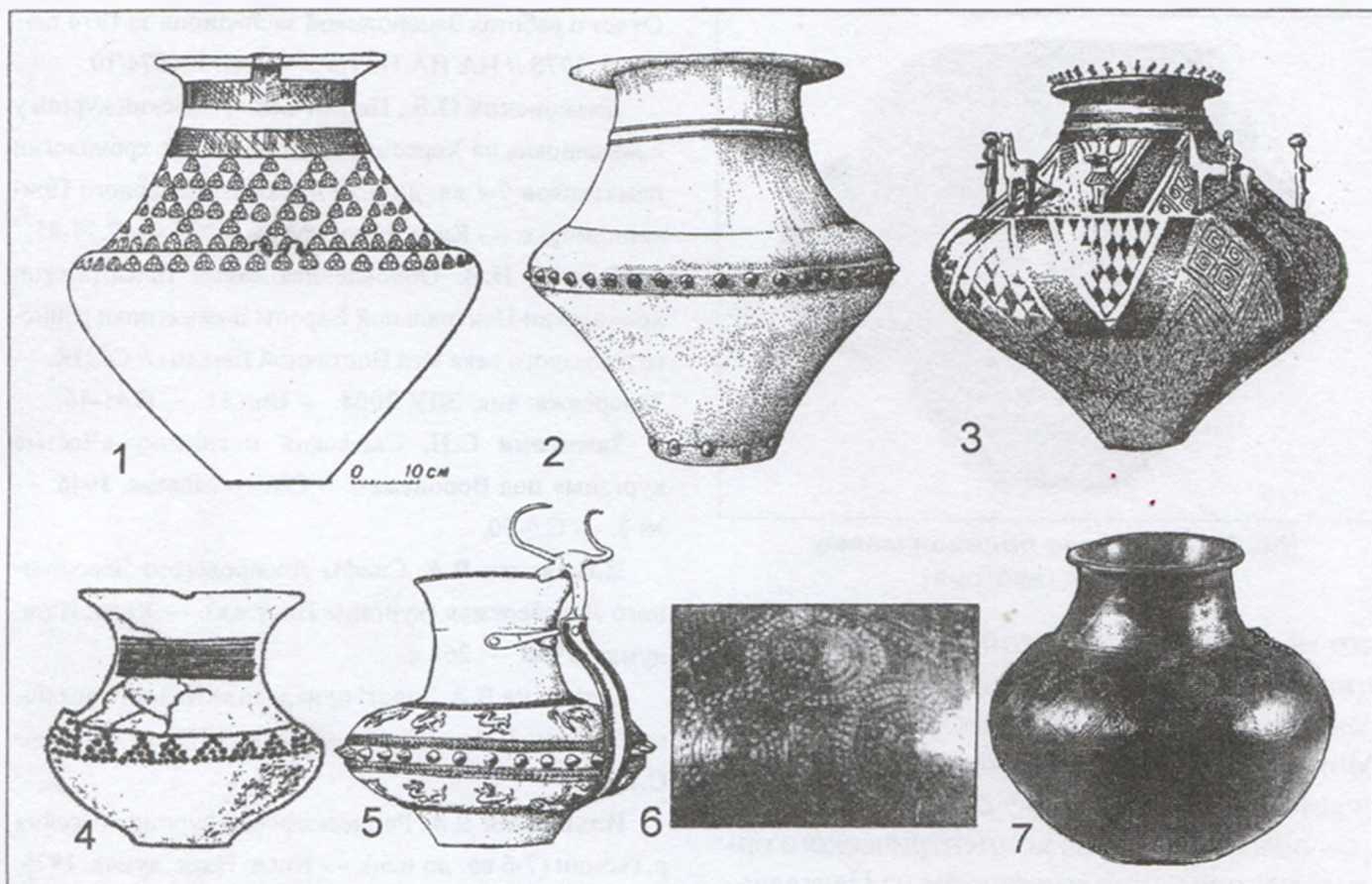

Рис.4. Сосуды:

1 — Глеваха; 2 — Гальштат, могила 577; 3 — Линц; 4 — Бреце; 5 — Гальштат, могила 500; 6-7 — Кандя, курган 4.
2,5 — бронза, остальные — глина.

рии степи их нет. В то же время, аналогичные золотые бляшки (2-?), близкие по размеру основной группе лесостепных экземпляров (? 3,0 x 3,0 см), найдены в богатой женской могиле № 505 Гальштатского могильника (рис.3:11). Дата этого погребения с кремацией, определяемая ранее 7 в. до н.э. (Hodson, 1990, p.67), по обновленной схеме гальштатской хронологии выводится в 8 в. до н.э. (Бруяко, 2004, с.44). К этому же времени относится и бронзовая лицезая маска из упоминавшегося уже выше комплекса с крышкой бронзовой цисты. Эта маска примечательна тем, что помимо подчеркнутых деталей лица — глаз, бровей, носа и рта, на ней показана налобная повязка. Она передана четырьмя полосками псевдозерни. Пространство между средними полосами заполняет зигзаг, образующий треугольники, обращенные вершинами в противоположные стороны (рис.5). Очевидно, на этой маске передан головной убор — лента, украшенная треугольниками. Вполне вероятно, что такие убо-

ры и послужили прототипами, а, возможно, были принесены на территорию Лесостепного Поднепровья. Со временем они могли «войти в моду» у местного населения. Поэтому подобные бляшки начинают штамповать на месте. Свидетельством этого может служить находка части глиняной литейной формы в полуземлянке № 1 на поселении раннего железного века на территории г.Тараша (рис.3:12). Она предназначалась для отливки бронзового штампа (или матрицы), с помощью которого изготавливались золотые бляшки в виде строенных concentрических кружков. По размеру кружков штамп практически совпадает с бляшками из кургана № 35 у с.Бобрица, а по деталям изображения — сходен с бляшкой из кургана № 2 в ур.Осняяги (Бессонова, Романюк, 2004, с.99). Однако, различие в размерах и деталях concentрического орнамента бляшек из рассмотренной нами серии свидетельствует об изготовлении их различными штампами, и, вполне возможно, в разных центрах. Не исключено,

Рис.5. **Бронзовая лицевая маска.**
Kleinklein (Австрия).

что местной переработкой деталей концентрического орнамента (или неудачным подражанием) являются бляшки из Червоной Могили. Последние ближе всего к экземплярам из кургана № 100 у с.Синявка, но уже утрачивают элементы концентрического орнамента, присущие артефактам из Центральной Европы.

Совершенно очевидно, что в раннескифский период население Лесостепного Поднепровья находилось под определенным влиянием западных соседей, и, прежде всего, носителей Гальштатской культуры. Воспринимая западные традиции, особенно явно проявившиеся в погребальном обряде, представители местной знати сочетали их со своими обычаями. В результате в погребениях с ингумацией появляются вещи, характерные для обряда с кремацией более раннего периода областей Центральной Европы. Позднее, с появлением в этом регионе греков, сюда начинают проникать новые традиции, отразившиеся в материальной культуре местного оседлого населения.

Литература

Бессонова С.С., Романюк В.В. Поселення скіфського часу на території м.Тараща // Археологія. — Київ, 2004. — № 2. — С.90-102.

Бидзиля В.И., Ляшко С.Н., Никитенко М.М., Отрошенко В.В., Савовский И.П., Томашевский В.А.

Отчет о работах Запорожской экспедиции за 1974 г. — Киев, 1975 // НА ИА НАНУ. — Инв. №1974/10.

Битковский О.В., Полин С.В. Скифский курган у с.Богдановка на Херсонщине (к проблеме хронологии памятников 5-4 вв. до н.э.) // Скифы Северного Причерноморья. — Киев: Наук. думка, 1987. — С.74-85.

Бруяко И.В. Обновленная схема гальштатской хронологии Центральной Европы и памятники раннего железного века юга Восточной Европы // ССПК. — Запоріжжя: вид. ЗДУ, 2004. — Вип.11. — С.41-46.

Замятнин С.Н. Скифский могильник «Частые курганы» под Воронежем. // СА: — Москва, 1946. — № 8. — С.9-50.

Ильинская В.А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья). — Киев: Наук. думка, 1968. — 268 с.

Іллінська В.А. Золоті прикраси скіфського архаїчного убору // Археологія.— Київ, 1971. — № 4. — С.73-79.

Ильинская В.А. Раннескифские курганы бассейна р.Тясмин (7-6 вв. до н.э.). — Киев: Наук. думка, 1975. — 224 с.

Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. — Київ: Наук. думка, 1967. — 188с.

Ковпаненко Г.Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р.Рось. — Киев: Наук. думка, 1981. — 160 с.

Ковпаненко Г.Т. «Червона Могила» у с.Флярковка // Древности Евразии в скифо-сарматское время. — Москва: Наука, 1984. — С.107-113.

Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья. — Киев: Наук. думка, 1989. — 335 с.

Козак А.Д. Предварительный антропологический анализ погребений, обнаруженных в 2003 году в урочище Царина и в кургане № 1 курганной группы «Пятое Поле» // Черненко Е.В., Ролле Р.А., Скорый С.А., Махортых С.В., Герц В.Ю., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции у с.Бельск Котелевского района Полтавской области 2003 г. — Киев: изд. ИА НАНУ, 2004. — С.67-80.

Лесков А.М. Новые сокровища курганов Украины. — Ленинград: Искусство, 1972. — 152 с.

Либеров П.Д. Памятники скифского времени на Среднем Дону // САИ. — Москва: Наука, 1965. — Вып. Д 1-31. — 112 с.

Онайко Н.А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в 4-2 вв. до н.э. // САИ. — Москва: Наука, 1970. — Вып. Д1-27. — 212 с.

Петренко В.Г. Правобережье Среднего Приднепровья в 5-3 вв. до н.э. // САИ. — Москва: Наука, 1967. — Вып. Д1-4. — 180 с.

Пузикова А.И. Курганные могильники скифского времени Среднего Подонья (публикация комплексов). — Москва: изд. ИА РАН, 2001. — 272 с.

Савченко Е.И. Могильник скифского времени «Терновое 1 — Колбино 1» на Среднем Дону (погребальный обряд) // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху: Тр. Подуданской археологической экспедиции ИА РАН, 1993-2000. — Москва: изд. ИА РАН, 2001. — С.53-143.

Скорый С.А. Скифы в Днепровской Правобережной Лисостепи. — Киев: изд. ИА НАНУ, 2003. — 195 с.

Скорый С.А., Солтыс О.Б., Белан Ю.А. Большой курган эпохи скифской архаики на Киевщине // РА. — Москва, 2001. — № 4. — С.124-137.

Смирнова Г.И. О гальштатских традициях в культуре лесостепной зоны Северного Понта (7-6 вв. до н.э.) // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (к столетию Б.Н.Гракова). — Запорожье: изд. ЗГУ, 1999. — С.241-243.

Смирнова Г.И. Гальштатский компонент в раннескифской культуре Лисостепи Северного Причерноморья (по материалам Немировского городища) // РА. — Москва, 2001. — № 4. — С.33-44.

Тереножкін О.І. Курган біля с. Глеваха // Археологія. — Київ, 1954. — Т.9. — С.80-97.

Фіалко О.Є. Золоті аплікації з Бердянського кургану // Вісник Київського інституту „Слов'янський університет”. — Київ, 2001. — Вип.11. — С.292-303.

Черненко Е.В., Ролле Р.А., Скорый С.А., Махортых С.В., Герц В.Ю., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции у с.Бельск Котелевского района Полтавской области 2003 г. — Киев: изд. ИА НАНУ, 2004. — 100 с.

Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — Киев: Наук. думка, 1987. — 184 с.

Gabrovec S. Der Beginn der Hallstattkultur und der Osten // Die Hallstattkultur. Frühform europäischer Einheit. — Schlob Lamberg, Steyr, 1980. — S.30-53.

Frey O.-H. Der Westhallstattkreis im 6. Jahrhundert v. Chr. // Die Hallstattkultur. Frühform europäischer Einheit. — Schlob Lamberg, Steyr, 1980. — S.80-116.

Hodson F.R. Hallstatt. The Ramsauer graves. Quantification and analysis. — Bonn, 1990. — 244 p.

Klemm S. Zum Verhältnis Höhensiedlung-Gräberfeld im Spiegel der hallstattzeitlichen Funde am Alpenostrand, dargestellt am Beispiel der Malleiten bei Bad Fischau/NÖ // Die Osthallstattkultur. — Budapest, 1966. — S.180-205.

Metzner-Nebelsick C. Die Umenfelder — und Hallstattzeit in Südostpannonien — eine Region im Spannungsfeld zwischen Osthallstattkreis, karpatenländisch-balkanischer Eisenzeit und Steppenkultur // Die Osthallstattkultur. — Budapest, 1996. — S.280-310.

Sulimirski T. Scytowie na zachodnim Podolu. — Lwów, 1936. — 136 s.

Vasiliev V. Sciții agatârși pe teretoriul României. — Cluj-Napoca, 1980. — 185 p.

Фіалко О.Є.

ПРО ОДИН ТИП ЗОЛОТИХ ПРИКРАС СКІФСЬКОГО ЧАСУ (до питання про еволюцію та походження)

Резюме

В статті розглядається серія золотих трикутних платівок з поховальних пам'яток Українського лісостепу. Аналіз цих прикрас та комплексів, з яких вони походять, дозволив прослідкувати їх зв'язок з певними атрибутами поховального ритуалу та еволюцію форми платівок протягом короткого періоду їх існування (кінець 7 — сер. 6 ст. до н.е.). Наведені аналогії свідчать, що такі прикраси потрапляють в Український лісостеп з Центральної Європи — території розповсюдження Гальштатської культури.

12.04.06.

ОБОРОНИТЕЛЬНАЯ СИСТЕМА МОТРОНИНСКОГО ГОРОДИЩА

1. Вступление

Осуществленные в 2000-2003 гг. археологические исследования комплекса памятников близ с.Мельники Чигиринского р-на Черкасской обл. (низовья р.Тясмин) были самым большим проектом в истории украинского и польского археологического сотрудничества. Он возник на основе договора трех научных инстанций: Института археологии НАНУ, Института археологии Ягеллонского университета и Национального историко-культурного заповедника «Чигирин». Экспедиция «Мельники – Холодный Яр» произвела большие археологические раскопки, целью которых было изучение хронологии и характера одного из наиболее крупных комплексов археологических памятников Правобережной Украины, включающего Мотронинское городище (площадь более 200 га) и располагающийся поблизости курганный могильник (более 60 насыпей) (*Скорый, Хохоровски, 2002, 2003, 2004, 2004а, 2004б, 2004в*).

Принципиальной задачей этой программы явилось изучение фортификационной системы городища (две линии обороны – внешняя и внутренняя), органично вписывающейся в ландшафтную среду (рис.1). Внутренний вал охватывает наиболее высокую часть плато и в ряде мест проходит по самому краю возвышенности, ограниченной глубокими оврагами. Внешний вал, расширяя территорию городища, включает в нее верховья двух довольно глубоких оврагов с источниками питьевой воды, дающих начало небольшим речкам, не пересыхающим в течение года. Безусловно, это был резервуар как питьевой, так технической воды для обитателей городища, животных и производственных потребностей. С северной стороны, глубоко в территорию городища врезаются верховья так называемого

Холодного Яра, с источником очень холодной воды, дающим начало ручью, текущему в сторону с.Лубенцы. С восточной стороны располагается долина с источником, так называемого, Гайдамацкого пруда, текущим в сторону с.Мельники. Особенностью внешней системы обороны есть 3 отрезка вала, располагающихся перпендикулярно направлению основного вала, в местах, где, вероятно, в древности были входы на городище. Скорее всего, они имели защитную функцию, фланкируя подход к воротам. Характерно, что сопутствующие им рвы, во всех случаях располагались с внешней стороны относительно входа. Наиболее эффектно выглядит вход на северном участке оборонительной системы, через который проходит современная полевая дорога в сторону с.Лубенцы. Здесь расположен очень длинный отрезок вала, начало которого почти вплотную подходит к обрывистому склону Холодного Яра. Таким образом, здесь была создана площадь, органически связанная с территорией городища, которая могла выполнять поселенческо-хозяйственные функции. Проходы с южной и юго-восточной сторон более узкие и нижняя часть их соответствует, примерно, половине современной высоты внешнего вала. Возможно, это были дополнительные входы в городище, увеличивающие его коммуникационную систему. Однако нельзя исключать, что современный вид входа на городище со стороны с.Лубенцы является результатом функционирования поздней дороги. Чрезвычайно выразительным является въезд на городище во внешнем валу с западной стороны, через который проходит современная дорога в сторону с.Жаботин. В данном случае, ему не сопутствует дополнительный, фланкирующий вход, отрезок вала. Можно было бы предположить, что здесь был прорезан участок оборонительной системы для улучшения сообщения с располо-

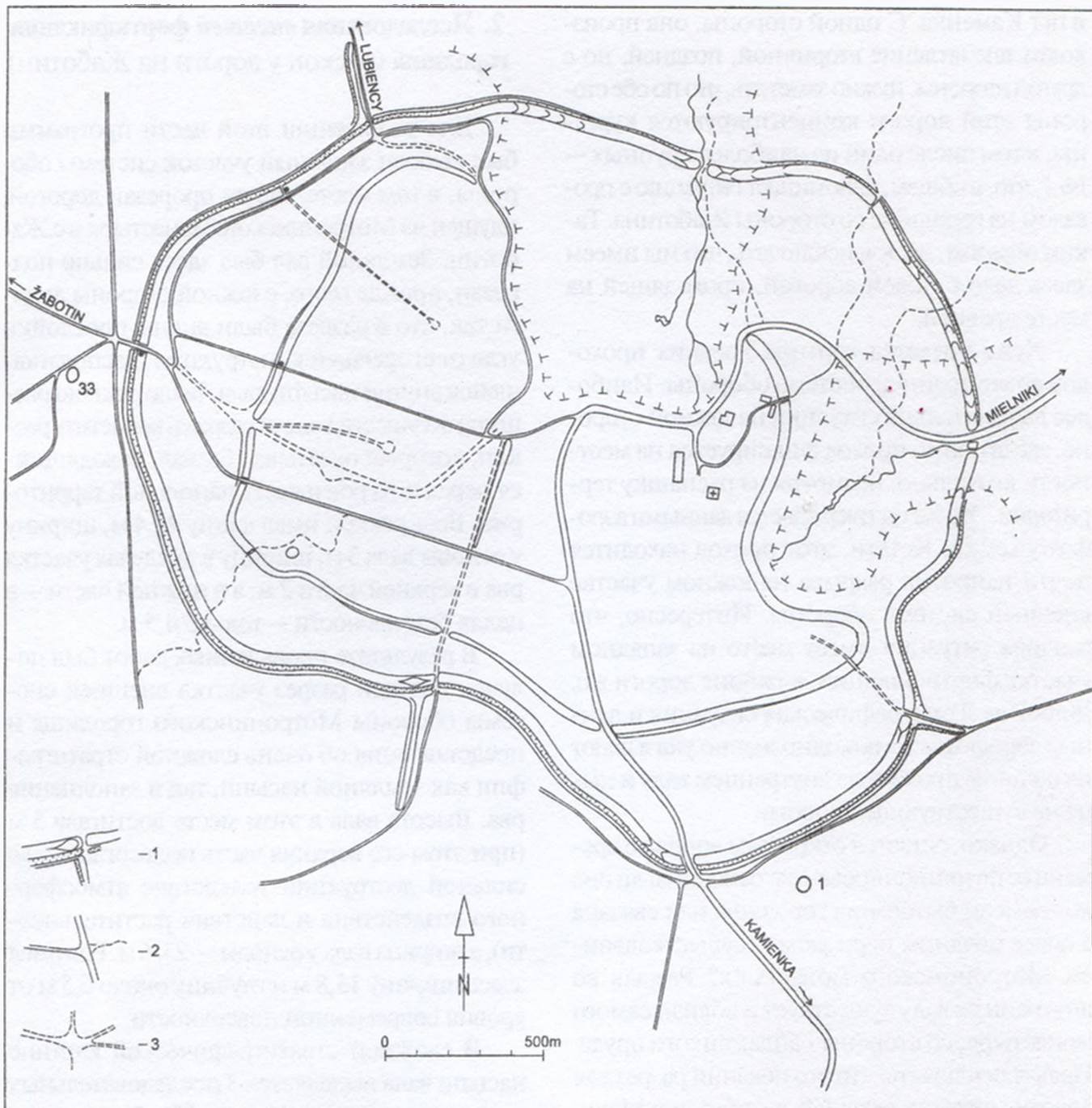

Рис.1. План Мотронинского городища, созданный на основе данных аэрофотосъемки и авторских обследований.

женным на территории городища Мотронинским монастырем. Однако, следует заметить, что рядом с этим входом находится самое значительное скопление курганов, находящихся вблизи городища, в том числе наиболее крупный из них — № 33 (Скифская Могила), расположенный в 150 м к юго-западу (рис.1). Возможно, это не случайно, поскольку очень часто курганы скифского времени концентрируются вдоль древних путей. В этом случае нельзя исключать, что здесь проходила дорога со стороны с.Жаботин, в райо-

не которого в предскифское и скифское время располагался обширный поселенческий комплекс (Покровская, 1973; Ильинская, 1975, с.5-6; Ляшко, 1992; Дараган, 2006).

Как уже отмечалось, внешний вал разрезается ручьями — Холодноярским с севера и Гайдамацким с востока. Возникает вопрос: были ли эти места дополнительно защищены в древности?

Не понятна ситуация с разрывом во внешнем валу с южной стороны, где проходит современная асфальтовая дорога по направлению

в пгт. Каменка. С одной стороны, она производит впечатление вторичной, поздней, но с другой стороны, нужно заметить, что по обе стороны этой дороги концентрируются курганы, в том числе один из наиболее крупных — № 1, что, в общем, напоминает ситуацию с проездом на городище со стороны Жаботина. Таким образом, нельзя исключать, что мы имеем здесь дело с новой дорогой, проходящей на месте древней.

Хуже читается картина древних проходов во внутренней системе обороны. Наиболее выразительна ситуация на южной стороне, где древний проход фиксируется на местности визуально, несмотря на распашку территории. Это же подтверждается данными аэрофотосъемки. Кстати, этот проход находится почти напротив разрыва на южном участке внешней системы обороны. Интересно, что сходная ситуация имеет место на западном участке фортификации, в районе дороги в с. Жаботин. Топографическая ситуация и данные аэрофотосъемки однозначно указывают на наличие прохода во внутреннем валу и ныне не существующей дороге.

Однако, остается открытым вопрос о времени ее функционирования: относится ли она ко времени бытования городища или связана с более поздним периодом — существованием Мотронинского монастыря? Разрыв во внутреннем валу существует и вблизи самого монастыря, со стороны Гайдамацкого пруда. Нельзя исключать, что это поздний разрез для дороги, некогда ведущей в сторону с. Мельники, ныне замененной новой асфальтированной дорогой. Однако разрезы для новых дорог с покрытием в сторону Каменки и Мельников достаточно широки и, несомненно, позднего характера. На аэрофотосъемке хорошо видны следы древней дороги в виде линии, соединяющей проход в южной части оборонительной системы и начало Холодного Яра, где находится источник с питьевой водой. Вдоль этой линии на плане городища, составленном в XIX в. (*Бессонова, Скорый, 2001, рис. 1*), обозначен вал, делящий внутреннее укрепление почти на две равные части, ныне визуально не фиксируемый.

2. Исследования внешней фортификации городища (раскоп у дороги на Жаботин)

Для реализации этой части программы был выбран западный участок системы обороны, в том месте, где он прорезан дорогой, идущей из Мотронинского монастыря в с. Жаботин. Земляной вал был здесь сильно подрезан, прежде всего, с южной стороны дороги так, что в разрезе были видны прослойки угля от сгоревшей конструкции, располагавшейся внутри насыпи вала. Было решено расширить существующий разрез и разметить раскоп, который охватывал бы вал, находящийся перед ним ров и часть напольной территории. Весь раскоп имел длину 42,4 м, ширину у основы вала 3 м, ширину в пределах участка рва в верхней части 2 м, а в нижней части — в целях безопасности — только 0,5 м.

В результате проведенных работ был получен полный разрез участка внешней системы обороны Мотронинского городища и представления об очень сложной стратиграфии как земляной насыпи, так и заполнения рва. Высота вала в этом месте достигала 5 м (при этом его верхняя часть подверглась уже сильной деструкции вследствие атмосферного воздействия и действия растительности), а ширина вала у основы — 23,6 м. Ров имел здесь ширину 15,8 м и глубину около 6,5 м от уровня современной поверхности.

В сложной стратиграфической картине насыпи вала выделяется 3 последовательных строительных этапа (рис. 2). Наиболее сложной, с точки зрения архитектуры, является фортификация *первого*, начального этапа существования. Основой вала являлась деревянная конструкция, сооруженная из достаточно толстых (главным образом, дубовых) бревен, имеющих диаметр — в среднем до 20 см. Составлял ее частокол из столбов, располагавшихся на расстоянии 15-20 см друг от друга, помещенных в канавку глубиной 1-1,2 м. Со стороны городища частокол был закреплен контрфорсом из положенных горизонтально бревен, образующих в разрезе треугольную форму. Высота контрфорса у частокола была около 1 м, а ширина у основы — ок. 2 м. Вся эта

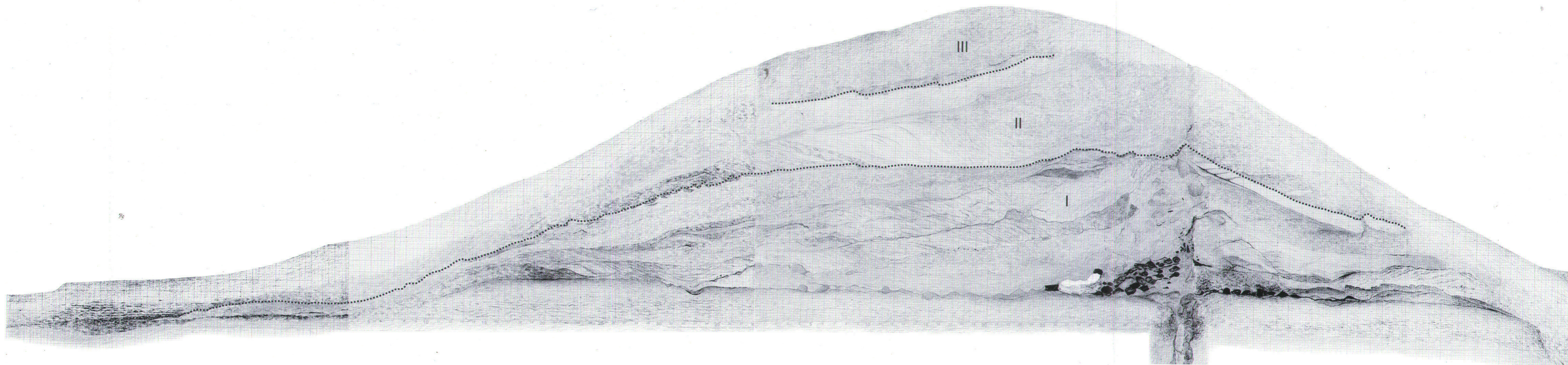

Рис. 2. Стратиграфия вала в разрезе у Жаботинского въезда (I-III — строительные этапы).

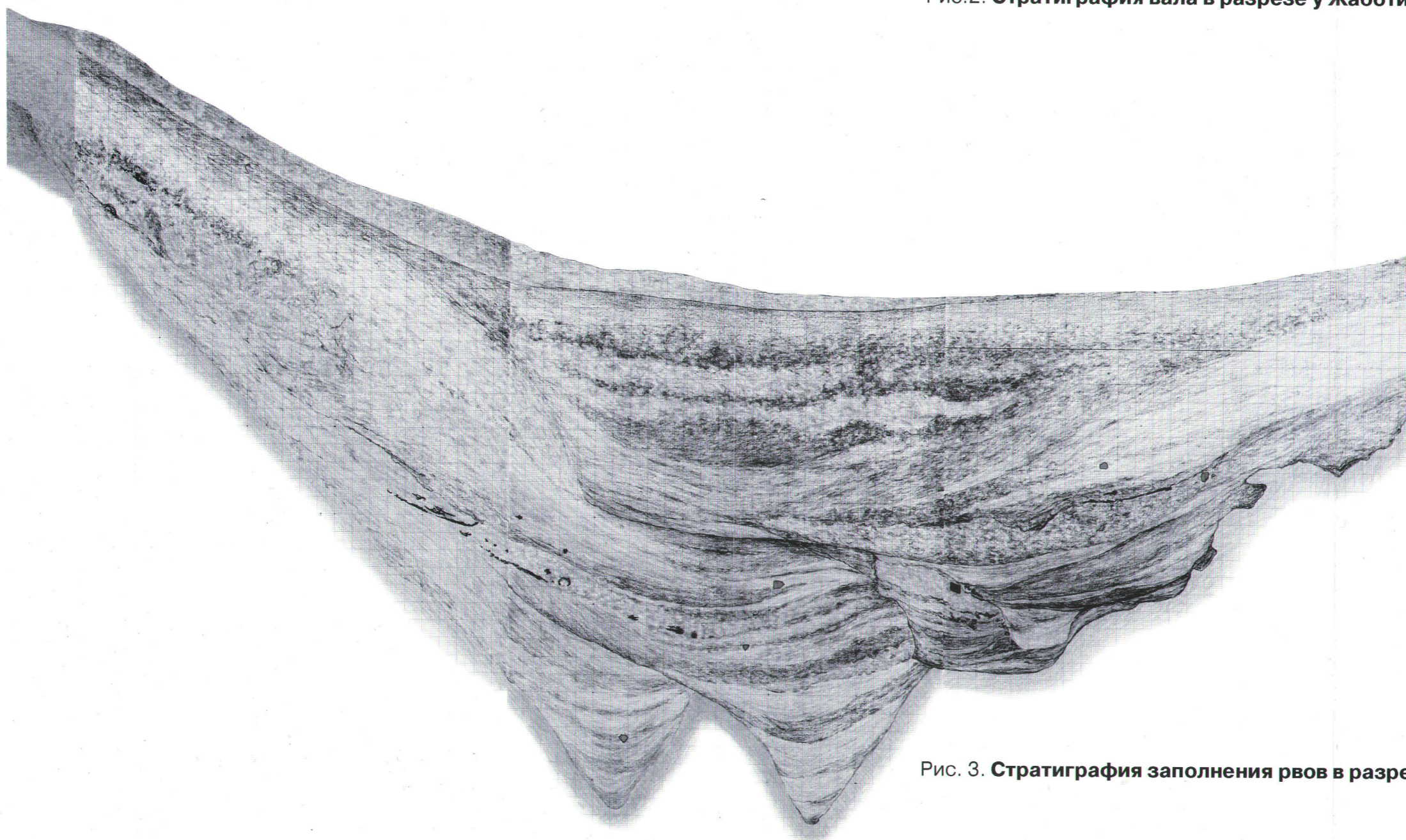

Рис. 3. Стратиграфия заполнения рвов в разрезе у Жаботинского въезда.

конструкция была перекрыта земляной насыпью, которая закрепляла ее и предохраняла от пожара. Нивелированная площадка, прилегавшая к контрфорсу со стороны городища (на 6,5 м) и частоколу со стороны рва (на 3 м), была выложена горизонтально дубовыми бревнами. Ширина земляной насыпи первого этапа существования фортификации составляла у основы 14 м, а высота — до 2,8 м. Внешняя часть земляной насыпи, со стороны рва, была построена из тонких горизонтальных, утрамбованных слоев, а ее наклонная поверхность — закреплена слоем влажной глины. Столбы частокола между собой были соединены плетнем. Нельзя исключать что, между верхушками столбов частокола, возвышавшимися над поверхностью вала, были дополнительно закреплены столбы, составлявшие вместе непрерывную линию.

Вся деревянная конструкция, вместе с деревянной выкладкой со стороны рва, погибла вследствие пожара. В большинстве случаев мы имеем дело с обугленными бревнами, сгоревшими при ограниченном доступе кислорода. Часть дерева при этом превратилась в пепел. Следы полного сгорания дерева (в виде пепла) постепенно уменьшаются по направлению вдоль вала. Вследствие этого пожара произошел очень сильный обжиг земли (до состояния почти кирпича), перекрывающей деревянную конструкцию. Эти факты, а также то, что вся конструкция была сверху перекрыта землей, свидетельствует о том, что пожар распространялся вдоль вала, а не, например, сверху, через столбы частокола. Начальным объектом пожара могла быть только большая деревянная конструкция, стоящая на открытом воздухе, например, ворота. Это, несомненно, непосредственный аргумент, что современная дорога, прорезающая внешнюю фортификацию, проходит на месте древних ворот. Таким образом, помимо трех упомянутых проходов через внешнюю систему обороны, городище имело еще и ворота, через которые проходила коммуникация в сторону частично синхронного городищу крупного поселенческого комплекса в районе с.Жаботин.

Внешняя фортификация городища первого этапа функционирования была сооружена, судя по данным радиоуглеродного датирования в 650–640 гг. до Р.Х. Как представляется, она существовала недолго, хотя говорить конкретно о времени ее разрушения трудно. Не сохранился *ров*, соответствующий самому древнему этапу существования вала. Его уничтожили при расширении и углублении рвов на следующих этапах перестройки фортификации. В связи с этим отсутствуют находки из заполнения рва, которые стратиграфически соответствуют самому древнему этапу функционирования фортификации.

После уничтожения оборонительной системы первого этапа (которое имело стремительный характер — пожар), произошло, как нам представляется, ее довольно быстрое восстановление. В пользу этого свидетельствует то, что остатки обгоревшего частокола, возвышавшиеся над вершиной вала после пожара, были сравнительно быстро перекрыты новой насыпью, и поэтому не успели истлеть. Перестройка вала на *втором* этапе увеличила его размеры — до 18 м в ширину у основы и, как минимум, до 4,4 м в высоту (рис.2). *Ров* этого этапа имел в профиле сильно клиновидный вид и весьма значительную глубину — до 8 м от уровня основы вала. Предполагаемая ширина рва на втором этапе — 11 м (рис.3). Разница высот между вершиной вала и дном рва в это время достигала, как минимум, 13,3 м. К сожалению, степень деструкции верхней части вала на втором этапе функционирования фортификации делает точное определение его высоты и характера конструкции на нем невозможными. Можно допустить, по аналогии с элементами более ранней конструкции, что вал в это время также имел на вершине частокол.

В пределах, минимум, ок. двух десятилетий существования этой фортификации (в рамках фазы IIА) нижняя часть рва была заполнена естественным замывом. Впоследствии ров был перекопан и сдвинут в противоположную сторону на 2,2 м и расширен до 13 м. При этом глубина рва увеличилась незначительно — до 8,2 м. Вследствие этого переме-

шения, внутренний наклон рва (со стороны насыпи) стал более пологим и доступным. Интересно, что в этот момент грунт, извлеченный при углублении рва, не использовался для досыпки вала, размеры которого, очевидно, были уже оптимальными, а был выложен за пределами рва, с напольной стороны, в качестве небольшого вала, предшествующего основному. В результате этого произошло, однако, усиление внешней системы обороны.

На современном этапе исследования не существует возможностей определить конкретное время перестройки системы обороны после уничтожения ее пожаром. Однако находки из заполнения рва, главным образом керамика, дают возможность предполагать, что второй этап функционирования фортификационной системы приходится на конец VII и 1-ю половину VI в. до Р.Х. В любом случае, речь может идти о времени до середины VI в. до Р.Х., поскольку среди керамического материала нет античного импорта, получившего значительное распространение на городище со 2-й половины указанного столетия (Бессонова, Скорый, 2001, с. 123-125).

После нескольких, возможно, 6 лет (как показывают стратиграфические прослойки заполнения рва фазы II-B второго этапа) фортификация снова подверглась уничтожению, вследствие пожара. Следы этого события отразились в структуре заполнения рва в виде прослойки, сильно насыщенной углем и кусками печины, которые сползли в ров при уничтожении деревянной конструкции на вершине вала. Следы этой катастрофы не заметны в земляной структуре вала. Нужно, однако, заметить, что верхняя часть вала, где, вероятно, находилась деревянная конструкция (частокол) уже не существует. Ров этого этапа сначала был заполнен смывом не столь слежавшегося грунта с малого напольного вала, а затем — землей с основного вала. Так как и раньше, у нас нет возможности точного датирования этого события, но оно имело место до середины VI в. до Р.Х.

Уничтожение оборонительной системы второго этапа было, очевидно, связано с более

масштабными событиями, имевшими негативные последствия для Мотронинского городища и его обитателей. Все свидетельствует о том, что после этих событий внешняя фортификация городища не была восстановлена сразу. Это произошло через какое-то, точно неопределяемое, время.

Последующий, *третий* этап перестройки внешней фортификации характеризуется существенными изменениями. Земляной вал снова был надстроен, но при этом его вершина сместилась на 2,3 м в сторону городища (рис.2). Интересно, что первый слой новой насыпи состоит из чернозема без примесей материковой глины. Это свидетельствует о том, что на участке по соседству с валом, со стороны городища, откуда был взят ранее на сооружение фортификации грунт, произошло возрождение почвенного слоя. Радиоуглеродные исследования также показали, что этот слой не образовался на склоне насыпи естественным путем. К сожалению, стратиграфическая ситуация вершины вала не дает возможности более точного определения конструкций, венчающих его вершину. Однако, можно предполагать, что высота вала на третьем этапе функционирования не могла превышать 5,5 - 6 м. При этом, основные изменения произошли в характере рва, предваряющего вал. Он частично прорезал заполнение рва фазы II-B и был сдвинут в напольную сторону на 1,9 м (рис.3). В результате этого расстояние между серединой рва и вершиной перестроенного вала (один из основных оборонительных параметров) увеличилась до 24 м. Однако, при этом уменьшилась на 1,8 м глубина рва, дно которого приобрело округлое очертание. Также, как и в период фазы II-B, земля из рва была использована для увеличения внешнего (напольного) вала.

Во время функционирования оборонительной системы третьего этапа *ров* 4 раза перестраивался (рис.3). Эти работы были поспешными и не особенно старательными. Однако глубина рва не менялась, хотя ширина в ходе перестроек колебалась от 7 до 10-11 м. Наличие нескольких прослоек в заполнении рвов данного этапа, в которых встречаются

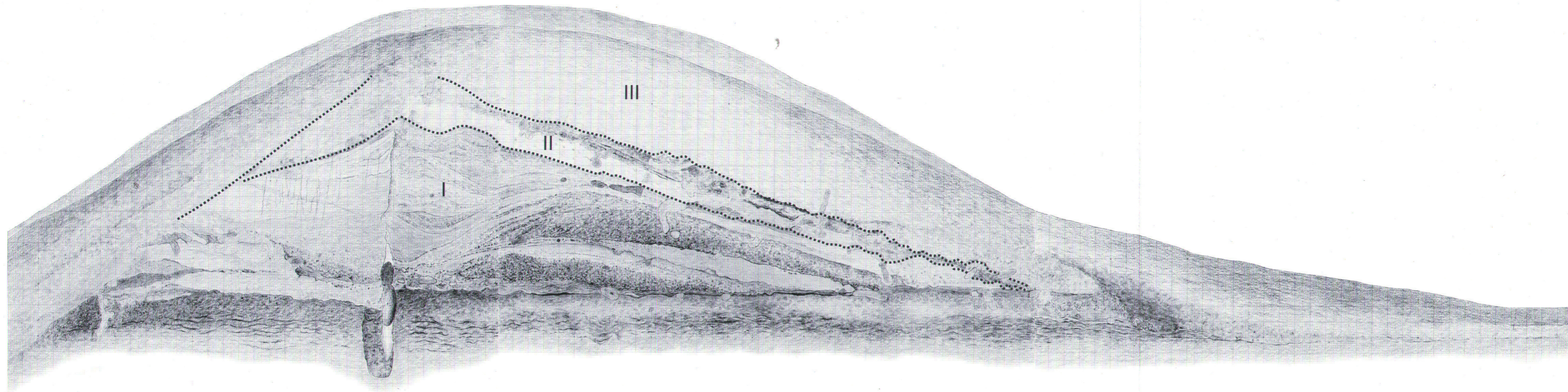

Рис. 4. Стратиграфия вала в разрезе “у раскопа Хвойки” (I-III строительные этапы).

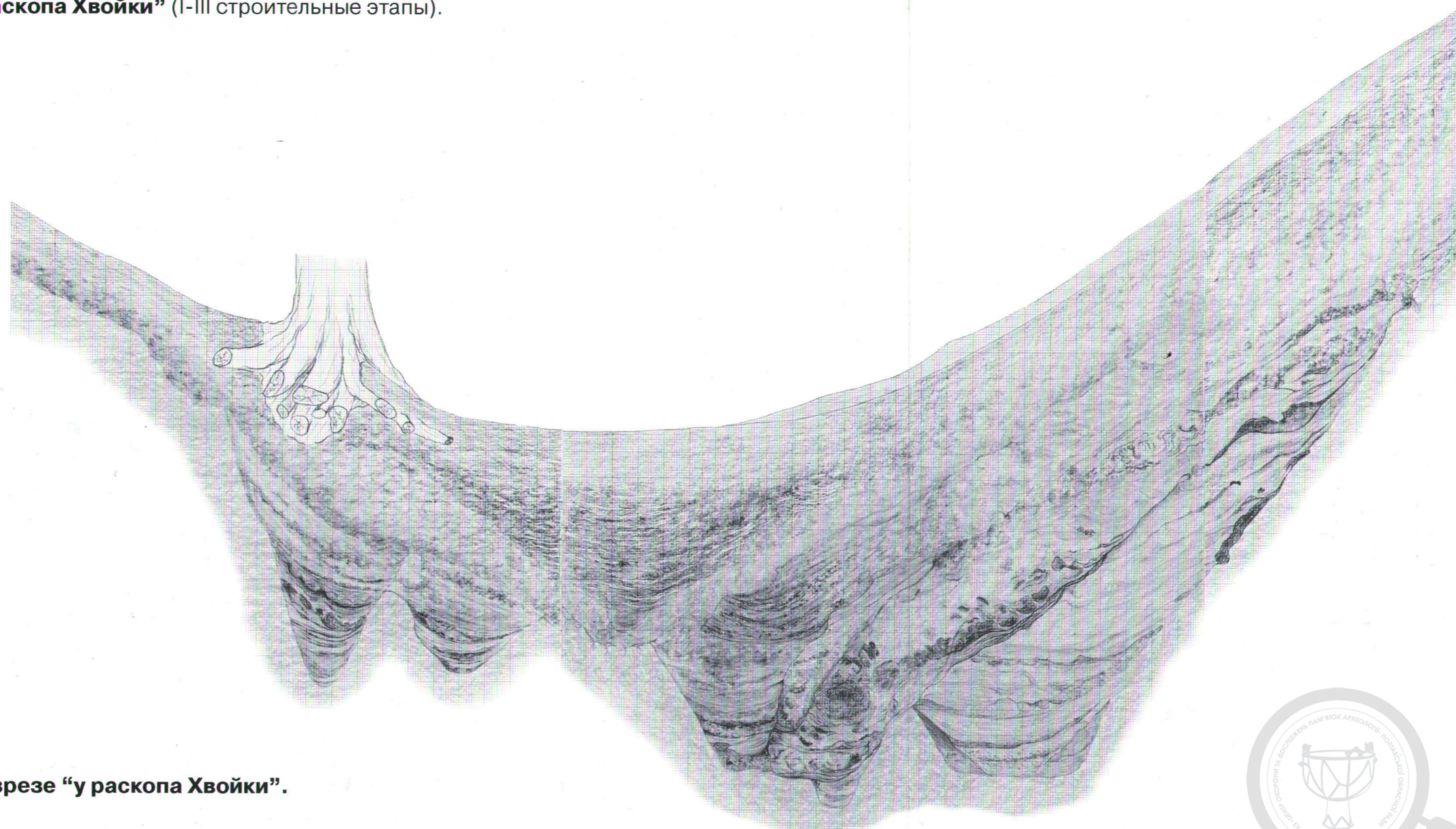

Рис. 5. Стратиграфия заполнения рвов в разрезе “у раскопа Хвойки”.

угли и печина, также свидетельствуют о драматических событиях этого времени.

Так как и раньше, мы не имеем возможности точного датирования момента перестройки фортификации этого этапа. Тем не менее, многочисленный керамический материал, происходящий из рвов, прорезающих друг друга на различных фазах существования, говорит о том, что третий этап функционирования фортификации связан со 2-й половиной VI и началом V вв. до Р.Х. Принципиальное значение имеет присутствие здесь греческой керамики, прежде всего амфор, среди которых – ножки протофазосских и фазосских сосудов, датирующихся началом и 1-й половиной V вв. до Р.Х. Они обозначают верхний рубеж существования внешней системы обороны. Складывается впечатление (основанное на стратиграфических наблюдениях), что со временем создатели системы обороны стали все менее поддерживать ее в должном состоянии. Такая деградация была процессом естественным, следствием того, что у обитателей городища не было насущной потребности в этом. Вероятно, где-то в начале V в. до Р.Х. исчезли социально-политические предпосылки необходимости восстанавливать оборонительные функции поселения, которые существовали (с перерывами) на протяжении 100-150 лет.

3. Исследования внешней оборонительной системы (разрез “у раскопа Хвойки”)

Для оценки достоверности выводов, сделанных для разреза у дороги на Жаботин, был выполнен еще один разрез внешней фортификации, с юго-западной стороны городища. С этой целью был использован прорез в валу, находящийся в 300 м на юго-запад от прохода, через который идет дорога на с. Лубенцы. Происхождение этого прореза вала до конца не выяснено, но нельзя исключать, что это могут быть следы раскопа В.В.Хвойки, который в 1899 г. на Мотронинском городище произвел «разрез внешнего вала» (*Хвойка, 1905, с.6*). В этой ситуации параллельно

существующему разрезу (с его северо-восточной стороны) был размечен раскоп шириной 2,5 и длиной 48,5 м, таким образом, что его северо-восточный профиль прорезал нетронутую часть вала. В этой части вал не имеет такой монументальности, как у дороги на Жаботин, но, несмотря на это, здесь хорошо виден ров и остатки вала с напольной стороны. По сравнению с современной поверхностью городища, высота главного вала равна 3,8 м при ширине основы, достигающей 20 м. Ров здесь визуально фиксируется на глубину 3,6 м при ширине 13 м. Ширина напольного вала 5-6 м при высоте 0,6 м.

Равно, как у дороги на Жаботин, на данном участке вала стратиграфически фиксируются 3 этапа функционирования (рис.4). Основой конструкции вала на *первом* этапе был также частокол из столбов средним диаметром 10-15 см, располагающихся, в среднем, на расстоянии 20 см друг от друга в канавке глубиной 1 м и скрепленных между собой плетнем. В разрезе “у раскопа Хвойки” удалось проследить строительные приемы, использованные при сооружении вала. Сооружали его поэтапно, продвигаясь с юга на север. Непосредственному сооружению вала предшествовала вырубка деревьев и выравнивание поверхности. Не исключено, что таким образом была получена часть строительного материала для частокола. Отходы в виде ветвей и коры деревьев были оставлены на месте. Иногда их использовали для обкладки холмиков земли, из которой сооружали вал, что фиксировалось стратиграфически. Тем не менее, в этой ситуации мы не видим следов тщательной нивелировки поверхности в районе вала и деревянной выкладки у его основы, так как это имело место на участке у дороги на Жаботин.

Во время сооружения вала совершались ошибки, фиксирующиеся в стратиграфии насыпи. Такая ситуация имеет место на юго-западном профиле этого раскопа. Здесь столбы были слабые, плохо соединены плетнем и не имели достаточного укрепления со стороны городища. В итоге, после сооружения весьма высокой насыпи вала со стороны рва, масса

земли прогнула частокол в сторону городища. Только после этого с внутренней стороны стали сооружать контрфорс.

Граница между первым и вторым этапами сооружения вала трудно различима; здесь нет выразительных следов разрушения оборонительной конструкции первого этапа, например, следов пожарищ или смывов насыпи. Это может свидетельствовать о коротком периоде функционирования фортификации первого этапа. Склоны насыпи еще не успели стабилизироваться и оплывать, что обычно свидетельствует о более продолжительном существовании. Думается, что границей между первым и вторым этапами сооружения вала может считаться более темная и ровная поверхность пологого склона насыпи со стороны рва. Со стороны городища стратиграфически ей соответствует тоже пологий и ровный склон насыпи (рис.4). Симптоматично, что точно от этой линии (со стороны городища) фиксируются идущие вглубь вала норы грызунов. Это указывает на то, что данная поверхность через какое-то время стала естественной основой, на которой происходили различные биологические процессы. Но это все же был не особенно длительный период, поскольку у основы насыпи не возникли прослойки смывов. Исходя из всего сказанного, высоту вала первого этапа можно определить как 2,2 м, а ширину — 11-12 м.

Несмотря на то, что в этом раскопе удалось выделить 11 фаз перестройки рва (передвижения и углубления) (рис.5), установить их стратиграфическую связь с этапами перестройки вала почти невозможно. Практически, здесь мы имеем дело с отдельными стратиграфическими комплексами, которые нуждаются в отдельном анализе. К тому же, все указывает на то, что невозможно соотнести контур рва (или рвов), которые стратиграфически и хронологически соответствуют самому раннему этапу функционирования вала. Эти контуры были уничтожены более поздними и более глубокими рвами, т.е. они были убраны со стратиграфической картины. Основой для этого предположения послужило различие в объемах земли, извлеченной

из рва, и земли, использованной на сооружение вала первого этапа. Имеется в виду контур наиболее древнего рва, видимый стратиграфически в профиле раскопа. Объем грунта, извлеченного из данного рва, на 80% больше объема грунта, использованного для сооружения этой насыпи. Кроме того, для сооружения вала использовался грунт и из близлежащей территории городища, что еще более углубляет эту диспропорцию. В итоге, нужно полагать, что на том разрезе, который мы получили, не сохранились контуры самых древних рвов (или рва). Надстройка вала на втором этапе существования выразилась в увеличении его высоты до 3 м. При этом склоны вала были более тщательно выравнены и со стороны городища увеличились в высоту только на 40-50 см, а со стороны рва стали более крутыми (рис.4). Снова обращает на себя внимание тот факт, что с поверхности, идентифицированной со вторым этапом существования системы обороны, наблюдаются норы грызунов, идущие вглубь насыпи. Кроме того, на этой поверхности фиксируются холмики земли, извлеченные грызунами из нор. Данный факт позволяет считать, что этот наклон в течение продолжительного времени являлся естественной поверхностью вала и не подвергался строительному воздействию со стороны обитателей городища. Кроме того у основания насыпи вала этого периода (со стороны городища) видны прослойки смывов. Это свидетельствует о том, что наклонная поверхность вала существовала здесь продолжительное время. Нельзя исключать, что финал функционирования оборонительной системы второго этапа связан с отсутствием необходимости у обитателей городища поддерживать его в должном состоянии.

В этом контексте обращает на себя внимание тот факт, что четвертый ров после короткого времени использования (1-2 года) заполнился большими кусками земли, сползшими по склону. Часть этих кусков грунта — это древние почвы, сохранившиеся под насыпью вала (рис.5). Возможно, что в результате влияния каких-то природных факторов (дожди, отмерзание грунта) произошел об-

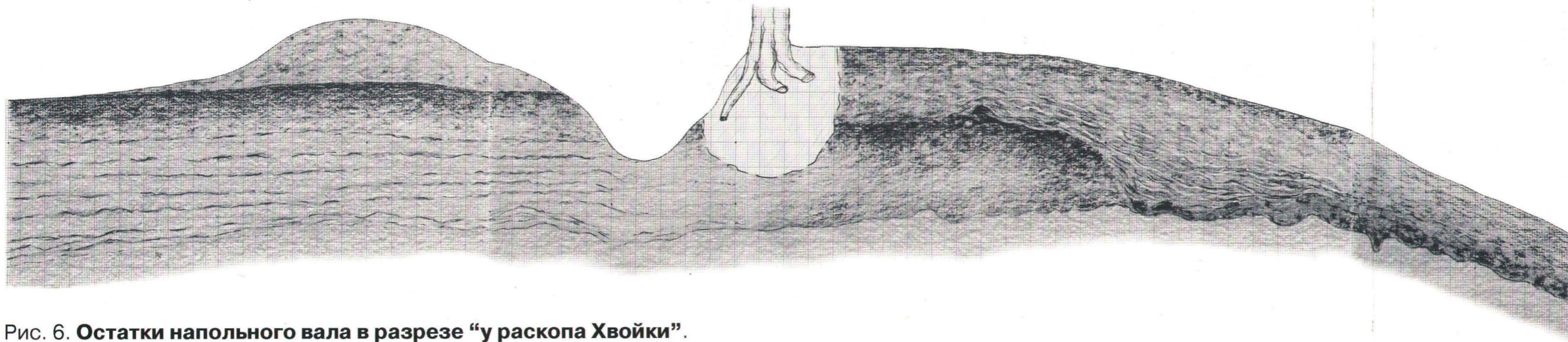

Рис. 6. Остатки напольного вала в разрезе "у раскопа Хвойки".

Рис. 7. Стратиграфия заполнения рва в разрезе вала внутреннего укрепления

вал грунта под нижней частью насыпи вала. Иными словами, мы имеем здесь дело с естественным выравниваем наклона вала и рва. Нельзя исключать, что лишенная человеческого ухода оборонительная система стала более доступной для воздействия на нее различных природных явлений.

Данные наблюдения имеют столь существенное значение, поскольку этот одиночный факт позволяет соотносить этап перестройки и функционирования вала с очередными фазами углубления и перемещения рва. В этой ситуации первые *четыре* рва (+ предполагаемые самый ранний ров или рвы) соответствуют *первому* и *второму* этапам функционирования фортификации (рис.5). Однако, учитывая то, что первые рвы мы не фиксируем стратиграфически, всю серию *четырех* рвов следует относить ко *второму* этапу функционирования оборонительной системы. При этом обращает на себя внимание факт перемещения рвов в напольную сторону и то, что на втором этапе ров приобрел наибольшую глубину. Разница высоты между дном рва и вершиной вала на втором этапе составляет около 9 м.

Нельзя точно определить, какой вид имела конструкция, завершающая вал, на втором этапе существования. Но все же можно предположить, что это был тоже частокол, который размещался точно над столбами нижнего частокола. Это показатель того, что перестройка вала на втором этапе являлась продолжением строительных традиций первого этапа. В обсуждаемой стратиграфической картине отсутствуют следы внезапных разрушительных процессов, которые обозначают финал функционирования фортификации второго этапа. Мы имеем здесь дело с неким запустением оборонительной системы и отсутствием каких-либо восстановительных работ. За этим стоит факт появления некоего нового подхода к сооружению фортификации на *третьем* этапе. Вал стал значительно выше на этом этапе, обретя высоту 4,2 м, а его вершина сдвинулась на 1,8 м в сторону городища (рис.4).

Вследствие деструкции верхней части на-

сыпи, трудно что-либо сказать о характере венчающих ее сооружений. Интересно, что с перестройкой фортификации на третьем этапе связано захоронение овцы, которое находилось у основы вала со стороны городища. Вероятно, в этом случае мы имеем дело со строительной жертвой.

Возможно, что с *третьим* этапом функционирования вала следует связывать *шестой*, фиксируемый стратиграфически ров. Он отличается от более ранних каменной выкладкой дна (рис.5). Нужно подчеркнуть, что это не случайное скопление камней, например, сползших вниз с насыпи, а тщательно выложенная вымостка. Ее функция не ясна. Нельзя, однако, исключать, что здесь имело место укрепление дна рва для коммуникационных целей. Быть может, узкий и глубокий ров с каменной выкладкой, защищенный с двух сторон валом, был удобным путем сообщения между отдельными участками фортификации.

Обращает на себя внимание также факт, что этот ров очень узкий, а его более пологий наклон связывает его больше с напольным валом (рис.6). Кроме того, между напольным валом и рвом с каменной выкладкой идентифицированы еще два очень узких рва. Возможно, они, вместе с напольным валом, который располагается в 22 м от главного вала, представляют собой добавочную фортификационную линию. Наиболее вероятно, что ее создали в период наибольшей перестройки на *третьем* этапе. Тогда, на конечном этапе существования системы обороны, произошли существенные изменения формы фортификации и концепции защиты городища. Главному валу, высотой 4,2 м и шириной 13,5 м, предшествовал ров (или система рвов), с напольной стороны которого располагался дополнительный земляной вал. Однако, нельзя исключать, что сооружение напольного вала было связано с избыточной землей из рва, которой было нерационально досыпать достаточно высокий основной вал.

С последним (*третьим*) этапом использования фортификации связано *два наиболее поздних рва*, которые отличаются от более ран-

них размерами и характером заполнения. Предпоследний из них имеет очень широкое и плоское дно (2,2 м) (рис.5). Его однородное, слабо стратифицированное заполнение соединяется со смывами грунта с вала третьего этапа. Интересно, что большая часть заполнения сползла с напольного вала (аналогичная ситуация имела место на участке фортификации у дороги на Жаботин). Характер заполнения отражает очень быстрый процесс попадания в ров кусков грунта из вала.

Особенности стратиграфии в разрезе рвов “у раскопа Хвойки” говорит, что работы по подчистке, углублению и их перестройке проводились тогда, когда это было необходимо (и когда это позволяла делать ситуация), но почти постоянно. Потребность поддержания в необходимом состоянии фортификационной системы вынуждала жителей городища обновлять, прежде всего, рвы, продолжительность существования которых охватывает промежуток времени в среднем до десяти лет. В этом случае можно предполагать, что внешняя линия обороны Мотронинского городища существовала в состоянии «боевой готовности» немногим более 100 лет.

Исследования в этом раскопе не дали никаких данных для археологической и абсолютной датировок. Кроме нескольких нехарактерных фрагментов лепной керамики, найденных в заполнении рвов, не удалось обнаружить никаких материалов, которые могли быть использованы для решения этого вопроса. Данная ситуация еще больше подчеркивает особенный характер участка фортификации у дороги на Жаботин. Не вызывает сомнений, что, независимо от сходства стратиграфии и истории развития фортификации на этих двух исследованных участках, наблюдаемые различия происходят из своеобразия оборонительной конструкции в районе разреза вала жаботинской дорогой.

4. Исследование внутренней системы обороны

Для предварительного определения харак-

тера — и, возможно, — хронологии внутренней системы обороны Мотронинского городища был размечен раскоп размерами 60 x 2 м в западной части укрепления. Для исследования избрано место, которое расположено почти напротив жаботинского проезда и в 200 м на север от древнего прохода во внутреннем валу, который хорошо виден на аэрофотосъемке. В этом месте ров, сопутствующий линии вала, слабо просматривается.

На месте раскопа насыпь вала также оказалась практически полностью распаханной. На участке шириной 11-12 м, где первоначально располагалась основа вала, после удаления пахотного слоя, какие-либо углубленные в материк объекты не фиксировались. Открыта лишь полоса чистого лесса, который представляет собой материк. Но по соседству с ним, примыкая к внутренней стороне вала, располагались остатки жилищных комплексов, сопровождаемых культурным слоем. Однако, интересно, что такие объекты находились и с внешней стороны рва. Становится понятным, что первые из них по времени либо раньше сооружения внутренней системы обороны, либо синхронны ей, в то время как вторые — относятся только к более позднему периоду.

О конструкции вала в этой ситуации сказать ничего нельзя, кроме определения ширины его основы, которая была около 11 м. Намного больше сведений можно получить, изучая заполнение рва (рис.7). В верхней части он был сравнительно широким — 11-12 м. С напольной стороны ров отличался довольно крутым склоном, в то время как со стороны вала имел ступенчатый выступ. Функция этого выступа не ясна, но не исключено, что ров планировался более глубоким, однако, в определенной ситуации объем работ был ограничен.

Нет никаких сомнений, что функционирование внутренней системы обороны было одноразовым и коротким эпизодом в истории существования городища. Как об этом свидетельствует характер илистых замывов на дне рва, фортификация существовала не более 8-10 лет, после чего была уничтожена.

Подтверждением этого события является прослойка, насыщенная углями и кусками печины, которая перекрывает илистые прослойки на дне рва. Среди находок можно отметить фрагменты детского черепа. Пожар уничтожил полностью деревянную конструкцию на вершине вала, вследствие чего вал был подвержен быстрому разрушению. На прослойке пожара во рву залегает толстый слой кусков глины, которая сползла вниз по наклону со стороны вала. После этого события внутренняя фортификация городища уже не восстанавливалась. Но в непосредственной близости существовали жилые и хозяйственные объекты, которые свидетельствуют о большой поселенческой активности на данном участке. Доказательством этого является толстый культурный слой, с большим количеством находок, который располагается на внешнем склоне почти уже заполненного рва. Он непосредственно перекрывает глинистый слой, который образовался вследствие деструкции вала. Характер находок из культурного слоя (бронзовый наконечник стрелы, венчик фазосской амфоры и др.) позволяет датировать остатки жилых сооружений на этом участке началом — 1-й половиной V в. до Р.Х. Находки, происходящие из нижней части заполнения рва, которые соответствуют времени функционирования внутренней фортификации, имеют более архаичский характер, свойственный для VI в. до Р.Х.

При отсутствии возможности непосредственной датировки времени создания внутренней фортификации, решающее значение имеет хронологический анализ жилищно-хозяйственных сооружений, открытых с внутренней и внешней сторон вала. Как уже говорилось выше, данные стратиграфии и планиграфии свидетельствуют о том, что жилищно-хозяйственные сооружения, расположенные с напольной (внешней) стороны внутреннего вала, могли функционировать только после его разрушения. Объекты, открытые с внутренней стороны вала, напротив, могли бытовать до его постройки, во время этого события и после. На этом участке встречены материалы довольно широкого хронологи-

ческого диапазона — от 2-й половины VII — до начала V вв. до Р.Х. Поскольку на дне рва встречены находки VI в. до Р.Х., можно полагать, что сооружение *внутренней системы обороны* связано не с *ранним* или *поздним* этапами существования *внешней фортификации* Мотронинского городища, а именно со *средним (вторым)* этапом ее функционирования.

Исследование оборонительной системы одного из крупнейших городищ скифской эпохи в Восточноевропейской Лесостепи — Мотронинского городища имеет чрезвычайно важное значение не только для этого конкретного укрепленного поселения в Днепровском Лесостепном Правобережье, но и в целом для изучения самых различных аспектов фортификационного дела скифского периода. Оборонительные укрепления городищ скифской поры в Днепровской Лесостепи до сих пор изучены недостаточно, что связано в немалой степени с большими трудозатратами, необходимыми при раскопках сооружений подобного рода. С точки зрения изученности фортификации в лучшем положении, несомненно, находятся левобережные городища. Здесь наиболее существенные работы произведены на памятниках бассейна р.Ворскла (Моруженко, 1975), особенно на грандиозном Бельском городище (Шрамко, 1973, с.95-100; 1987, с.25-33; Шрамко Б.А., Шрамко I.Б., 1991), исследовались участки валов и рвов на городищах Северского Донца, прежде всего на Люботинском (Шрамко, 1998, с.14-21), в бассейне Псла и, в первую очередь, — на Кнышевском городище (Гавриш, 2000, с.52-64), а также ряде иных укрепленных поселений. Значительно хуже обстоит дело с изучением фортификации городищ скифской поры в Днепровском Лесостепном Правобережье. Здесь, по сути, отдельные участки оборонительной системы были исследованы лишь на Шарповском городище (Фабрициус, 1949, с.84-90; 1952, с.23-24) в бассейне Тясмина, небольшие работы были произведены на Немировском городище в Восточной Подолии (Моруженко, 1966; 1975), и только в последние годы (почти одновременно с работами на Мотронинском городище) был изу-

чен участок оборонительной системы известного Трахтемировского городища в Поросье (Фіалко, Болтрик, 2003, с.27-37, табл.1-8).

Следует отметить, что при общем сходстве фортификационных сооружений городищ Лесостепи, заключающемся, прежде всего, в присутствии в оборонительных валах тех или иных деревянных сооружений (Моруженко, 1969, с.9), чаще всего, частокольного типа, большинство из них, как правило, имеет индивидуальные конструктивные особенности. Сказанное в полной мере относится и к фортификационной системе Мотронинского городища.

Литература

Бессонова С.С., Скорый С.А. Мотронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок 1988-1996 гг.). – Киев-Краков: изд. ИА НАНУ, Ягеллон. ун-та, 2001. – 239 с.

Гавриш П.Я. Племена скифского часу в лесостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Прип'їлля). – Полтава: Археологія, 2000. – 232 с.

Дараган М.Н. Жаботинський етап раннього залізного віку Дніпровського Правобережного Лесостепу (за матеріалами Жаботинського поселення): Автореф. дис... канд. іст. наук. – Київ, 2006. – 19 с.

Ильинская В.А. Раннескифские курганы бассейна р.Тясмин (VII-VI вв. до н.э.). – Киев: Наук. думка, 1975. – 222 с.

Ляшко Ю.Ю. Новые поселения скифского времени в районе Жаботина // Киммерийцы и скифы / ТД Междунар. научн. конф., посвящ. памяти А.И.Тереножкина. – Мелитополь, 1992. – С.51-53.

Моруженко А.А. Новые данные о Немировском городище // АО 1966 г. – Москва: Наука, 1967. – С.201-202.

Моруженко А.А. Городища лесостепной Скифии (история строительства оборонительных сооружений, жилищ и хозяйственных построек в VII-III вв. до н.э.): Автореф. дисс... канд. ист. наук. – Харьков, 1969. – 21 с.

Моруженко А.А. Оборонительные сооружения городищ Поворскля в скифскую эпоху // Скифский мир. – Киев: Наук. думка, 1975. – С.133-146.

Моруженко А.О. Оборонні споруди Немирівського городища // Археологія. – Київ, 1975. – Вип.15. – С.66-70.

Покровская Е.Ф. Предскифское поселение у с.Жаботина // СА. – Москва, 1973. – № 4. – С.169-188.

Скорый С., Хохоровски Я. Новый Украинско-Польский археологический проект // АБУ 2000-2001 рр. – Київ, 2002. – С.245-248.

Скорый С., Хохоровски Я. Вторая полевая кампания Украинско-Польской экспедиции “Мельники-

Холодний Яр” // АБУ 2001-2002 рр. – Київ, 2002. – С.259-264.

Скорый С., Хохоровски Я. Окончание цикла работ Украинско-Польской экспедиции “Мельники-Холодний Яр” // АБУ 2002-2003 рр. – Київ, 2004. – С.296-299.

Скорый С., Хохоровски Я. Мотронинский проект украинских и польских археологов // Від Киммерії до Сарматії. – Київ: вид. ІА НАНУ, 2004а. – С.75-79.

Скорый С., Хохоровски Я. Курган Скифская Могила в Днепропровской Правобережной Лесостепи (некоторые предварительные итоги исследования) // ССПК. – Запоріжжя: вид. ЗДУ, 2004б. – Т.ХІ. – С.239-244.

Скорый С., Хохоровски Я. Металлические средства защиты боевого коня (по материалам элитного кургана Скифская Могила) // II Международная конф. “Скифы и сарматы в VIII-III вв. до н.э.”, посвященная памяти Б.Н.Гракова. – Азов - Ростов-на-Дону, 2004в. – С.50-53.

Фабриціус І.В. Тясминська експедиція // АП УРСР. – Київ, 1949. – Т.ІІ. – С.80-111.

Фабриціус І.В. Тясминська експедиція 1947 р. // АП УРСР. – Київ, 1952. – Т.ІV. – С.21-33.

Фіалко О., Болтрик Ю. Напад скіфів на Трахтемирівське городище. – Київ: вид. ІА НАНУ, 2003. – 150 с.

Хвойка В.В. Городища Среднего Приднепровья, их значение, древность и народность // Тр. XII АС. – Москва, 1905. – С.93-104.

Шрамко Б.А. Восточное укрепление Бельского городища // Скифские древности. – Киев: Наук. думка, 1973. – С.82-112.

Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). – Киев: Наук. думка, 1987. – 182 с.

Шрамко Б.А. Люботинское городище // Люботинское городище. – Харьков: Регион-информ, 1998. – С.9-140.

Шрамко Б.А., Шрамко І.Б. Оборонні споруди Великого Більського городища // Пам'ятки археології Полтавщини. – Полтава: вид. ПКМ, 1991. – С.44-50.

Хохороськи Я., Скорий С.

ОБОРОННА СИСТЕМА МОТРОНИНСЬКОГО ГОРОДИЩА

Резюме

Наводиться опис та аналіз результатів проведених у 2002-2003 рр. археологічних досліджень українсько-польською експедицією Інституту археології НАН України та Ягеллонського університету укріплень одного з найбільших на Правобережжі Дніпра городищ скифського часу, а саме валів та ровів зовнішньої та внутрішньої системи оборонних ліній цієї визначної пам'ятки.

20.04.06.

ПРО НАСЛІДКИ ВОЄННО-ІСТОРИЧНОЇ ПОЛЬОВОЇ ПОЇЗДКИ ДО БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

В давній військовій історії України Скіфія — одна із найяскравіших сторінок. Саме тому скіфська проблематика завжди приваблювала увагу військових істориків. Варто згадати, що ініціатива пошуку і дослідження скіфських старожитностей на початку належала саме військовим. У 1763 р., за дорученням генерал-губернатора Новоросійського краю О.П.Мельгунова, був розкопаний Литий курган. У ньому знайдені дорогоцінні предмети озброєння скіфського вождя VI ст. до н.е. Перші розкопки початку XIX ст. на території Боспорського царства проводили генерали Вандервейде (в районі Фанагорії) і Гангеблов (поблизу Керчі), в Ольвії — інженер-генерал П.К.Сухтелін. Ще раніше городища скіфського часу картографував французький військовий інженер Г.Боплан. В 1830 р. градоначальником міста Керч полковником І.О.Стемпковським і начальником Керченської таможні, відставним французьким офіцером П.Дюбрюксом був досліджений грандіозний за своїм багатством і недоторканістю царський курган Куль-Оба.

Проблемами скіфської археології цікавився адмірал З.Аркас, батько майбутнього українського історика М.Аркаса. Генерал Н.Є.Брандербург в кінці XIX ст. керував систематичними археологічними дослідженнями в Київській, Полтавській, Єкатеринославській і Подільській губерніях. Серед його здобутків — знахідка поблизу м.Ільїнці на Київщині золоті обкладики гориту із зображенням міфологічних сцен. Старожитності Більського городища досліджував полковник генерального штабу В.О.Городцов. Варто згадати також і полковника Є.Д.Феліцина, який вивчав скіфські пам'ятки Північного Кавказу. В ряд офіцерів — дослідників скіфських пам'яток не можна поставити і старшого лейтенанта, засновника київської школи скіфології О.І.Тереножкіна, і капітана В.Д.Блаватського, і старшого лейтенанта Є.В.Черненка, і багатьох інших.

Серед проблем, пов'язаних з дослідженням військової справи давнього населення України, важливе місце посідають питання воєн-

но-інженерного мистецтва племен скіфського часу і, особливо, їх фортифікації. В скіфські часи значна частина сил і засобів періодично спрямовувалась на будівництво оборонних споруд. Укріплення, і пов'язана з ними колективна діяльність, були важливими показниками розвитку соціальної організації суспільства. Вони відігравали стратегічну роль у створенні безпеки населення, були гарантом існування ранньодержавних утворень, їх адміністративно-політичних центрів. Фортифікація скіфських племен — достатньо помітне явище у військовій історії України.

Вивчення скіфських споруд, їх оборонних систем постійно привертало увагу археологів, істориків, військових. Але ще багато питань залишається не вивченими. В науковій літературі, в опублікованих схемах Більського городища у достатній мірі не відображені питання планування і обладнання воєнними інженерами скіфського часу системи оборонних позицій і в'їздів, не зроблені розрахунки працезатрат на проведення фортифікаційних робіт. Разом з тим, навіть зовнішній огляд скіфських оборонних споруд дозволяє зробити ряд важливих припущень та висновків.

Вибір місця розташування Більського городища був надзвичайно вдалим у стратегічному і тактичному плані. Столичне місто місцевих землеробсько-скотарських племен Лівобережного Лісостепу було закладене на перетині давніх важливих торгових шляхів. Воно займало високе плато між рр. Ворсклою і Сухою Грунню. Висоти Більська дозволяють далеко оглядати всі підступи до нього. За допомогою світових сигналів жителі городищ і селищ округи могли попереджуватися про небезпеку як мінімум за дві-три доби. Східна частина його укріплень побудована на високих кручах Ворскли, на висоті бл. 90 м над рівнем ріки. Тут до кріпосних валів вів підйом протяжністю 600 -700 м, прокладений під кутом 15-20°. Західний і північний боки фортеці сплановані з урахуванням вдалого використання природних перешкод. Основний метод зве-

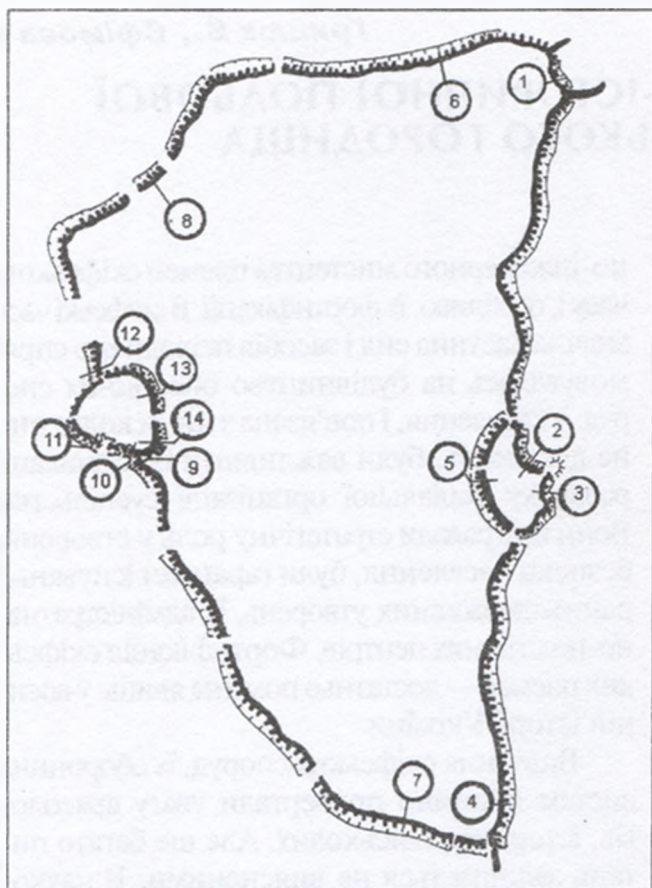

Рис. 1. Схеми Більського городища та сучасних профілей залишків оборонних споруд (ровів, валів, ескарпів).

дення оборонних споруд — ескарпування схилів. Воєнні інженери скіфського часу, що організували будівництво Великого Більського городища, готували його до кругової оборони. Протяжність дерев'яно-земляних укріплень перевищує 35 км. До кругової оборони були підготовлені також і складові Великого Більського городища — Східне (довж. валів 3870 м) та Західне укріплення (3270 м).

Від самого початку Велике Більське, Східне і Західне укріплення замислювались як єдиний оборонний комплекс. Про це свідчить, зокрема, однотипність оборонних споруд (рис. 1). Разом із тим, слід відмітити конструктивні особливості і функціональне призначення оборонних споруд основних опорних пунктів Більського городища. На Східному укріпленні верхня частина валів має плоску площадку. В скіфські часи вона обмежувалась з напільного боку дерев'яною стіною, а з внутрішнього — невеликою огорожею, стовпи якої одночасно служили для кріплення дерев'яних стяжок стіни. Бойова площадка валу мала ширину 2-3 м. Верх стіни обладнувався бійни-

цями. Аналогічні за формою і вали передової оборонної позиції Східного укріплення. Відстань між основною і передовою позиціями — 30-50 м. Вони обладнані так, що оборонці основної позиції могли своїм обстрілом з луків підтримувати бій за передову позицію.

Оборонні споруди Більська по сьогодні вражають своєю потужністю. Висота валів на окремих ділянках становить близько 9 м, глибина рову — 6 м, ширина рову — до 14 м, загальні розміри інженерних перешкод (вал + рів) досягають у висоту 15 м і 56 м у ширину.

В'їзди завжди були найбільш вразливим місцем у фортечному будівництві, тому їх обладнання потребувало особливої уваги. Східний в'їзд на Західне городище досліджувався В.О.Городцовим, південний — на Східне укріплення — Б.А.Шрамком.

По сьогоднішній день чітко проглядається східний в'їзд на Східне укріплення. Його огляд і оцінку проведено керівником німецької складової спільної експедиції Інституту археології НАН України та Німецького науково-дослідного товариства, професором п. Ренатою Ролле, разом із представником Національної академії оборони України, підполковником В.М.Гришкоком. Дорогу, що серпантином піднімається по крутому схилу до плато, на якому розкинулось городище, прикривають додаткові земляні оборонні споруди, які в давнину, мабуть, як й інші вали Східного укріплення, були посилені стіною. Ці укріплення відігравали роль винесених уперед 2-х бастионів. Вони забезпечували обстріл дороги, що вела на городище з правого боку, на ділянці до 100 м. Дорога проходила між "бастионом" і крутим схилом, майже урвищем. "Бастион" перед в'їздом до рівної площадки споруджений так, що між ним і урвищем залишалось 4-5 м для дороги. Безпосередньо перед в'їздом знаходиться площадка, призначенням якої могло бути розміщення прибулих іноземних караванів. Вона контролювалася зі спеціального виступу основного оборонного валу. Б.О.Городцовим на плані 1906 р. цей виступ зображений як окрема оборонна споруда. Побачити його первісний стан не дає можливості розкоп, закладений Б.А.Шрамком.

Розриви у валах південно-західної частини Західного укріплення Б.А.Шрамку бачились як яри. Разом із тим, їх уважний огляд

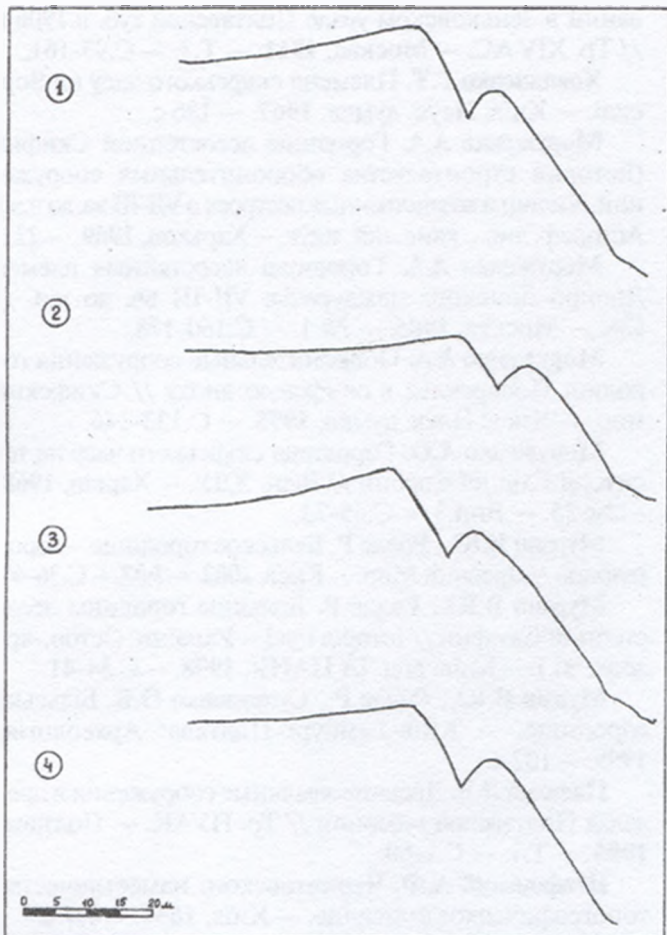

Рис.2. Схеми сучасних профілей залишків оборонних споруд Більського городища.

наводить на думку, що це творіння рук людських. На нашу думку, це результат фортифікаційних робіт скіфського часу. Вони сплановані як лабіринти, по сьогодні спроба пройти через них викликає холодок за плечима. Другий і четвертий розриви нагадують тупики. Можливо, вони задумані як пастки для ворога. У третьому розриві чітко проглядається дорога до городища. Її перший поворот направо приводить на площадку, прикриту додатковим валом, яка могла слугувати для того, щоб чужі торгові каравани залишались за межами городища і, разом з тим, мали певний захист. Далі дорога розгалужується на дві гілки. Круті схили насипаних валів дещо пошкоджені ерозією, осунулись, проте це не заважає усвідомити замисел давніх воєнних інженерів. Поворот наліво вів у тупик. Повернувши направо, маємо піднятися по доволі крутому схилу, затисненому з обох сторін валами на відстань близько 100 м. Надалі, круто повернувши ліворуч, потрапляємо до городища через розрив у валі другої лінії оборони. В давнину проходи у

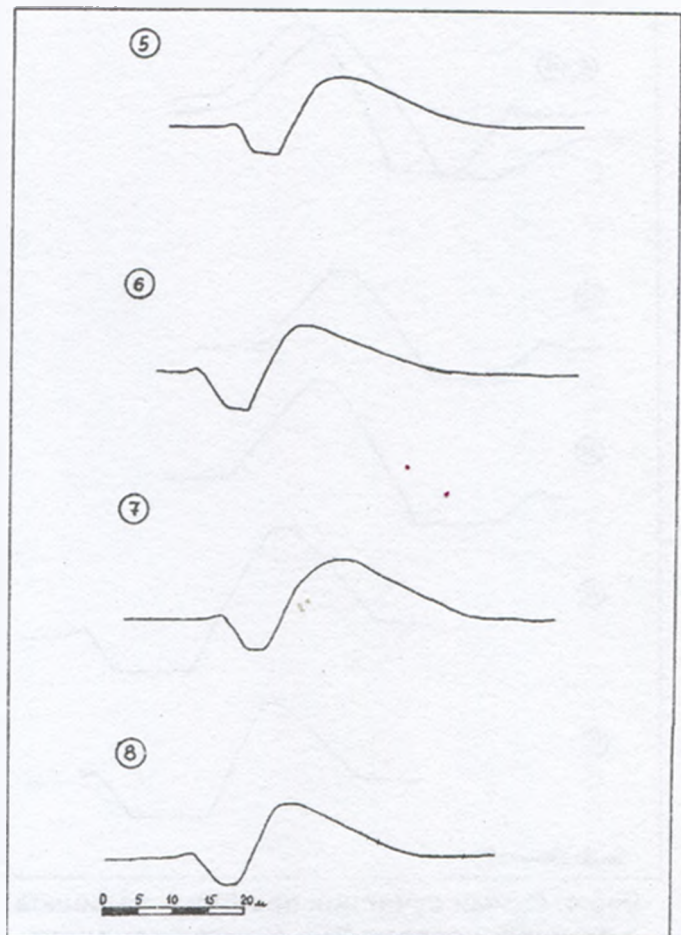

Рис.3. Схеми сучасних профілей залишків оборонних споруд Більського городища.

валах могли перекиватися воротами.

Для в'ясування багатьох проблем, пов'язаних з Більським городищем, важливим є питання працевитрат на проведення фортифікаційних робіт. У більшості публікацій підкреслюється лише грандіозний розмах будівництва, робляться загальні припущення, що подібне будівництво мало б затягнутись на довгі роки. Проведені розрахунки показують, що 1000 робітників 1 кв валу першого будівельного періоду Східного городища могла спорудити за 16 днів. Тоді, виходить, для спорудження всього Східного укріплення достатньо було загону будівельників чисельністю в 4-5 тис., які могли виконати своє завдання за 2 тижні. Збільшивши кількість працівників у десятиро й організувавши роботи, можна було в той же термін спорудити й оборонні лінії Великого Більського городища. Якщо це дійсно так, то Більськ (Гелон), у випадку виникнення реальної зовнішньої загрози, міг бути підготовлений до оборони у стислі терміни. Зовсім не обов'язково було розтягувати на роки обладнання його оборонних позицій. Для прик-

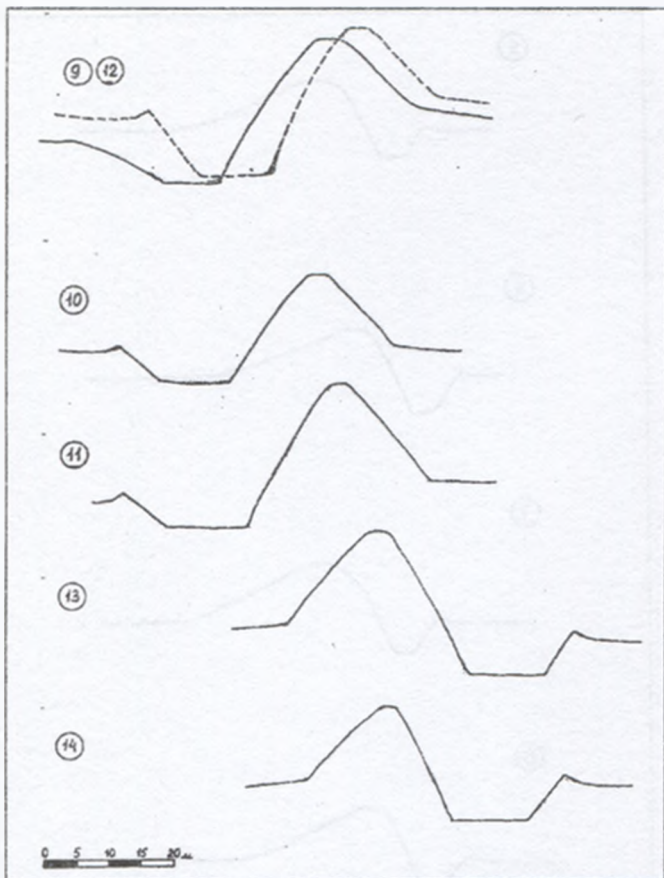

Рис.4. Схеми сучасних профілей залишків оборонних споруд Більського городища.

ладу, за роки Великої Вітчизняної війни було побудовано близько 80 тис. км оборонних рубежів.

Більське городище – видатна пам'ятка воєнно-інженерного мистецтва наших пращурів, племен, які населяли лісостепову територію України за скіфського часу. Могутність і досконалість його оборонних споруд є показником високої організації тогочасного суспільства, важливого значення воєнної справи в їх житті. Нічого подібного більш не створювалось в Україні аж до часів Русі.

Література

- Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: Зб. наук. пр. / За ред. Супруненко О.Б. – Полтава: Археологія, 1996. – 480 с.
- Бобринський А.А. Сведения о различных курганах и земляных сооружениях // ОАК за 1895 г. – Санкт-Петербург, 1897. – С.125-127.
- Болтрик Ю.В. Шляхи сполучення Скіфії – України // Воєнна історія. – Київ, 2003. – №1. – С.45-56.
- Боплан Г.Л. Опис України. – Київ: Наук. думка, 1990. – 254 с.
- Геродот. Історії в дев'яти книгах / Пер. Білецького А.О. – Київ: Наук. думка, 1993. – 574 с.
- Городцов В.А. Дневник археологических исследо-

ваний в Зеньковском уезде Полтавской губ. в 1906 г. // Тр. XIV АС. – Москва, 1911. – Т.3. – С.93-161.

Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. – Київ: Наук. думка, 1967. – 186 с.

Моруженко А.А. Городища лесостепной Скифии (история строительства оборонительных сооружений, жилищ и хозяйственных построек в VII-III вв. до н.э.): Автореф. дис... канд. ист. наук. – Харьков, 1969. – 22 с.

Моруженко А.А. Городища лесостепных племен Днепро-Донского междуречья VII-III вв. до н.э. // СА. – Москва, 1985. – № 1. – С.160-178.

Моруженко А.А. Оборонительные сооружения городищ Поворскля в скіфську епоху // Скифский мир. – Киев: Наук. думка, 1975. – С.133-146.

Моруженко А.О. Городища скіфського часу на території Східної Європи // Вісн. ХДУ. – Харків, 1968. – № 35. – Вип.3. – С.65-73.

Мурзин В.Ю., Ролле Р. Бельское городище – город гелонів // Древний Мир. – Киев, 2002. – №3. – С.36-40.

Мурзин В.Ю., Ролле Р. Большие городища лесостепной Скифии // Історія Русі – України: (Істор.-археол. зб.). – Київ: вид. ІА НАНУ, 1998. – С.34-41.

Мурзин В.Ю., Ролле Р., Супруненко О.Б. Більське городище. – Київ-Гамбург-Полтава: Археологія, 1999. – 102 с.

Падалка Л.В. Древние земляные сооружения в пределах Полтавской губернии // Тр. ПУАК. – Полтава, 1905. – Т.1. – С.1-60.

Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. – Київ, 1851. – 697 с.

Шрамко Б.А. Бельское городище скіфської епохи (город Гелон). – Київ: Наук. думка, 1987. – 183 с.

Шрамко Б.А. Восточное укрепление Бельского городища // Скифские древности. – Київ: Наук. думка, 1973. – С.82-112.

Шрамко Б.А. Крепость скіфської епохи у с.Бельск – город Гелон // Скифский мир. – Київ: Наук. думка, 1975. – С.94-132.

Воен.-истор. журнал. – Москва, 2000. – № 3.

Rolle R., Murzin V., Sramko A. Das Burgwallsystem von Bel'sk (Ukraine) // Hamburger Beiträge zur Archäologie. – Hamburg, 1991. – № 18. – S.57-84.

Грицок В., Ефимова И.

О результатах военно-исторической полевой поездки на Бельское городище

Резюме

В публикации, с точки зрения военного инженера, анализируются укрепления Бельского городища. Приводятся результаты расчётов, согласно которым 1000 рабочих могла соорудить 1 км вала Восточного укрепления за 16 дней, а 4-5 тыс. строителей – исполнить всё задание за 2 недели. При наличии 40-50 тыс. работающих, в это же время можно было соорудить и оборонительные линии Большого укрепления Бельского городища.

Таким образом, Бельское городище, в случае реальной угрозы, могло быть подготовлено к обороне в реально короткие сроки.

20.05.06.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК СКІФСЬКОГО ТА РИМСЬКОГО ЧАСУ У ВЕРХНЬОМУ ПОСУЛЛІ

Протягом чотирьох польових сезонів (2002-2005 рр.) Лівобережна комплексна археологічна експедиція ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України проводила дослідження у південних районах Чернігівської та Сумської обл. Головна увага при цьому була зосереджена на експертизі робіт, що виконуються або плануються різними структурами ВАТ «Укрнафта».

Під час обстеження близько двох сотень майданчиків під газонафтовидобувні свердловини виявлено кілька десятків археологічних пам'яток різного часу, що потребують невідкладних охоронних досліджень. Зокрема, у Роменському р-ні Сумської обл. було обстежено понад 30 пам'яток, причому на низці поселень і могильників проведені розкопки досить значного масштабу (рис.1). У цій роботі коротко зупинимося на результатах досліджень кількох пам'яток скіфського та римського періодів, що дозволили доповнити і навіть частково змінити традиційні уявлення про історико-культурну ситуацію в цьому регіоні.

Скіфський час. Основний обсяг робіт упродовж усього цього часу припадав на розкопки поселення **Матяшів Яр 2**, поблизу с. Миколаївка. Поселення розташоване на краю високого лівого корінного берега р.Ромен (правої притоки Сули). Культурний шар цієї пам'ятки значною мірою знищений будівельниками ще до початку археологічних досліджень, тому роботи полягали у дослідженні нижнього горизонту культурного шару, зачистці материка, виявленню та виборці заглиблених об'єктів. Всього на площі близько 25 000 кв. м було виявлено 11 житлових та господарських споруд, 250 господарських ям і два поховання-тілопокладення раннього залізного віку. Переважна більшість скіфського ліпного кухонного посуду цього поселення має проколи під вінцями, лощена столова

кераміка представлена поодинокими фрагментами мисок. З індивідуальних знахідок слід згадати кілька залізних ножів, шила, зубила, уламки цвяхоподібних булавок, бронзові сережку та фрагмент браслета, білонову шийну гривню з потонщеними та закрученими кінцями, пастову намистину, шість бронзових наконечників стріл скіфського типу, численні глиняні пряслиця різноманітних форм. Поховання 1 супроводжувалось очковими пастовими намистинами і залізним ножем. З поховання 2 походять дві бронзові підвіски у вигляді кілець з виступами, мініатюрні пронизки, залізна цвяхоподібна булавка та три намистини синього скла (рис.2).

Інше селище скіфського часу, **Матяшів Яр 3**, розташоване неподалік від попереднього, але в інших топографічних умовах: під високим корінним берегом, на низькому місці, що видається у заплаву р.Ромен. Тут на площі близько 800 кв. м в культурному шарі виявлено значну кількість знахідок скіфського часу, у тому числі характерну кераміку, три уламки залізних ножів із заклепками, велику цвяхоподібну булавку, зубило, близько 20 бронзових наконечників стріл та один залізний, бронзову ворворку, підвіску з ікла вепра, скляну поліхромну намистину та ін. (рис.3).

Ще одне поселення знаходиться нижче за течією Сули, приблизно, за 25 км від попередніх. Велике селище в ур.**Кут** біля с.Андріяшівка займає великий за площею останець першої надзапальної тераси р.Сула. Роботи розгорнулися на майбутньому будівельному майданчику нафтогазовидобувної свердловини, де попередньо зведені насадження сосни. Культурний шар досліджувався вручну на повну глибину. На площі близько 4 000 кв. м було виявлено сім споруд та близько 200 господарських ям. Пам'ятка виявилася багатозаровою: яскравіше тут представлені матеріали доби бронзи та раннього залізного віку.

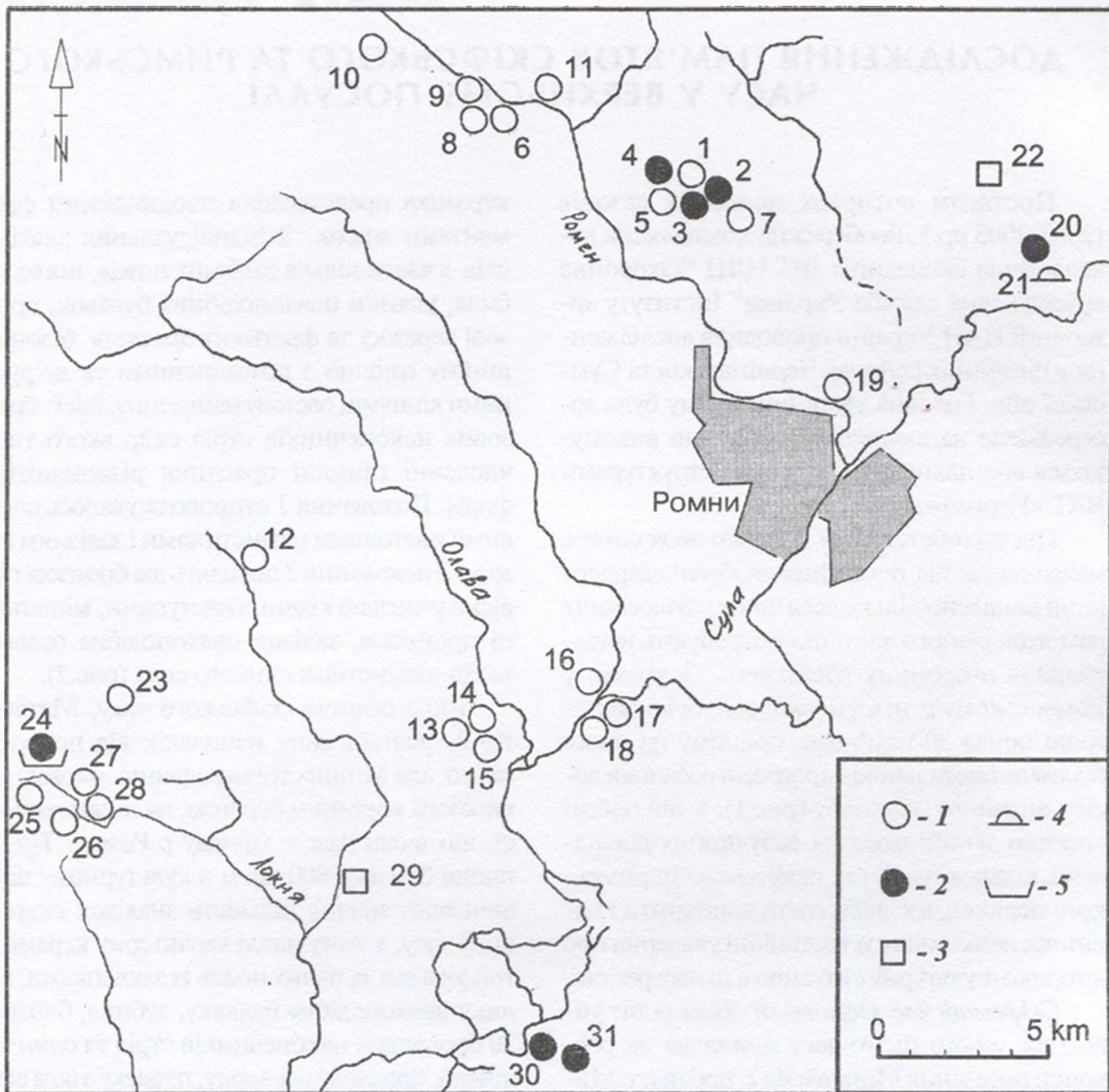

Рис. 1. Пам'ятки Верхнього Посулля, обстежені Лівобережною експедицією у 2002-2005 рр.

Умовні позначення: 1 – поселення, відомі за розвідками; 2 – поселення, на яких проводилися розкопки; 3 – городища; 4 – курганний могильник; 5 – безкурганні могильники.

1 – Матяшів Яр 1; 2 – Матяшів Яр 2; 3 – Матяшів Яр 3; 4 – Калинівка 1; 5 – Калинівка 2; 6 – В'юнке 2; 7 – Ясинівка; 8 – Рогинці 3; 9 – Рогинці 2; 10 – Мокіївка 1; 11 – Рогинці 1 (Острів); 12 – Шинковий Яр 2; 13 – Ярмолинці 3; 14 – Ярмолинці 1; 15 – Ярмолинці 4; 16 – Коржі 1; 17 – Сула 1; 18 – Москалівка 1; 19 – Процівка 1; 20 – Стайкин Верх 1; 21 – курганна група в ур. Стайкин Верх; 22 – Басівське городище; 23 – Локня 2; 24 – Дубина 1; 25 – Дубина 5; 26 – Шевелькове; 27 – Дубина 2; 28 – Дубина 3; 29 – Глинське городище; 30 – Мельники 1; 31 – Кул.

Протягом польового сезону 2005 р. Лівобережній експедиції довелося працювати також поблизу с. Загребелля, біля могильника скіфського часу в ур. Стайкин Верх, відомого своїми грандіозними курганами. Всі вони були досліджені “колодязями” наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Це, звісно, не дало повної інформації про поховальні споруди, але в

цілому зберегло загальний вигляд давнього ландшафту Стайкиного Верха, хоча невеликі кургани і були розорані.

З виникненням потреби у сировині, Роменська філія ЗАТ “Слобожанська будівельна кераміка” звернулася до Інституту археології НАН України із проханням провести археологічну експертизу запланованої під

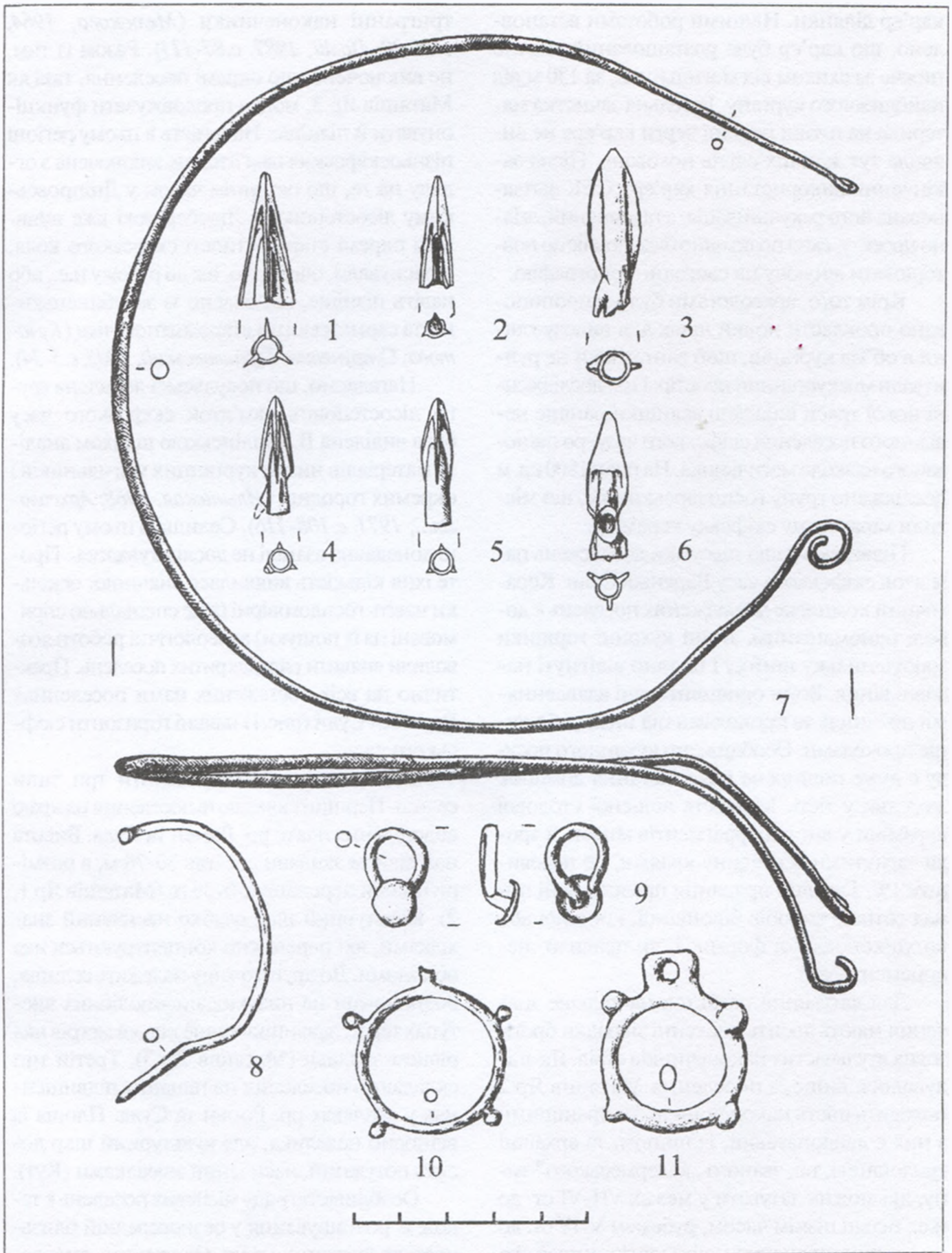

Рис. 2. Поселення Матяшів Яр 2.
 Індивідуальні знахідки (1-6, 8-11 – бронза, 7 – білон).

кар'єр ділянки. Нашими роботами встановлено, що кар'єр буде розташований значно нижче за схилом від могильника, за 130 м від найближчого кургану. Ретельна зачистка матеріка на площі першої черги кар'єру не виявила тут жодних слідів поховань. Після закінчення використання кар'єру СБК запланована його рекультивация, а підсипаний, згідно проекту, схил практично буде повністю повторювати існуючу на сьогодні топографію.

Крім того, археологами було запропоновано прокласти новий шлях для вивозу глини в об'їзд курганів, щоб вантажівки не руйнували міжкурганний простір. При дослідженні нової траси виявлені залишки раніше невідомого поселення скіфського часу, розташованого навколо могильника. На площі 800 кв. м досліджено групу господарських ям, що містили характерну скіфську кераміку.

Підведемо деякі підсумки досліджень пам'яток скіфського часу Верхньої Сули. Керамічний комплекс досліджених поселень є доволі одноманітним. Ліпні кухонні горщики мають низьку шийку і плавно відігнуті назовні вінця. Вони орнаментовані вдавленнями по вінцях та проколами під ними, або лише проколами. Особливістю кухонного посуду є дуже поширене використання домішок жорстви у тісті. Кількість лощеної столової кераміки у вигляді фрагментів мисок, з тріхи загнутими всередину краями, не перевищує 1%. Глиняні пряслиця представлені понад сотнею виробів біконічної, конічної або котушкоподібної форми, і, як правило, неорнаментовані.

Для датування пам'яток найбільше значення мають досить численні знахідки бронзових втульчастих наконечників стріл. Як згадувалося вище, з поселення Матяшів Яр 2 походить шість наконечників. Найранішими з них є дволопатевої, із шипом, та архаїчні трилопатевої, так званого „келермеського” типу, які можна датувати у межах VII-VI ст. до н.е.; більш пізнім часом, рубежем V-IV ст. до н.е., можна визначити хронологічну позицію іншого наконечника (рис.2:2). Численніші знахідки з поселення Кут переважно належать до V-IV ст. до н.е., найпізнішими серед них є

тригранні наконечники (Мелюкова, 1964, с.16-30; Полін, 1987, с.87-111). Разом із тим, не виключено, що окремі поселення, такі як Матяшів Яр 3, могли продовжувати функціонувати й пізніше. Наявність в цьому регіоні пізньоскіфських пам'яток не виключена з огляду на те, що останнім часом у Дніпровському лісостеповому Лівобережжі вже виявлені окремі старожитності скіфського кола, що існували, очевидно, аж до рубежу н.е., або навіть пізніше, одночасно із зарубинецькими та сарматськими старожитностями (Кулатова, Супруненко, Терпиловський, 2005, с.5-34).

Нагадаємо, що посульська локальна група лісостепових пам'яток скіфського часу була виділена В.А.Іллінською шляхом аналізу матеріалів низки курганних могильників і окремих городищ (Ільинская, 1968; Археологія..., 1971, с.108-116). Селища в цьому регіоні донедавна взагалі не досліджувались. Проте їхня кількість виявилася значною, оскільки навіть госпдоговірні (а не спеціально спрямовані на їх пошуки) археологічні роботи дозволили виявити ряд відкритих поселень. Практично на всіх обстежених нами поселеннях Верхньої Сули (рис.1) наявні горизонти скіфського часу.

Попередньо можна виділити три типи селищ. Перший складають поселення на краю вододільних плато рр. Ромен та Сула. Висота над рівнем заплави досягає 30-70 м, а розміри інколи перевищують 30 га (Матяшів Яр 1, 2). Культурний шар слабко насичений знахідками, які переважно концентруються над об'єктами. До другого типу належать селища, розташовані на низьких мисоподібних виступах терас, заввишки лише кілька метрів над рівнем заплави (Матяшів Яр 3). Третій тип складають поселення на піщаних підвищеннях у заплавах рр. Ромен та Сула. Площа їх відносно невелика, але культурний шар досить потужний, насичений знахідками (Кут).

Особливістю ряду місцевих поселень є також їх розташування у безпосередній близькості до курганних груп. Наприклад, виявлене нами поселення Стайки Верх 1 займає простір навколо курганів відомого могильника, поселення Матяшів Яр 2 знаходиться по-

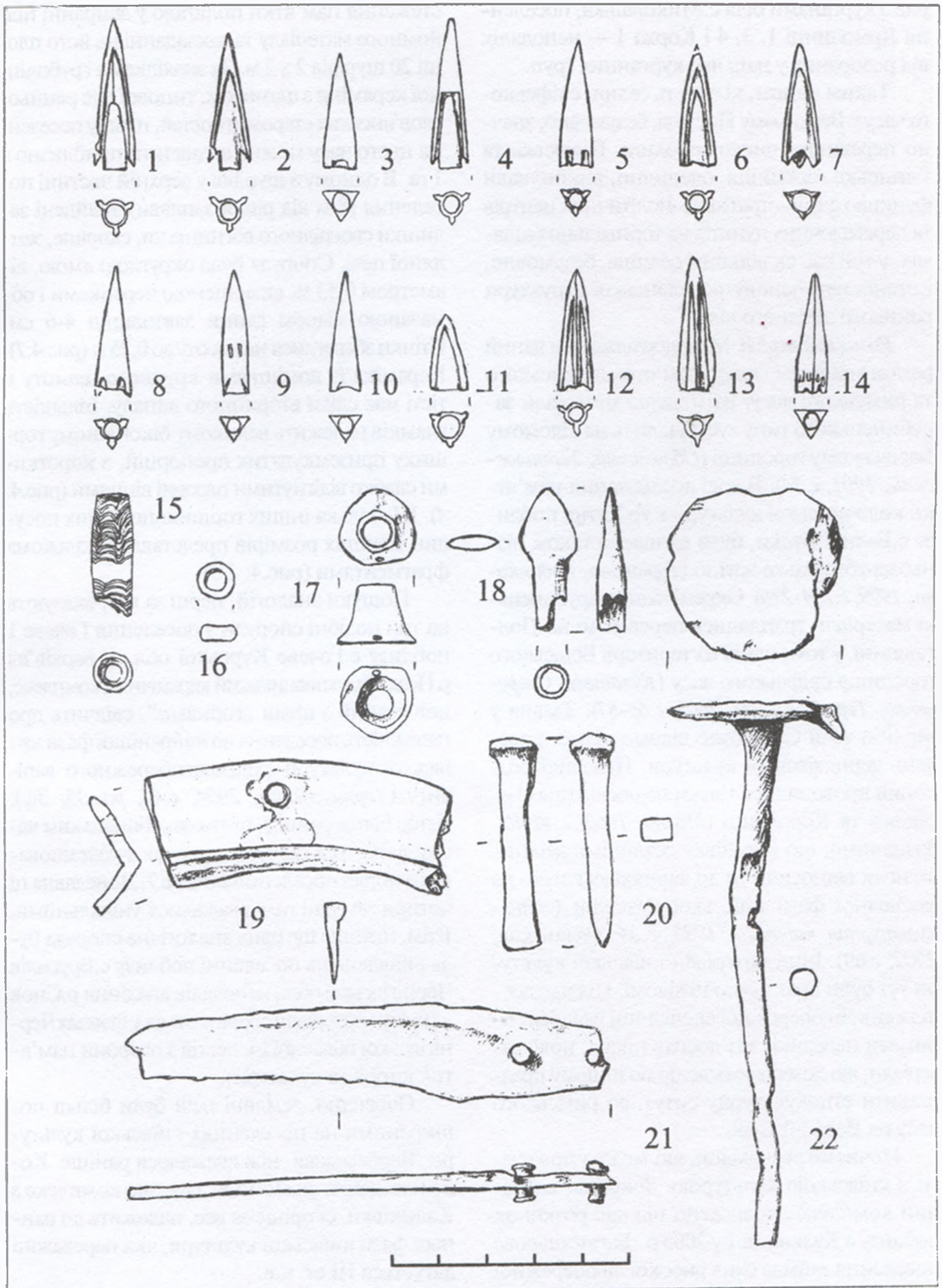

Рис. 3. Поселення Матяшів Яр 3.

Індивідуальні знахідки (1-14, 17 — бронза, 15, 16 — скло, 18, 20-22 — залізо, 19 — кістка).

ряд з курганами біля с. Миколаївка, поселення Ярмолинці 1, 3, 4 і Коржі 1 — неподалік від розораних у наш час курганних груп.

Таким чином, кількість селищ скіфського часу у Верхньому Посуллі, безумовно, значно перевищує число городищ. Басівське та Глинське городища, очевидно, виконували функцію адміністративно-політичних центрів та перевалочних пунктів на торгівельних шляхах, у той час як відкриті селища, безумовно, і становили основу поселенської структури раннього залізного віку.

Римський період. Малодослідженим даний регіон виявився і щодо пам'яток латенського та римського часу. Втім, деякі матеріали зарубинецького типу зустрічались на відомому Басівському городищі (*Обломский, Терпиловский, 1991, с. 74*). В ході дослідження пам'ятки колочинської культури в ур. Хутір, поблизу с. Великі Будки, було виявлено також пізньозарубинецьке житло (*Горюнова, Родинкова, 1999, с. 204-216*). Окремі пізньозарубинецькі матеріали траплялися переважно на Полтавщині, у тому числі на території Більського городища скіфського часу (*Кулатова, Супруненко, Терпиловський, 2005, с. 66-87*). Здавна у верхній течії Сули було відомо кілька поселень черняхівської культури. Невеликі розкопки проводилися тільки на поселеннях Беседівка та Коровинці (*Махно, 1960, с. 44-46*). Зазначимо, що Беседівку останніми десятиліттями відносили то до черняхівської, то до заключної фази київської культури (*Этнокультурная карта..., 1985, с. 54; Обломский, 2002, с. 69*). Інші матеріали київської культури тут були практично невідомі. Під час досліджень Лівобережної експедиції вдалося отримати невеликі, але досить цікаві, нові матеріали, які дозволяють дещо по іншому представити етнокультурну ситуацію римського часу на Верхній Сулі.

Почнемо зі знахідок, які можна пов'язати з київською культурою. Зокрема, виразний комплекс досліджено під час розкопок поблизу с. **Калинівка 1** у 2005 р. Багатошарове поселення займає схил високої лівобережної тераси р. Ромен за 1,5 км вище за течією від селища Матяшів Яр 3, описаного вище. Об-

стеження пам'ятки полягало у збиранні підйомного матеріалу та закладанні на його площі 20 шурфів 2 x 2 м. За знахідками груболіпної кераміки з шамотом, типової для ранньослов'янських старожитностей, площу поселення цього часу можна визначити приблизно в 1 га. В одному з шурфів у верхній частині поселення (8 м від рівня заплави) знайдені залишки своєрідного вогнища чи, скоріше, земляної печі. Споруда була округлою ямою, діаметром 0,53 м, вимощеною черепками і обмазаною шаром глини завтовшки 4-6 см. Стінки збереглися на висоту до 0,25 м (рис. 4: 1). Кераміка із домішками крупного шамоту в тісті має сліди вторинного випалу. Більшість уламків належить великому біконічному горщику приземкуватих пропорцій, з короткими слабо відігнутими назовні вінцями (рис. 4: 4). Ще кілька інших горщикоподібних посудин менших розмірів представлені кількома фрагментами (рис. 4: 2, 3).

Пошуки аналогій, перш за все, вказують на три подібні споруди з поселення Гочеве 1 поблизу с. Гочеве Курської обл., у верхів'ях р. Псел. Представницький керамічний комплекс, пов'язаний з цими „горнами”, свідчить про належність поселення до найранішої фази київської культури східнолівобережного варіанту (*Терпиловський, 2004, с. 44, рис. 35, 36*). Дещо більш раннім, пізньозарубинецьким часом датується ще одна споруда з розташованого поряд поселення Гочеве 7. Донедавна ці чотири земляні печі вважалися унікальними. Втім, пізніше ще одна аналогічна споруда була виявлена на поселенні поблизу с. Брусилів Чернігівської обл., неподалік впадіння р. Снов у Десну (матеріали зберігаються у фондах Чернігівської обласної інспекції з охорони пам'яток історії та культури).

Очевидно, земляні печі були більш поширеними на поселеннях київської культури Лівобережжя, ніж вважалося раніше. Коло наведених аналогій вказує, що комплекс з Калинівки, скоріше за все, належить до ранньої фази київської культури, яка переважно датується III ст. н. е.

Інші матеріали київської культури походять з поселення **Матяшів Яр 3**, яке вже зга-

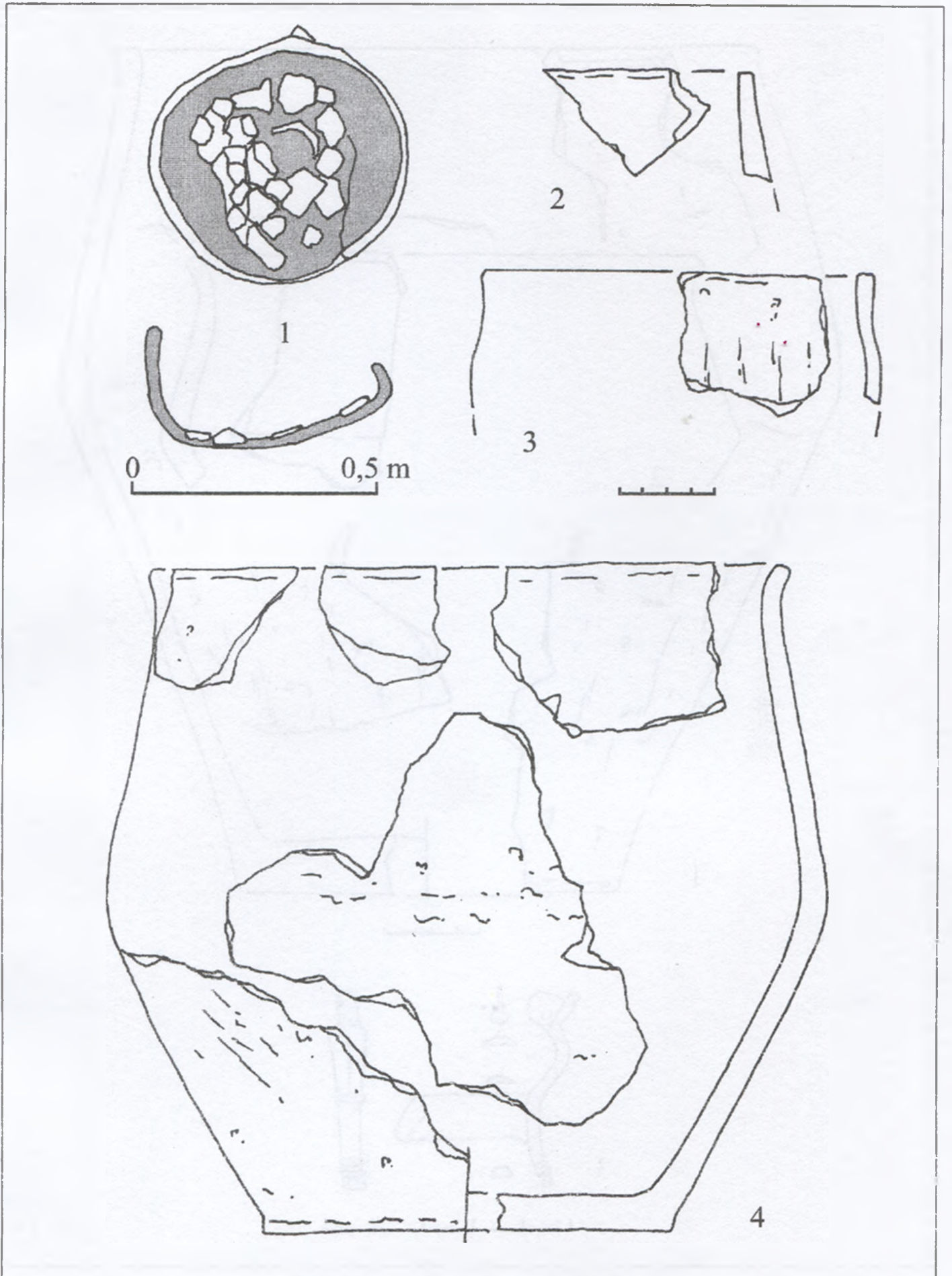

Рис. 4. Поселення Калинівка 1.
Земляна піч (1) та груболіпна кераміка з її вимостки (2-4).

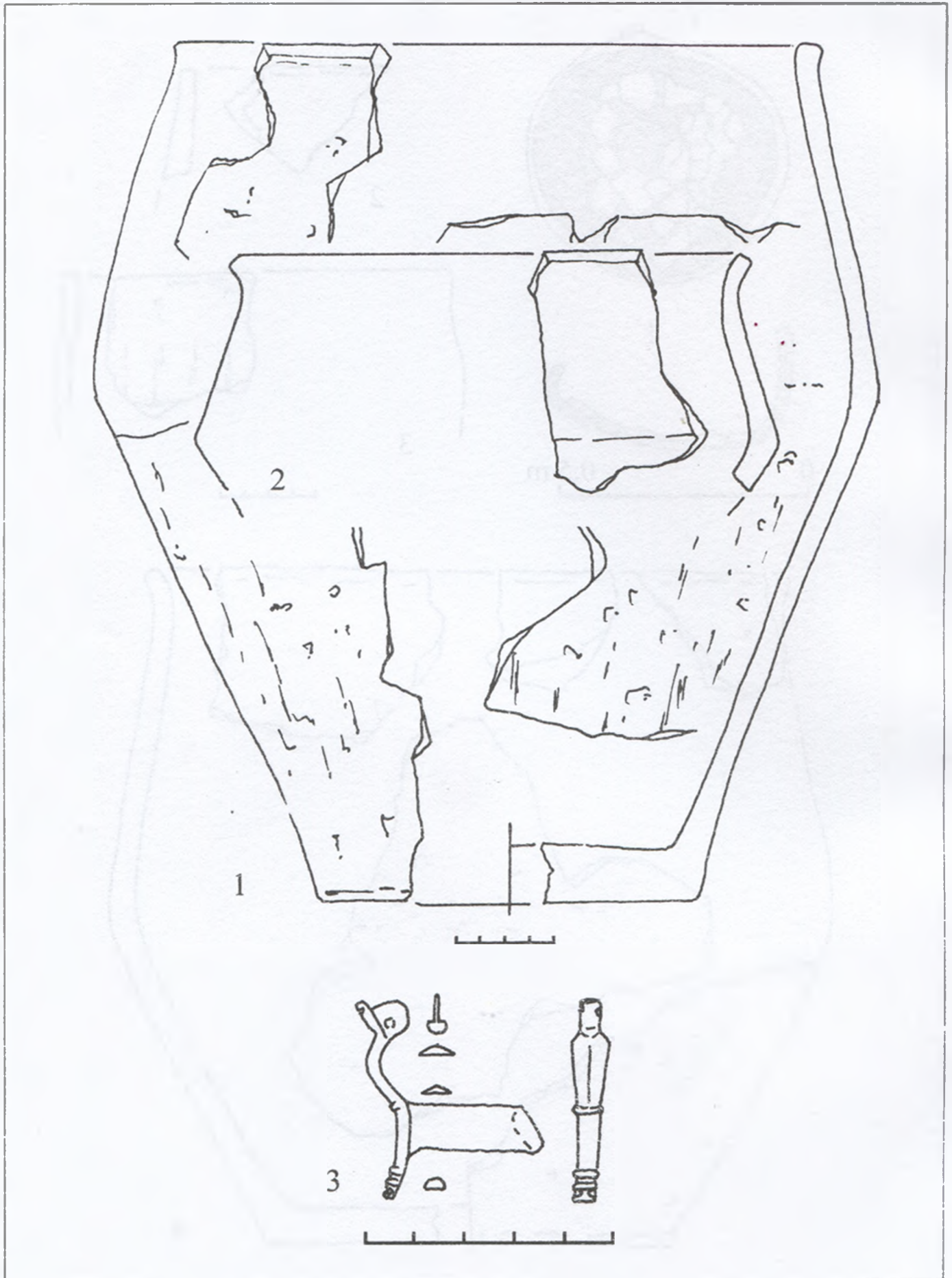

Рис. 5. Поселення Матяшів Яр 3.
Груболіпна (1) та лощена (2) кераміка, бронзова фібула (3).

дувалося у зв'язку зі скіфськими старожитностями. Як зазначалося, воно розташоване під високим корінним берегом, на низькому (близько 4-5 м над рівнем заплави) мисі. На відміну від скіфських поселень, таку топографію можна вважати досить типовою для селищ пізньозарубинецько-київського кола (*Обломский, 2002, с.30-32; Терпиловский, 2004, с.74, 110*). Під час розкопок 2004 р. була виявлена характерна ліпна слов'янська кераміка, у тому числі скупчення фрагментів з домішками крупного шамоту в тісті. Частково вдалося реконструювати великий кухонний горщик біконічної форми та верхню частину ребристої, можливо, столової посудини із підлощеною (?) поверхнею (рис.5:1,2). Кераміка мала сліди вторинного випалу.

У 2005 р. в іншій траншеї, за 40 м від скупчення кераміки, була знайдена бронзова фібула з довгим приймачем (рис.5:3) одного з варіантів групи VII, за О.Альмгреном (*Almgren, 1923, taf.IX*). Подібні застібки достатньо часто зустрічаються на київських (Боромля 2, Рідний Край 3, Букреєвка 2, Гочеве 3) та черняхівських пам'ятках (Головине, Войтенки) вододілу Дніпра і Дону (*Обломский, 2002, с.56-59; Терпиловский, 2004, с.44*). Оскільки ні на поселенні Матяшів Яр 3, ні поблизу нього черняхівські матеріали невідомі, можна припустити, що знахідка фібули пов'язана саме з керамічним комплексом київського типу.

Таким чином, у нижній течії р.Ромен, судячи за матеріалами поселень Калинівка 1 і Матяшів Яр 3, очевидно, знаходиться «гніздо» пам'яток київської культури. За такими ознаками, як земляна піч та фібула VII групи, дані селища мають найближчі аналогії серед пам'яток східнолівобережного (сейминсько-донецького за А.М.Обломським) варіанту. За знахідкою фібули поселення Матяшів Яр 3 можна датувати другою половиною III – рубежем III-IV ст. Оскільки аналогічні застібки знайдені і на деяких черняхівських поселеннях, можна вважати, що саме у цей час починається проникнення черняхівських племен на цю територію.

Розкопки пам'ятки черняхівської культури **Дубина 1**, біля с.Дубина Роменського р-ну Сумської обл., що займає досить високу ділянку корінного берега над обводненою балкою, котра належить до басейну р.Локня (права притока Сули), проходили у межах будівельного майданчика нафтогазовидобувної свердловини. Зазначимо, що спочатку на території селища було закладено ряд шурфів, що й дозволило вибрати оптимальний варіант розміщення будівельного майданчика, між поселенням та могильником. Двома розкопками, загальною площею 3 800 кв. м, досліджено культурний шар на периферії поселення й окраїну могильника. В культурному шарі поселення виявлені лише фрагменти типової гончарної кераміки черняхівської культури — кухонної (горщики) і тарної (піфоси) з жорсткою поверхнею та столової лощеної (миски, вази, глечики).

На могильнику більшість з 11 досліджених тілопокладень мала північну або північно-західну орієнтацію і була пограбована у давнину. In situ збереглися лише поховання 1,2 і частина поховання 3. Основні знахідки трапилися у перевідкладеному стані в ямах або навіть поза ними. Не виключено, що так звані поховання 5-7 були просто скупченнями кісток, викинутих з розташованих поблизу могильних ям. Окремі, вторинно випалені черепки та сердолікова намистина з поховання 2, можливо, вказують на наявність кремацій. Утім, перепалені речі можуть бути пов'язані й з культовим шаром могильника.

На дослідженій ділянці могильника знайдено кілька бронзових пряжок, уламки скляних кувал, різноманітні намистини зі скла, коралу, бурштину, сердоліку, глиняні пряслиця тощо (рис.6:6-12). Добре збереглося захоронення підлітка (поховання 3), що супроводжувалося двома горщиками, двома мисками та невеликим чорнолощеним глечиком-бутлем з вузьким горлом, орнаментованим сюжетами, можливо, календарного характеру (рис.6:1-5).

Фрагменти кувал з «чарунковою» поверхнею, деякі типи намистин та трьох пряжок (особливо язичок застібки з поховання 3) доз-

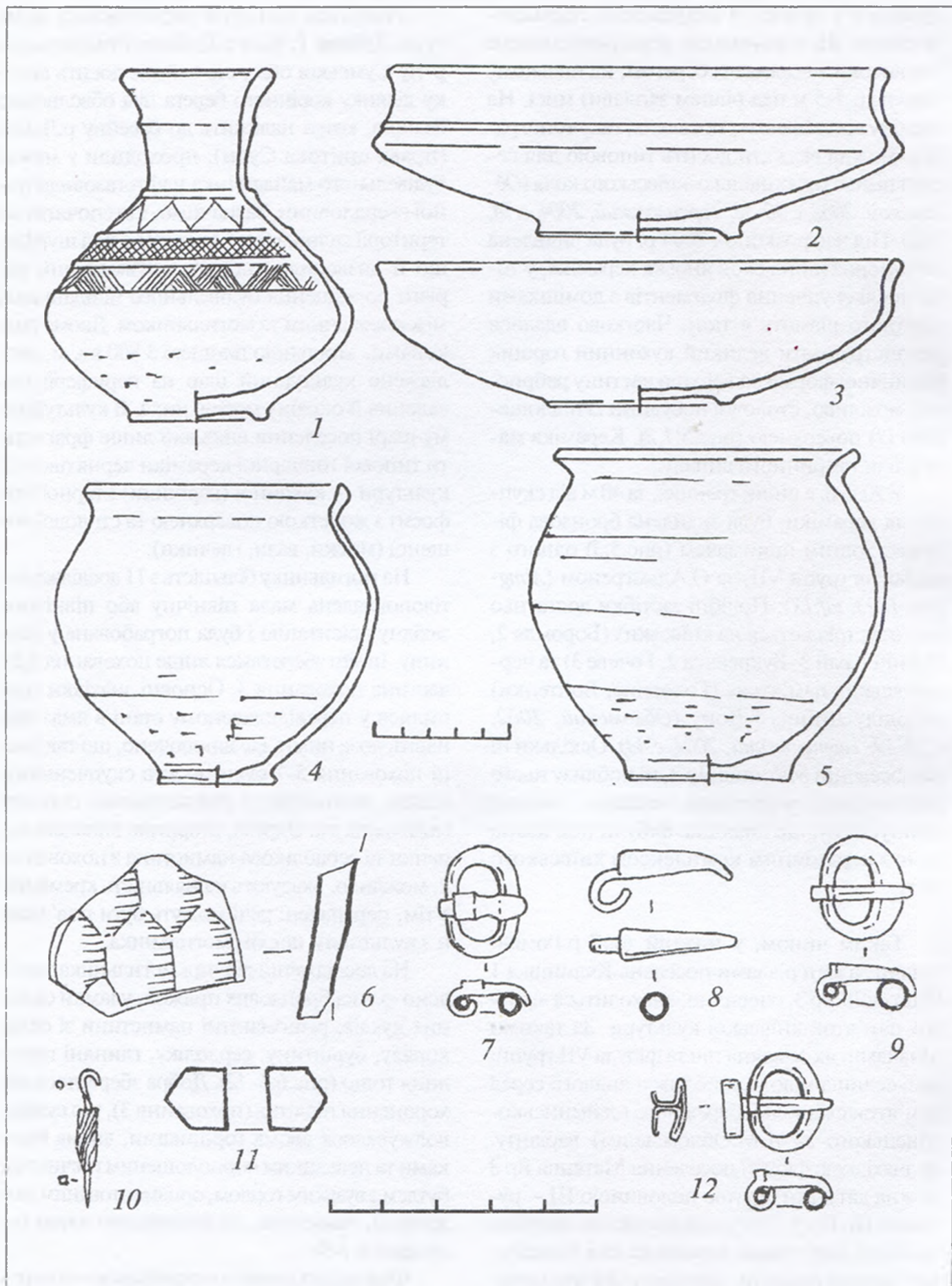

Рис. 6. Могильник Дубина 1.

Столова (1-3) та кухонна (4,5) гончарна кераміка, вироби зі скла (6), бронзи (7-10, 12) і глини (11).

воляють віднести досліджену ділянку до фіналу черняхівської культури, так званого гунського часу. Цьому не протирічить тип глечика-бутля з поховання 3, що має близьку аналогію в одному комплексі могильника Суми-Сад (Магомедов, 2001, с.52-53, рис.50:8). Таким чином, досліджені ділянки поселення і могильника слід датувати другою половиною IV ст., не виключаючи й початку V ст.

Проведені Лівобережною експедицією охоронні дослідження свідчать, що чимало сталих уявлень про хід етнокультурних процесів раннього залізного віку вимагають суттєвого уточнення та корегування. В цьому плані може допомогти лише суцільне вивчення відносно невеликих регіонів упродовж багатьох польових сезонів. Разом із тим, виявлення опорних пам'яток можливе лише після широкомасштабних розкопок.

Стаття підготовлена в межах проекту 4-05/05-01-91114а/Ук

Література

Археологія Української РСР. — Т.ІІ: Скифо-сарматська та антична археологія. — Київ: Наук. думка, 1971. — 504 с.

Горюнова В.М., Родинкова В.Е. Раннеславянское поселение Великие Будки (Хутор) // Stratum plus. — Санкт-Петербург - Кишинёв - Одесса, 1999. — № 4. — С.167-219.

Ильинская В.А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья (курганы Посулье). — Киев: Наук. думка, 1968. — 268 с.

Кулатова І.М., Супруненко О.Б., Терпиловський Р.В. Пізньоскифські та пізньозарубинецькі старожитності Полтавщини. — Київ-Полтава: Археологія, 2005. — 102 с.

Магомедов Б.В. Черняховская культура: Проблема этноса // Monumenta studia Gothica I. — Lublin, 2001. — 290 с.

Махно Е.В. Памятники черняховской культуры на территории УССР (материалы к составлению архео-

логической карты) // МИА. — Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1960. — № 82. — С.9-83.

Мелокова А.И. Вооружение скифов // САИ. — Москва: Наука, 1964. — Вып.Д 1-4. — 92 с.

Обломский А.М. Днепровское лесостепное Левобережье в позднеримское и гуннское время. — Москва: Наука, 2002. — 256 с.

Обломский А.М., Терпиловский Р.В. Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в первые века нашей эры. — Москва: изд. ИА РАН, 1991. — 176 с.

Полін С.В. Хронологія ранньоскифських пам'яток // Археологія. — Київ, 1987. — № 59. — С.17-36.

Терпиловский Р.В. Славяне Поднепровья в первой половине I тыс. н.э. // Monumenta studia Gothica III. — Lublin, 2004. — 232 с.

Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н.э. — Киев: Наук. думка, 1985. — 184 с.

Almgren O. Studien über nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte... // Mannus-Bibliothek. — Nr. 32. — Leipzig, 1923.

Жаров Г.В., Терпиловський Р.В. ИЗУЧЕНИЕ ПАМЯТНИКОВ СКИФСКОГО И РИМСКОГО ВРЕМЕНИ В ВЕРХНЕМ ПОСУЛЬЕ

Резюме

Освещаются результаты исследований поселений скифского и римского времени в Верхнем Посулье, в пределах Сумской и Черниговской областей Украины, произведенные Левобережной комплексной археологической экспедицией Государственного предприятия "Научно-исследовательский центр "Охранная археологическая служба Украины" Института археологии НАН Украины в 2002-2005 гг. Приводятся данные о раскопках поселений Матяшив Яр 2 и 3 у с. Николаевка, в ур. Кут и Стайкин Верх, у сс. Дубина и Калиновка в Верхнем Посулье.

22.05.06.

НЕОЛІТИЧНА СТОЯНКА МЛИНКИ-1 В ОКРУЗІ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

У Лісостеповому Лівобережжі Дніпра відома порівняно велика кількість пам'яток кам'яної доби, однак у цілому рівень їх вивченості, порівняно з деякими сусідніми територіями, не можна вважати достатнім, тож далека від завершення й побудови загальної картини історичного розвитку регіону.

Дослідження пам'яток мезоліту та неоліту здійснювалися тут нерегулярно й несистематично, мали в основному розвідувальний характер. Особливо плідними ці роботи були в перші та в останні десятиріччя минулого століття. Вони призвели до відкриття багатьох стоянок, у першу чергу неолітичних. Однак розкопками за весь період вивчення охоплено мізерну кількість пам'яток — одну мезолітичну (В'язівка 4а) та три неолітичні (Лукім'я I і II на Сулі, Кам'яні Потоки на Дніпрі). Матеріали з інших стоянок представлені зборами з поверхні, лише інколи у супроводі результатів шурфування. Щоправда, з Білої Гори та Малоперещепинської-2а на Ворсклі походять чималі колекції неолітичних матеріалів, що дозволяє розглядати їх як так звані «опорні» пам'ятки.

До недостатньо досліджених у плані кам'яної доби районів дніпровського лісостепового Лівобережжя ще донедавна значною мірою належала середня течія Ворскли на межі Сумської й Полтавської областей.

Початок вивченню пам'яток мезоліту і неоліту зазначеного мікрорегіону поклало відкриттям М.Я.Рудинським у 1908 р. Буймерівської неолітичної стоянки. Продовжуючи розвідки в тому ж районі, він виявив, як можна судити за описами маршрутів, у 1908 р. ще й Кривенки, в 1909 р. — Хухру, в 1910 р. — Хуторці. У 1916 р. дослідник відкрив мезолітичну стоянку поблизу Охтирки з мікролітичним інвентарем, що нагадував йому Тарденуаз (Рудинський, 1919, с. 90–91).

З ініціативи вченого у 1926–1928 рр. Полтавський музей здійснив розвідки в ба-

сейнах рік Ворскли та Орелі. Ними, зокрема, було виявлено місцезнаходження в ур. Чернецькі горби біля с.Глинське, котре дало кремінь «грубо оббивної техніки» (Тихтай, 1928, с.284, 286–287; 1929). Інші подробиці про пам'ятку не збереглися.

Спираючись на відомі йому дані, М.Я.Рудинський відніс Охтирку до епіпалеолітичної культури «поламаного відшепка й геометричних форм», пов'язаної своїм походженням із південнішими територіями. Писав він і про присутність «певних провідних форм», властивих цій спільноті, у колекціях Білої Гори, Макухівки й деяких інших місцезнаходжень. Проте, про пряму тотожність зазначених комплексів Охтирці мова не йшла, лише — про культурний зв'язок між ними, котрий відображали окремі подібні типи виробів — «відшепки заретушовані навскіс і трапечії, а почасти й кутові різакі» (Рудинський, 1928, с. 83).

Дослідник підкреслив, що індустрія стоянки Охтирка, хоч і є мікролітичною, має чітко виражені риси відмінності від донецької мікролітичної індустрії, теж представлені на частині території Полтавщини. Останню характеризувала орієнтація технології розщеплення кременю, бездоганно мікролітичної, на отримання добре огранованих платівчастих заготовок та присутність у знаряддевому комплексі низки специфічних форм (різець на куту зламаної платівки як найтиповіший цій категорії виробів, домінуючий тип мікролітів — симетричні трапечії видовжених обрисів тощо). З приводу походження охтирської індустрії вчений висловив припущення: або це вияв якоїсь місцевої епіпалеолітичної форми, або ж вона є дериватом іншої культури, що перебувала під впливом донецької (Рудинський, 1931, с. 155–157).

На тогочасні уявлення про мезоліт і неоліт Надворсклянщини наклав відбиток загальний стан розвитку археологічної науки. Мезолітичні пам'ятки зіставлялися із краще

вивченими західноєвропейськими, відтак Охтирку датували раннім, а Білу Гору – пізнім Тарденуазом (*Рудинський, 1949, с.270*). Мікролітичні комплекси сприймалися як безумовно мезолітичні, й лише макролітичні визнавалися належними до неоліту. Пов'язувалися вони з культурою ямково-гребінцевої кераміки – єдиною відомою для цього періоду, що вважалася досить близькою неолітичним спільнотам Волги та Оки й розповсюдженою на всій території України. Виділення інших культур доби неоліту, в тому числі ранніх, із мікролітичною індустрією, відбулось у післявоєнний період (*Даниленко, 1969, с.8*), тож нерідко пов'язані між собою крем'яні та неолітична кераміка тих чи інших пам'яток визначалися як різночасні.

Між тим, накопичені матеріали продовжували фігурувати в узагальнюючих працях. Є.Ю.Кричевський (*1947, с.377*), асоціюючи розвинений неоліт у долині Ворскли з поширенням культури ямково-гребінцевої кераміки, за характером господарства – носія моделі осілого рибальства, серед її пам'яток згадував охтирські дюнні стоянки, зокрема, з певними сумнівами, й Хухру. Невеликі розміри крем'яних знарядь полтавсько-харківського неоліту дослідник пояснив збереженням проявів традиції тарденуазського часу. О.О.Формозов (*1959, с.101*) поміж південних стоянок з ямково-гребінцевою керамікою згадував Буймерівку та Хухру.

О.Я.Брюсов (*1952, с.186-188*) припускав, що у ранньому неоліті, а, можливо, і в епіпалеоліті, верхів'я Ворскли входило до ареалу донецької (ізіумської) культури, якій були властиві мікролітичні крем'яні вкладені більш-менш правильної геометричної форми у вигляді сегментів, трапецій чи трикутників, котрими оснащалися дерев'яні й кістяні знаряддя, а також бічні платівчасті різці, ножі на ретушованих платівках, невеликі скребачки, вістря стріл на платівках із частковим ретушуванням верхньої та нижньої частин, окремі макролітичні знаряддя.

Остаточний розподіл неолітичних пам'яток Лісостепового Лівобережжя Дніпра на дві культурні групи здійснив Д.Я.Телегін. До ранньої, з гребінцевою керамікою (дніпро-донецька

культура), на Ворсклі увійшли Петрівка, Охтирка, частина колекцій Макухівки й Білої Гори. До другої групи були зараховані стоянки з ямково-гребінцевою керамікою: Біла Гора, Марки, Кривенки, Буймерівка, Хухра, Хуторці (*Телегін, 1957, с.75-77*).

Подальше вивчення дніпро-донецької культури привело дослідника до висновків про хронологічну та локальну неоднорідність її пам'яток. Виділялися 3 етапи розвитку спільноти. У межах другого періоду (IV тис. до н. е.) стоянки нижніх течій Ворскли, Псла й Сули зараховувалися до черкаської групи, середніх течій – до донецької. Поміж останніх називалися Охтирка і Кириківка на Ворсклі. При цьому підкреслювалося, що поселення донецької групи мали багато специфічних рис, викликаних впливами з боку культури ямково-гребінцевої кераміки (*Телегін, 1968, с. 83-84, 96-98, 198*).

Звернувшись до вивчення мезоліту України, Д.Я.Телегін зазначив типологічну близькість частини матеріалів Білої Гори й Охтирки мікролітичним комплексам надпорізько-лівобережної (ненаситецької) групи, пам'ятки якої були розповсюджені на Нижньому Дніпрі (*Телегін, 1973, р.536-537*). Згодом учений деталізував свою схему культурно-хронологічного поділу мезолітичних пам'яток. Охтирка і Хухра-Зайці були «умовно зараховані» до кукрецької культури Наддніпрянщини, а Біла Гора трактувалась як пам'ятка, що відбиває культурні впливи на населення басейнів рік Сули, Псла і Ворскли з Надпоріжжя та Донбасу (*Телегін, 1982, с.25, 112, 126, 127*).

Тим часом про неоліт регіону були отримані нові відомості. У 1965 р. В.П.Андрієнко натрапив на місцезнаходження з неолітичними матеріалами в ур.Рубіжне поблизу смт. Котельва, яке повторно обстежив у 1970 р. (*Андрієнко, 1965, с.4-7; 1970, с.7-8; Бондарь, 1974, с.137*). У 1967 р. Є.В.Махно відкрила три пам'ятки доби неоліту біля с.Велика Рублівка (*Махно, 1968, с.199*). Спроба В.І.Непріної у 1976 р. відшукати стоянку Хуторці виявилася безрезультатною (*Непріна, 1976*). Тим не менше, цей пункт, як і Буймерівка, Кривенки та Хухра, були впевнено зараховані нею до кола пам'яток неоліту ямково-гребінцевої кера-

міки, а матеріали, фрагменти посуду й одночасний з ними кремій, розглядалися як характерні для Ворскли (тип Білої Гори) і Сіверського Донця (Новодонівка) (*Неприна, 1976а; Неприна, Зализняк, Кротова, 1986*). Датувалися Буймерівка та Хухра раннім етапом неоліту ямково-гребінцевої кераміки України (*Неприна, 1976а, с.88*).

Нарешті, низку стоянок доби мезоліту-неоліту в середній течії Ворскли, у межах Котелевського й Зіньківського районів, розшукав І.М.Гавриленко під час розвідок 1989, 1992, 1993 та 1996 рр. — як самостійно, так і в складі експедиції Центру охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської області (*Гавриленко, 1989; 1990; 1992; 1993; 1996; Гавриленко, Ткаченко, 1995*). Співробітники названої установи здійснювали ретельні обстеження території та округи Більського городища скіфського часу і в наступні роки. Результатом цих робіт стало відкриття деяких нових пунктів кам'яної доби та огляд уже відомих.

Загалом, отримані з них невеликі колекції узгоджуються з традиційними схемами розвитку мезоліту й неоліту Надворсклянщини. Так, Котельва, ур.Рубіжне, демонструє матеріали раннього неоліту дніпро-донецького типу та неоліту ямково-гребінцевої кераміки, Котельва—5 може бути датована раннім неолітом, більш широко — від пізнього мезоліту до кінця неоліту — внаслідок недостатньої виразності здобутих матеріалів визначається вік стоянок Котельва—9, Котельва—10, Більськ, ур.Кавуни—2 та Кавуни—3. У межах пізнього мезоліту — першої половини неоліту датовано комплекс крем'яних та кварцитових виробів пам'ятки Більськ, ур.Кавуни—1, котрий продемонстрував певні кукрецькі впливи.

Принагідно зауважимо, що у кам'яному інвентарі багатьох дніпро-донецьких поселень Лісостепоного Лівобережжя Дніпра початкового періоду їх розвитку, зокрема, на Ворсклі — в матеріалах Малоперещепинської—2а, простежені виразні кукрецькі риси: значна мікролітичність та платівчастість, наявність невеличких однобічних одноплощадкових пласких та олівцеподібних нуклеусів,

відщепових різців з пласкими різцевими сколами, високих циркулярних скребачок, мікроплатівок із затупленою крайкою, вкладнів кукрецького типу, відсутність сокир. Це вказує, що генетичними попередниками носіїв дніпро-донецької культури були представники кукрецької людності Лісостепоної Наддніпрянщини, за можливої участі носіїв донецької культури (*Гаскевич, Гавриленко, 2000; Гаскевич, 2003, с.8-9, 14*).

Таким чином, матеріали Охтирки та Хухри виявляють синкретичні кукрецько-донецькі традиції обробки кременю. Присутність у їх колекціях, як і в наборі Білої Гори, кукрецьких виробів пояснюється південними та західними впливами (*Гаскевич, Гавриленко, 2000, с. 90*).

Найкраще ж дослідженою пам'яткою регіону є пізньонеолітична стоянка Млинки—1. Вона знаходиться за 1 км до ПдЗх від околиці с.Млинки Котелевського р-ну та за 2 км на ПнСх від північно-східної частини с.Глинське Зіньківського р-ну, на дюні в заплаві правого берега р. Ворскла. Дюна невисока — до 0,5 м, витягнута з півночі на південь (70х40 м). Активно руйнується внаслідок вітрової ерозії. Видувами, котрі пролягли смугою 60х25 м у меридіональному напрямку, пошкоджена майже вся центральна частина пам'ятки. Через східний край дюни проходить ґрунтовий шлях, що з'єднує обидва села. Решта площі задернована (рис.1).

Пам'ятка була відкрита автором у 1989 р., оглядалась також у 1992 та 1996 рр., частково розкопана з охоронною метою у 1993 р. (*Гавриленко, 1989, с.12-13; 1990; 1992, с.3; 1993, с.13-19; 1996, с.5*).

Закладенням траншеї завдовжки 38 м, яка перетнула підвищення в широтному напрямку, ближче до його південного краю, з'ясовано, що в смузї видувів культурні нашарування зруйновані повністю. На непошкоджених ділянках траншея була розширена (розкоп І). Однак, через нечисленність тут знахідок, основні зусилля зосередились на дослідженнях ділянки, де у видувах траплялося найбільше неолітичної кераміки. Розгорнутий у цій частині пам'ятки розкоп ІІ дав досить виразну колекцію матеріалів пізнього неоліту.

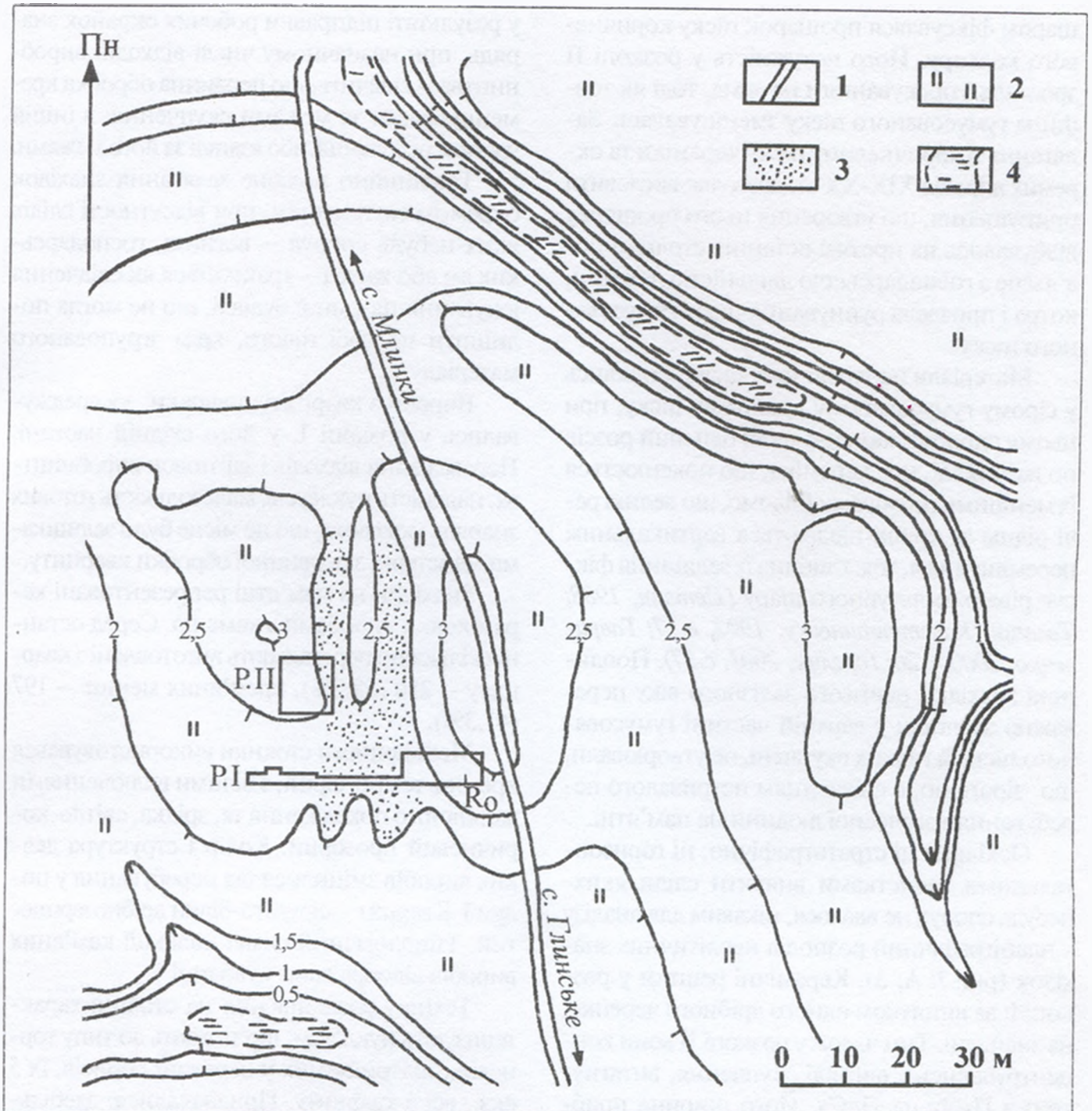

Рис. 1. Млинки-1. Схема розташування пам'ятки.

Умовні позначки: 1 – ґрунтова дорога, 2 – лугова рослинність, 3 – піщані видуви, 4 – заболочені ділянки.
Перетин горизонталей – 0,5 м.

Загальна розкопана площа складала 176 кв. м: розкоп I – 104 кв. м; розкоп II – 72 кв. м.

Стратиграфічна картина, виявлена на різних ділянках дюни, дещо відрізнялась у деталях, хоча у цілому простежена така послідовність нашарувань: 1) дерновий шар – пісок попелясто-сірого кольору; 2) сірий гумусований пісок; 3) жовтий пісок; 4) материк – білий річковий пісок (рис.2: Б).

Потужність шарів ґрунту в різних частинах пагорбу не була сталою. Крім того, фік-

сувалися додаткові прошарки. Так, у західній частині розкопу I, між дерном і гумусованим піском, залягали смуги сіро-жовтого та білувато-сірого піску. Їх виникнення, скоріше за все, пов'язане з вітровою ерозією та руйнацією верхньої частини гумусованого піску на цій ділянці пам'ятки у давнину.

У східній частині розкопу I межа між сірим гумусованим і жовтим піском була нечіткою, простежувалася смуга взаємопроникнення цих двох шарів. Місцями під дерновим

шаром фіксувався прошарок піску коричневого кольору. Його потужність у розкопі II зростала з просуванням на захід, тоді як товщина гумусованого піску зменшувалась. Залягання в коричневому піску кераміки та окремих виробів XIX-XX ст. дозволяє висловити припущення, що утворення цього прошарку відбувалось на протязі останніх століть і пов'язане з господарською діяльністю людини, котра і призвела руйнування шару гумусованого піску.

Матеріали неолітичного часу траплялись у сірому гумусованому і жовтому піску, при цьому вироби з каменю мали більший розсів по вертикалі, ніж кераміка, що пояснюється їх меншими розмірами (відомо, що великі речі рідше за дрібні піддаються вертикальним переміщенням, тож глибина їх залягання фіксує рівень культурного шару (*Цетлин, 1988; Телегин, Константинеску, 1992, с.17; Гавриленко, 2000, с.20; Горелик, 2001, с.37*). Поодинокі знахідки раннього залізного віку переважно залягали у верхній частині гумусованого піску й ніяких скупчень не утворювали, що, вірогідно, є свідченням нетривалого перебування тогочасної людини на пам'ятці.

Оскільки ні стратиграфічно, ні горизонтальними зачистками виявити сліди яких-небудь споруд не вдалося, цікавим для аналізу є планіграфічний розподіл неолітичних знахідок (рис.2: А; 3). Керамічні рештки у розкопі I, за винятком одного дрібного черепка, не знайдені. Тим часом у розкопі II вони концентрувались у вигляді скупчення, витягнутого з ПнЗх на ПдСх. Його ширина приблизно дорівнює 3 м. Довжина не встановлена: північно-західна частина не була розкопана, а південно-східний край зруйнований вилувами. До речі, фрагменти кераміки, знайдені у 1989 р., походили з ділянки, суміжної з кв. А 2-3. Частина з них, разом із черепками з кв. В 4-5, є уламками одного горщика.

Крем'яні вироби також, головним чином, були зустрінуті в розкопі II, причому скупчення кременю й кераміки майже співпадали. Склад крем'яного комплексу – велика кількість знарядь, а також відщепів і платівок, що могли використовуватися без вторинної обробки, наявність лусочок, які утворились

у результаті підправки робочих крайок знарядь, при незначному числі відходів виробництва – свідчить, що первинна обробка кременю велася за межами скупчення: в іншій частині поселення, або взагалі за його межами.

Традиційно подібне залягання знахідок окремим скупченням, при відсутності слідів яких-небудь споруд – вогнищ, господарських ям або жител – трактується як свідчення існування наземної будівлі, що не могла полишити по собі нічого, крім згрупованого матеріалу.

Вироби з кварциту, навпаки, зосереджувались у розкопі I, у його східній частині. Переважання відходів і заготовок виробництва, наявність нуклеусів, мала кількість готових знарядь указують, що це місце було залишками майстерні з первинної обробки кварциту.

Знахідки на пам'ятці репрезентовані керамікою й виробами з каменю. Серед останніх кількісно переважають виготовлені з кварциту – 280 (58,7%), крем'яних менше – 197 (41,3%).

Мешканцями стоянки використовувався кремій темно-сірий, з білими включеннями жовтяного походження та, зрідка, світло-коричневий прозорий. Колір і структура деяких виробів змінилися від перебування у полум'ї. Кварцит – сірувато-білий дрібнозернистий. Типологічний склад колекції кам'яних виробів відображено у таблиці 1.

Техніку розщеплення на стоянці характеризують нуклеуси, що тяжіють до типу торцевих, підтрикутних у перетині обрисів, їх 5 екз., всі з кварциту. Призначалися, здебільшого, для сколювання платівок. Плошадка могла бути як прямою, так і скошеною, формувалась кількома сколами, або залишалася необробленою. Зустрічне сколювання з протилежного площадці кінця носило допоміжний характер (рис.4: 1-3, 5). Певно, форма цих ядрищ зумовлена специфікою сировини. Решта – остаточно спрацьовані нуклеуси аморфних обрисів та нуклеоподібні уламки. Зустрінуті також кілька повздовжніх та поперечних скалок підживлення площадок ядрищ.

Серед неретушованих скалок переважають відщепи, уламки та осколки. Пластівчастих відщепів досить небагато. Кількість пла-

НАЗВА ВИРОБІВ	Кремень	Кварцит	Разом
Нуклеуси:	3	9	12
горцеві		5	5
аморфні	1	2	3
нуклеоподібні уламки	2	2	4
Скалки:	129	254	383
платівки, з них	14	92	106
до 0,7 см	5	20	25
до 1,4 см	8	70	78
від 1,4 см	1	2	3
відщепи аморфні / платівчасті	21 / 4	85 / 14	106 / 18
уламки та осколки	11	38	49
лусочки	79	21	100
скалки підживлення нуклеусів		2	2
повздовжні			
скалки підживлення нуклеусів поперечні		2	2
Знаряддя:			
<i>скребачки:</i>	26	1	27
округлі / підокруглі відщепові	4 / 8		4 / 8
кінцевобічні відщепові	6		6
кінцевобічні на платівках	5	1	6
кінцеві на уламках	2		2
уламок леза скребачки	1		1
<i>різці:</i>		1	1
на куту зламаной платівки		1	1
<i>скалки ретушовані:</i>	29	14	43
платівки з ретушованими окрайками	15	9	24
відщепи з ретушшю	12	5	17
ніж / проколка на платівчастих відщепав	1 / 1		1 / 1
<i>мікроліти та вістря:</i>	7	1	8
вістря стріл черешкові платівчасті	2		2
вістря стріл підтрикутні відщепові	2		2
трапезії	1	1	2
вкладень кукрецького типу	1		1
платівка з тупоскошеним кінцем	1		1
<i>незначені уламки знарядь:</i>	3		3
на платівках / на відщепав	1 / 2		1 / 2
Всього знарядь	65	17	82
з них на платівках / на відщепав	26 / 39	12 / 5	38 / 44
Всього виробів	197	280	477

тівок штучно підвищена внаслідок того, що вони частіше представлені не цілими, а фрагментованими екземплярами, зокрема перетинами (42%). Домінують середньоширокі зразки. Кілька платівок у збірці – реберчасті. Цікаво, що при переважанні серед скалок без вторинної обробки виробів із кварциту поміж лусочок майже вчетверо більше крем'яних. Це повністю узгоджується зі складом знаряддевого комплексу, позаяк основні категорії інструментів (скребачки, мікроліти й вістря), котрі вимагали ретельної вторинної обробки, виготовлялись із кременю. І, навпаки, – морфологічно невизначені скалки з ділянками ретуші різного характеру відзначає висока питома вага виробів із кварциту.

Заготовками знарядь частіше виступали відщепи – 54%. Поміж платівок і тут переважають зразки середньої ширини.

При аналізі знаряддевого комплексу кидається в очі майже повна відсутність різців. Єдиний наявний екземпляр виготовлено на куту зламаной платівки (рис.4: 29). Серед скребачок виразну серію утворюють округлі та підокруглі відщепові (рис.4: 6-13), окремі з них досить мініатюрні. Типологічно тяжіють до них й кінцевобічні відщепові скребачки (дві – на платівчастих відщепав), де тільки незадовільний характер окрайки не дозволив замкнути контур леза (рис.4: 15-20). Взагалі ж тенденція до максимально ефективного використання сировини простежується й за скребачками, сформованими на платівках, – усі вони кінцевобічного типу (рис.4: 22-26), три з них – на вкорочених скалках. Кінцевих скребачок лише дві, заготовками для них виступили уламки кременю випадкових обрисів (рис.4: 21).

Платівки з ретушшю поміж знарядь за чисельністю на другому після скребачок місці. Домінують вироби середніх за шириною розмірів з бічними окрайками, обробленими підгострюючим ретушуванням (рис.4: 30-32). На одній платівці ретуш утворює виїмки (рис.4: 33). Ретушовані відщепи (на 11 аморфних тут припадає 4 платівчастих відщепи і 2 уламки) використовувалися для різних трудових операцій, на що вказує неусталений характер їх вторинної обробки. За поодинокими винятками (рис.4: 27), ретуш займала незначні ді-

лянки. Цікавий ніж, сформований на платівчастому відщепі крупним підгострюючим ретушуванням (рис.4: 4). Подібна заготовка використана й для виготовлення проколки (рис.4: 28).

Вістря стріл представлені двома типами: трикутними, з рівною базою і сплюсуючим ретушуванням з обох боків, що охоплювало черевце відщепової заготовки повністю або частково (рис.4: 35-36), та постсвідерськими – платівчастими, з виділеним черешком і лезом, загостреним пласкою ретушшю по черевцю. Останні дійшли в майже цілому вигляді (рис.4: 34) та у вигляді уламка черешкової частини. Подібні постсвідерські наконечники стріл на платівчастих заготовках у басейні Ворсклі траплялися серед матеріалів стоянок Яцинова Слобідка та Марківка (Тухтай, 1929, *фіг.2: 4, 10*).

Із числа мікролітів знайдено дві трапезії: середньовисоку з кременю (рис.4: 37) та дещо видовжену, асиметричну, виготовлену з кварциту (рис.4: 38). Є виріб, що нагадує вкладень кукрецького типу (рис.4: 39), а також широка платівка з тупо скошеним кінцем (рис.4: 14).

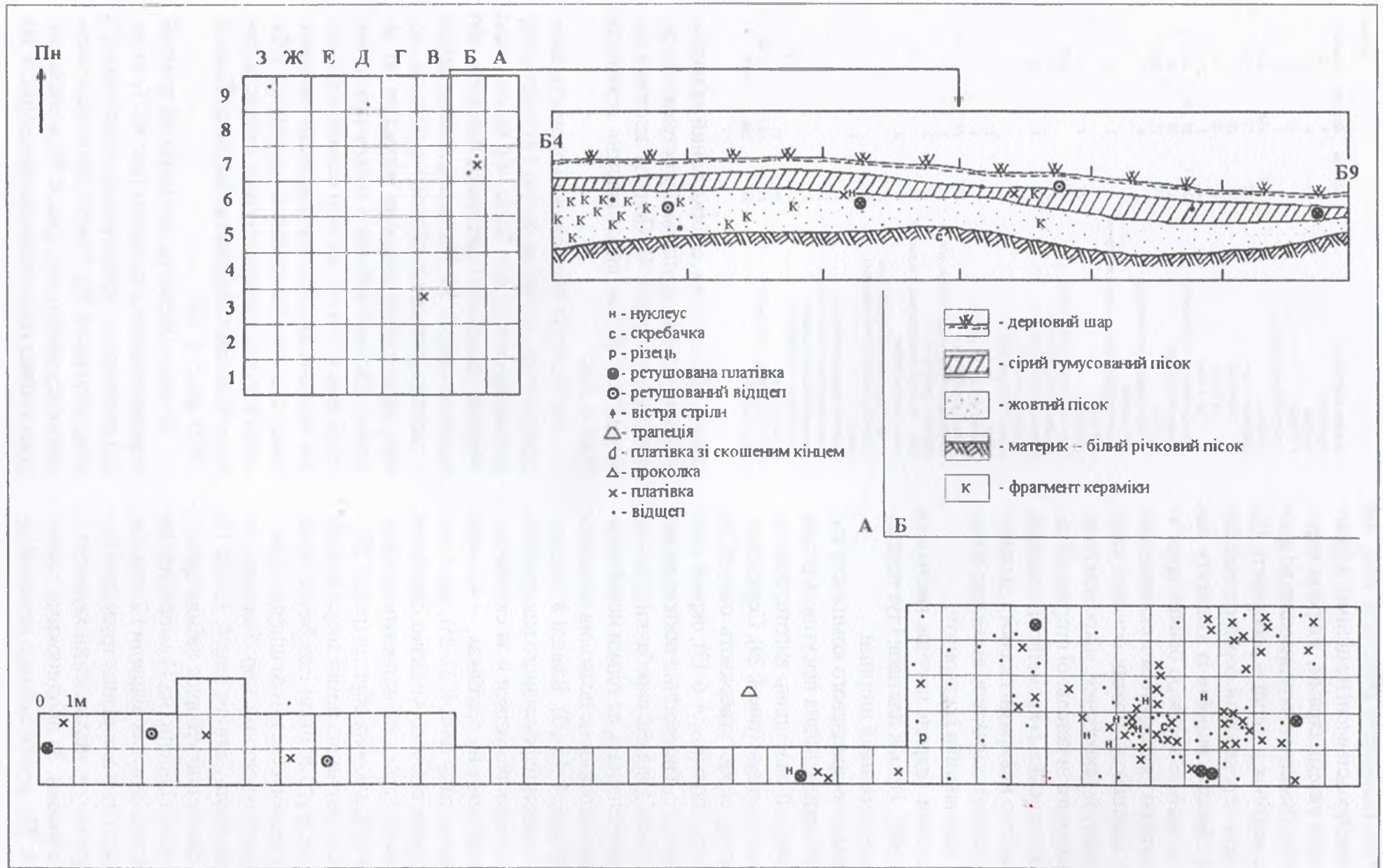

Рис. 2. Млинки-1. Планіграфія залягання кварцитових виробів (А) та стратиграфія пам'ятки (Б).

Виявлені на стоянці керамічні рештки належали на менше ніж 5 посудинам, але жодна з них не реконструюється повністю. Наведемо їх стислі описи.

Горщик S-подібного профілю (рис.5:1), представлений верхньою частиною (від зрізу вінця до перегину шийки). Керамічна маса містила домішки піску. Зовнішня й внутрішня поверхні мають колір від темно-сірого до темно-коричневого, злам черепка — світло-коричневий. Товщина стінок 4-6 мм. Орнамент: по зрізу — вм'ятини, нанесені тим самим штампом, що й ямки на тулубі, де останні розташовувалися горизонтальними рядами. Обробка внутрішньої поверхні — розчоси поверх негативів ямок. Рештки посудини зібрані на квадратах розкопу Д 8, Е 7-8.

Невеличке горнятко, діаметр якого у найширшій частині не перевищував 12 см (рис.5: 2), мало S-подібний профіль. Представлене шийкою і частиною тулуба. До тіста в незначній кількості примішувався пісок. Зовнішня поверхня темно-коричневого забарвлення, внутрішня — коричнева, злам демонструє нерівномірний випал: із країв — коричневий, всередині — темно-сірий. Товщина стінок — 6-7 мм. Орнамент — ряди неглибоких ямок трикутної форми, що оперізують тулуб посудини. Внутрішня поверхня рівно заглажена. Фрагменти горщика знайдені в межах квадратів Б 4, В 4, Г 5.

Середня частина тулуба великого горщика (рис.5: 3). Домішки до керамічної маси — пісок. Зовнішня та внутрішня поверхні плямисті — від сірого до світло-коричневого (цегляного) кольору, злам — цегляний. Товщина стінок 7-9 мм. Орнамент — зони з горизонтальних рядів ямок, розділені рядом відбитків багатозубого гребінцевого штампу. Зсередини стінки вкривають безсистемні гребінцеві розчоси. Уламки посудини залягали в межах квадратів А 2-3, Б 3-5, В 4-5, Г 5. Можливо, до цього горщика мають відношення близькі за складом тіста фрагменти вінця із загнутим досередини краєм, оздоблені короткими вертикальними прокресленими лініями, нижче яких розташовуються ямки та «перлини». Зріз вінця гофрований вм'ятинами, нанесеними з обох боків.

Передденна частина посудини з округлим (?) дном (рис.5: 4). Керамічна маса містила незначну домішку піску й зерен кривавика. Колір черепків ззовні та зсередини — коричневий, на зламі — світлокоричневий. Стінки завтовшки 6-9 мм, зі збільшенням у напрямі дна. Візерунок одноманітний — горизонтальні ряди ямок (ближче до низу відстань між рядами скорочується, вони «налазять» один на другий). Внутрішня поверхня оброблена неоднаково: місцями рівно заглажена настільки, що не видно й негативів ямок, на інших ділянках — помітні еліди від розчосів, нарешті, є зони у вигляді горизонтальних смуг без загладження. Вірогідно, це вказує на послідовність стадій вирівнювання стінок посудини зсередини, коли грубе початкове розчісування змінювалось остаточним плоским загладженням, але деякі ділянки виявились недоступними руці майстра. Фрагменти локалізувались на квадратах Д 7-8, Е 7-9.

Горщик, репрезентований фрагментами вінця і тулуба (графічна реконструкція не виконувалась). Тісто мало домішку — пісок. Зовнішня та внутрішня поверхні випалені до коричневого кольору, злам — темно-сірий. Товщина черепків — від 4 до 7 мм. Зріз вінця гофрований ум'ятинами, під ним нанесено ряд ямок, далі — ряд коротких прокреслених ліній, ще нижче — горизонтальні ряди ямок, обмежені вертикальними лініями. Внутрішня поверхня добре заглажена. Уламки посудини зустрічались на квадратах Г-Д 7-9.

У цілому керамічний комплекс стоянки характеризується наступними рисами. Основною технічною домішкою до тіста посудин слугував дрібний пісок, іноді — в супроводі зерен кривавику. Домішки незначні, черепки щільної маси. Колір поверхонь — коричневий різних відтінків — від світлого до темного. Злам інколи має більш темну серцевину. Товщина стінок коливається (в тому числі на окремих ділянках однієї посудини) від 4 до 9 мм. Зсередини поверхні посудин заглажувались: рівно (в деяких випадках непомітні навіть негативи від ямок), або жмутком трави чи гребінцевим штампом.

Візерунки вкривали всю поверхню посудин. Основним орнаментальним мотивом вис-

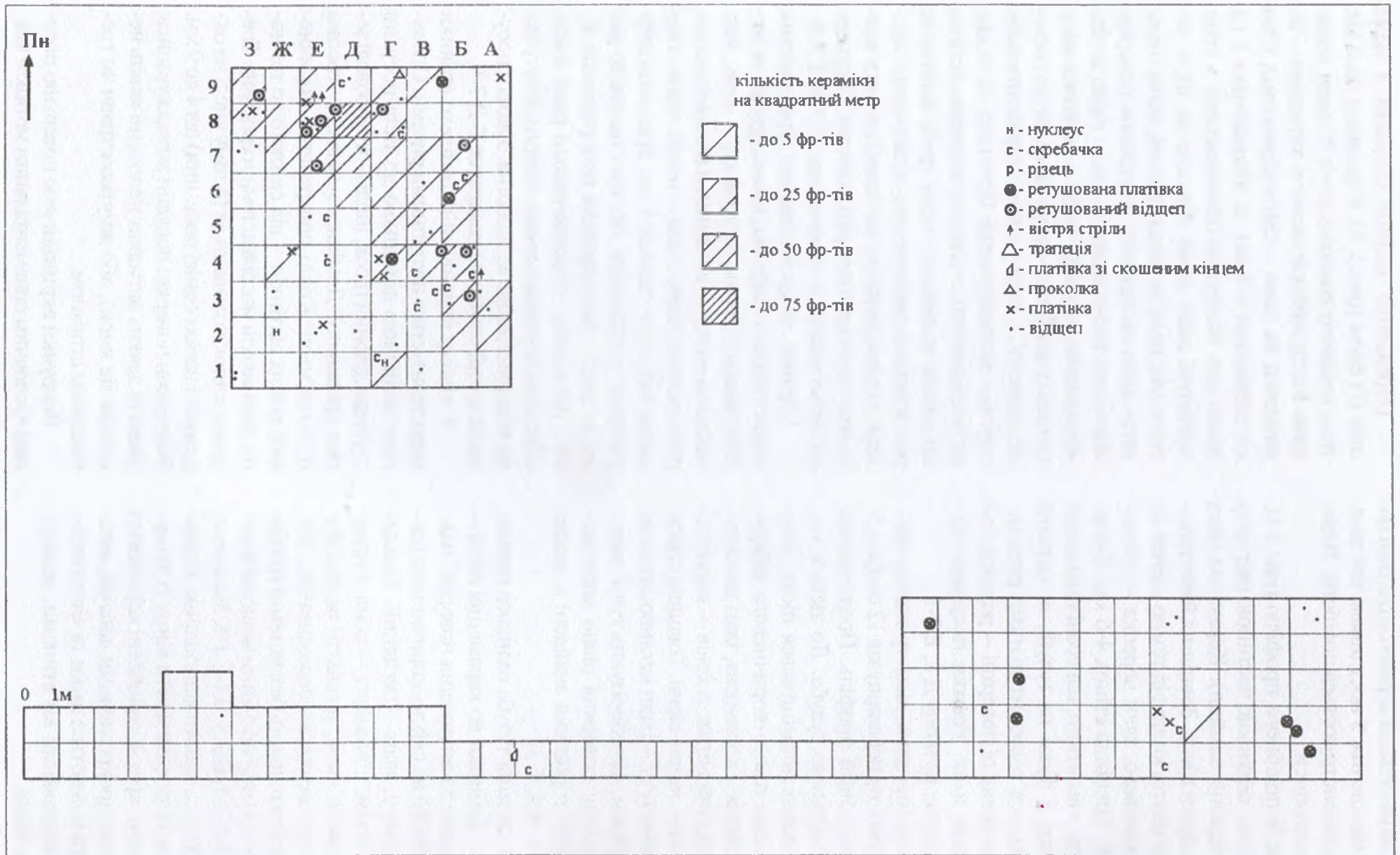

Рис.3. Млинки-1. Планіграфія залягання кераміки та крем'яних виробів.

тупали широкі зони з горизонтальних рядів ямок, розділені рядом відбитків багатозубої гребінки (рис.4: 42; 5). Форма самих ямок дуже різноманітна: округла, овальна, у вигляді коми тощо. Це досягалось нанесенням їх під різними кутами і більшою або меншою силою натискування. Є невелика група фрагментів із гребінцевим візерунком, який складають ряди відтисків вертикально поставленого штамп. В кількох випадках ряди ямок поєднувались із вертикальними рядами відступаючих наколів або прокресленими лініями – вертикальними чи злегка нахиленими (рис.4: 41).

Шийки посудин могли підкреслюватися рядами «перлин», зрізи вінець прикрашали насічки або вм'ятини, іноді, коли ті наносилися поперемінно з двох боків, краї вінець набували гофрованого вигляду (рис.4: 40,41; 5: 1).

Більшість уламків належали горщикам, діаметром 20-25 см. Дно посудин було, швидше за все, округлим (рис.5: 4), вінця прямими, або дещо відведеними назовні. Інколи край вінця загинався досередини (рис.4: 41). Тулуб у верхній частині розширювався, однак на шийці звужувався (рис.4: 42; 5: 1,2), завдяки чому посудини набували S-подібного профілю.

Вказані ознаки є характерними для неоліту ямково-гребінцевої кераміки України. Останній не є однорідним явищем. Згідно висновків В.І.Непріної, він представлений кількома окремими, не спорідненими генетично типами пам'яток, розвиток яких розбігався в часі: Вирчище, Есмань та Скуносове-Гришівка.

Пам'ятки типу Волинцеве-Вирчище виділилися зі струмельської й ранньої дніпродонецької культур Волині, Київської та Чернігівської Наддніпрянщини під впливом лисогубівської культури. Побутували вони у другій чверті – кінці IV тис. до н. е., охоплюючи південну окраїну лісової і лісостепової зони в межиріччя Дніпра, Дону й Волги. Пам'ятки типу Есмані з'явилися дещо пізніше – у другій половині IV тис. до н. е. Своїм походженням вони зобов'язані трансформації середньодонської культури з накольчастою керамікою після міграції на територію України. Їх незалежний розвиток засвідчили поселення в басейні Сули – верхній шар Лукім'я

І та Лушники, що дали виключно матеріали з ямково-накольчастою керамікою при повній відсутності у прикрашанні посуду гребінцевих елементів. Спільне існування обох груп припинилося після проникнення у другій половині IV тис. до н. е. з басейну Верхнього Дону племен неоліту ямково-гребінцевої кераміки рязансько-долговського типу, що на території північно-східної України полишили пам'ятки типу Скуносове. Прибульці ліквідували або витіснили носіїв лисогубівської та культури пам'яток вирчищенського типу; з есманськими ж спочатку співіснували, а згодом – злилися в одну (Гришівка, верхній шар). У такому вигляді культура ямково-гребінцевої кераміки долговського типу дожила до появи на цій території енеолітичних спільнот (момент контакту з племенами пізнього Трипілля та ранніми середньостогівськими відобразили матеріали верхнього шару Лукім'я I). Прийшли згодом племена ямної та середньодніпровської культур витіснили на північ частину населення неоліту ямково-гребінцевої кераміки типу Гришівки найпізнішої, а іншу частину, як показали знахідки в Лукім'ї II, асимілювали (Непріна, 1982, с.10-15; Непрїна, 1990, с.17-19).

Керамічним комплексам типу Вирчище властиві округло- та гостродонні горщики зі слабким S-подібним профілем, прикрашені переважно гребінцево-ямковим орнаментом. Композиції з рядів ямок та багатозубих гребінцевих відбитків, що чергуються, вкривають всю поверхню посудин. На денцях характерним є візерунок у вигляді вертикальних рядів горизонтально поставлених відбитків гребінцевого штамп. Інші типи орнаменту – ямковий, гребінцевий, скорописно-накольчастий, прогладжено-лінійний. Культуру типу Есмані при подібних формах посудин відрізняє ямково-накольчаста кераміка, що розвинулась із накольчастої. Частим тут є орнамент у вигляді зон із рядків скісних ямок, нанесених у зонах з різним нахилом штампів, – таким чином утворювався своєрідний «ялинковий» візерунок. Інколи між зонами наносився оперізуючий посудину рядок ямок-наколів. Нарешті, пам'ятки типу Скуносове й Гришівка демонструють одноманіт-

Рис. 4. Млинки-1. Вироби з кременю і кварциту (1-39), фрагменти неолітичного посуду (40-42).
 Нуклеуси (1-3, 5), ніж (4), скребачки (6-13, 15-26), п'явка зі скошеним кінцем (14), ретушований відщеп (27), проколка (28), різець (29), ретушовані п'явки (30-33), вістря стріл (34-36), трапеції (37-38), вкладень кукрецького типу (39).

ну кераміку — посудини котлоподібних форм з округлими чи злегка загостреними денцями й переважно з ямковою та ямково-гребінцевою орнаментациєю. Ямковий візерунок — суцільний або зональний, гребінцеві відбитки зустрічаються дуже рідко — у вигляді пасків, що розділяють зазначені зони (*Непріна, 1990, с. 19-20*). Крім того, описуючи хронологічні особливості пам'яток типу Скуносове, В.І.Непріна зазначала, що часу їхнього побутування притаманне широке застосування так званих «перлин» в один або кілька рядів для прикрашання ділянки біля краю горщика, а також виконання ямкового візерунку та насічок по зрізу вінця штампом у вигляді палички, обмотаної простим чи скрученим шнуром (*Непріна, 1976а, с. 51, 104*).

Таким чином, керамічний комплекс Млинків може бути зіставлений з пам'ятками типу Скуносове-Гришівка, в їх початкових проявах. Пізніший вік пам'ятки виключається, адже завершальний етап неоліту ямково-гребінцевої кераміки України характеризувало групування ямкового візерунку в геометричні фігури — трикутники, ромби, смуги зигзагу (*Непріна, 1976а, с. 51, 121, 140*), чого на стоянці не спостерігається. Найближчими територіальними аналогами Млинкам, з числа достатньо представницьких комплексів, можемо вважати колекції ямково-гребінцевої кераміки й пов'язаного з нею кременю стоянок Малоперещепинська-2а на р. Ворсклі (*Гаскевич, Гавриленко, 2000, с. 82*), Попівка (*Товкачевский, 1961*) та Федорівка-2 (*Гаскевич, 1997, с. 81, 83*) на р. Хорол.

Цим висновкам загалом не суперечить і характер кам'яного комплексу стоянки Млинки-1.

Узагальнена характеристика крем'яної індустрії неоліту ямково-гребінцевої кераміки включає такі риси: переваження між нуклеусів багатоплощинних безсистемних, рідше — дископодібних та однобічних одноплощинних ядрищ для отримання відщепів. Ще менше однобічних одноплощинних нуклеусів, призначених для отримання платівок. Знаряддевий набір складається з різноманітних відщепових скребачок, при чисельності масивних круторетушованих, кутових і

серединних відщепових різців, траншеподібних та підтрикутних двобічнооброблених сокир і тесел, у тому числі з пришліфованим лезом, знарядь типу «п'ік», відщепових стамесок-доліт, скобелів, скребел, перфораторів, двобічнооброблених ножів (*Гаскевич, 2003, с. 10*).

Особливість індустрії пам'яток типу Вирчище полягає в наявності поодиноких трапецій, паралелограмів, вістер пісочноровського типу, платівок із затупленою крайкою, нечисленних черешкових і верболистих вістер стріл на платівках, двобічнооброблених вістер стріл, переважно підромбічної та листоподібної форми, сокир із лезом, оформленим поперечним сколом. Загалом, геометричний комплекс вказує на генетичний зв'язок пам'яток типу Вирчище з місцевою лисогубівською культурою, посталою на базі мезолітичних пам'яток Подесення типу Студенок. Водночас, наявність наконечників листоподібної форми, котрі є результатом поступової трансформації вістер постсвідерського типу, свідчить про північну складову генези вирчищенського населення. Отож, формування пам'яток типу Вирчище пов'язується зі впливом носіїв північних неолітичних культур лісової зони на представників лисогубівської культури та раннього неоліту Десни з накольчастою керамікою (*Гаскевич, 2003, с. 10, 14*).

Крем'яний набір есманських і скуносівських пам'яток, на думку Д.Л.Гаскевича, склався північніше, а на територію України потрапив уже в сформованому вигляді. Його більш пізній вік засвідчує відсутність геометричних мікролітів й вістер на платівках, наявність пласкоретушованих трикутних вістер стріл, характерних для південних енеолітичних спільнот (*Гаскевич, 2003, с. 10-11, 14*). Однак іще В.І.Непріна зауважувала, що, хоч у виробничому інвентарі пам'яток типу Есмані скорочується кількість пережиточних форм, продовжують зустрічатися різці, високі трапеції та наконечники стріл на платівках (*Непріна, 1976а, с. 51*).

Відтак, якщо висновки В.І.Непріної щодо датування Буймерівки, Хухри, як і Білої Гори та Макухівки, раннім етапом неоліту ямково-гребінцевої кераміки України є вірні-

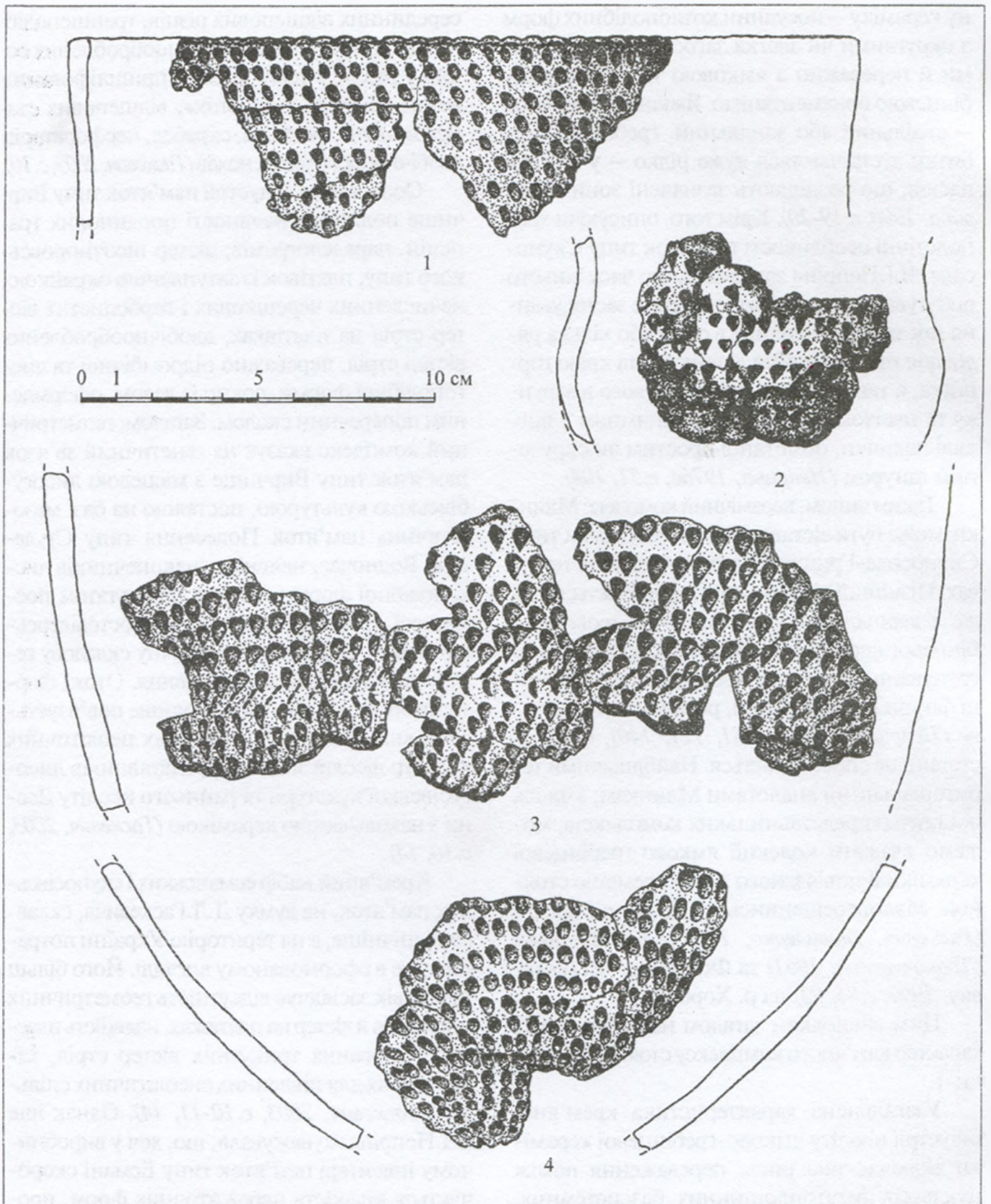

Рис.5. Млинки-1. Уламки посудин неоліту ямково-гребінцевої кераміки

ми, слід визнати подальшу зміну етнокультурної ситуації в басейні Ворскли, пов'язану з появою пам'яток типу Скуносове. Останнє, однак, не виключає контакту чи навіть співіснування місцевого й прийшлого населен-

ня, що могло знайти відображення у крем'яному наборі стоянки Млинки-1 (на цю думку наводить присутність двох надто відмінних типів наконечників стріл, наявність трапецій тощо).

Однозначно відповісти, чи виявлені на пам'ятці кварцитові вироби одночасні решті неолітичних матеріалів, неможливо. Складність полягає в тому, що при недостатньо виразній стратиграфічній ситуації збірки виробів з кременю та кварциту демонструють різний типологічний склад, отже, порівняння за окремими категоріями виробів виключається. Дається взнаки і фактор сировини — кварцитові вироби, в цілому, грубіші, мають більші метричні параметри, а їхня вторинна обробка є менш досконалою.

У Середній Надворсклянщині одночасне використання для виготовлення знарядь праці кременю та кварциту відоме ще з пізнього мезоліту. В колекції Охтирки кварцитові вироби навіть кількісно переважали — їх близько 60% (*Телегін, 1982, с. 112; Телегін, 1985, с. 150*). З іншого боку, кварцитова сировина активно використовувалась і населенням неоліту ямково-гребінцевої кераміки (*Непріна, 1976а, с. 30-33*).

Утім, схоже, означена проблема має шанс на позитивне вирішення. На це нашттовхує знахідка у 1996 р. кількох фрагментів кераміки та кам'яних виробів на незадернованому обриві берега стариці р. Ворскли, за 70 м на схід від розкопу і смуги видувів, які вважалися центральною частиною стоянки Млинки. Пункт отримав індекс 1а. Матеріали з нього складаються з кварцитового уламку, крем'яного відщепу, а також фрагменту вінця та б стінок горщиків, оздоблених рядами ямок (*Гавриленко, 1996, с. 5*). Імовірно, поселення людей-носіїв культури типу Скуносове доби пізнього неоліту в межах пам'ятки поновлювалося кілька разів упродовж досить нетривалого часу, і місця повторних поселень збігалися лише частково.

Олож, сума ознак дозволяє визначити стоянку як літній сезонний табір. Планіграфічний аналіз свідчить, що в межах дослідженої розкопками частини пам'ятки на її східній ділянці велася первинна обробка кварциту, в той час як основна господарська діяльність зосереджувалась у західній частині. Різке переважання скребачок, ретушованих платівок — ножів, наявність вістер стріл вказує на ха-

рактир спеціалізації цієї ділянки поселення: утилізація мисливської здобичі.

Література

Андриенко В.П. Отчет о разведках в Харьковской и Полтавской областях в 1965 г. // НА ІА НАНУ. — 1965/71.

Андриенко В.П. Отчет о раскопках и разведках на территории Харьковской и Полтавской областей в 1970 г. // НА ІА НАНУ. — 1970/77.

Бондарь Н.Н. Поселения Среднего Поднепровья эпохи ранней бронзы. — Киев: Вища школа, 1974. — 176 с.

Брюсов А.Я. Очерки по истории племен Европейской части СССР в неолитическую эпоху. — Москва: Изд-во АН СССР, 1952. — 261 с.

Гавриленко И.Н. Отчет разведотряда Полтавской облорганizationsи Общества охраны памятников о работах на территории области в 1989 г. // НА ІА НАНУ. — 1989/63.

Гавриленко И.Н. Новые памятники эпохи неолита на Полтавщине // ОДПАП: Третій обл. наук.-практич. семінар / ТД. — Полтава: Вид-во "Полтава", 1990. — С.65-66.

Гавриленко И.Н. Отчет о разведках по реке Ворскле в 1992 г. // НА ІА НАНУ. — 1992/59.

Гавриленко І.М. Звіт про розвідки та розкопки у 1993 р. на Полтавщині // НА ІА НАНУ. — 1993/67.

Гавриленко І.М. Звіт про розвідки пам'яток археології в окрузі Більського городища в заплаві р. Ворскли. Котелевський і Зінківський райони Полтавської області. 1996 рік // НА ІА НАНУ. — 1996/81.

Гавриленко І.М. Зимівниківська археологічна культура (до історії ранньомезолітичного населення Лівобережної України). — Полтава: АСМІ, 2000. — 128 с.

Гавриленко І.М., Ткаченко О.М. Розвідка у Середньому Поворсклі // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1995. — № 3. — С.93-95.

Гаскевич Д.Л. Нові неолітичні пам'ятки басейну ріки Хорол // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. — Київ, 1997. — Вип. 1. — С.72-84.

Гаскевич Д.Л. Крем'яний інвентар неолітичних культур України: Автореф. дис... канд. іст. наук. — Київ, 2003. — 20 с.

Гаскевич Д.Л., Гавриленко І.М. До походження дніпро-донського неоліту Лисостепового Подніпров'я // Археологія. — Київ, 2000. — №1. — С.81-93.

Горелик А.Ф. Памятники Роголикско-Передельского района. Проблемы финального палеолита Юго-Восточной Украины. — Луганск: РИО ЛИВД, 2001. — 366 с.

Даниленко В.Н. Неолит Украины: Главы древней истории Юго-Восточной Европы. — Киев: Наук. думка, 1969. — 259 с.

Кричевський Є.Ю. Ранній неоліт і походження трипільської культури // Палеоліт і неоліт України. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1947. — Т.І. — С.323-407.

Махню Е.В. Разведки Левобережного отряда // АИУ 1967 г. — Киев: Наук. думка, 1968. — Вып.ІІ. — С.198-204.

Непріна В.И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. — Киев: Наук. думка, 1976а. — 151 с.

Непріна В.И. Отчет о работе Левобережной неолитической экспедиции 1976 г. // НА ІА НАНУ. — 19766 / 23.

Непріна В.И. До вивчення неолітичної доби на території Північно-Східної України // Археологія. — Київ, 1982. — № 41. — С.3-15.

Непріна В.И. Неолитические традиции в культуре ранней бронзы на северо-востоке Украины // Каменный век на территории Украины. — Киев: Наук. думка, 1990. — С.17-28.

Непріна В.И., Зализняк Л.Л., Кротова А.А. Памятники каменного века Левобережной Украины (хронология и периодизация). — Киев: Наук. думка, 1986. — 223 с.

Рудинський М.Я. Дюнні стації неолітичної доби з бережжя Ворскла (Охтирський повіт на Харківщині) // Зап. Українського наукового Товариства дослідвання й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. — Полтава, 1919. — Вип.І. — С.79-94.

Рудинський М.Я. До питання про культури «мезолітичної доби» на Україні // Антропологія: Річник Кабінету антропології ім. Ф.Вовка). — Київ: УАН, 1928. — Вип. І (1927). — С.73-94.

Рудинський М. Деякі підсумки та ближчі завдання палеонтологічних вивчень у межах УСРР // Антропологія: Річник Кабінету антропології ім. Ф.Вовка. — Київ: ВУАН, 1931. — Вип. ІV (1930). — С.145-184.

Рудинський М. Стоянки з мікролітичним інвентарем на острові Кізлевому (Пороги) // АП УРСР. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1949. — Т.ІІ. — С.264-274.

Талій А. Археологічна робота Музею 1926—27 р. // Збірник, присвячений 25-річчю Музею. — Полтава, 1928. — Т. 1. — С.283-289.

Тахтай О.К. Передісторичні розшуки в межах Полтавської округи в роках 1926—1928 // Антрополо-

гія. — Київ, 1929. — Вип. 2. — С.250-256.

Телегін Д.Я. Неолітичні поселення лісостепового Лівобережжя і Полісся України // Археологія. — Київ, 1957. — Т.ХІ. — С.70-86.

Телегін Д.Я. Дніпро-донецька культура (До історії населення епохи неоліту — раннього металу півдня Східної Європи). — Київ: Наук. думка, 1968. — 258 с.

Телегін Д.Я. Поздний мезолит Украины: опыт культурно-территориального членения памятников // The mesolithic in Europe. — Warsaw: University Press, 1973. — P.531-549.

Телегін Д.Я. Мезолітичні пам'ятки України (ІХ—VІ тисячоліття до н.е.). — Київ: Наук. думка, 1982. — 255 с.

Телегін Д.Я. Памятники эпохи мезолита на территории Украинской ССР: (Карта местонахождений). — Киев: Наук. думка, 1985. — 183 с.

Телегін Д.Я., Константиnescу Л.Ф. Многослойное поселение на Стрильчей Скеле эпохи неолита — энеолита в Днепровском Надпорожье // СА. — Москва, 1992. — № 1. — С.13-25.

Товкачевский В.А. Неолитическое поселение у с. Поповка на р. Хорол // КСИА АН УССР. — Киев, 1961. — Вып.11. — С.80-81.

Формозов А.А. Этнокультурные области на территории Европейской части СССР в каменном веке. — Москва: Изд-во АН СССР, 1959. — 126 с.

Цетлин Ю.Б. О реконструкции археологической стратиграфии памятников эпохи неолита // СА. — Москва, 1988. — № 1. — С.5-16.

Гавриленко И.Н.

НЕОЛИТИЧЕСКАЯ СТОЯНКА МЛЫНКИ-1 В ОКРЕСТНОСТЯХ БЕЛЬСКОГО ГОРОДИЩА

Резюме

В статье публикуются результаты раскопок позднеолитической стоянки Млынки-1 в Среднем Поворолжье. Характеризуется ее каменный (кремневый и кварцитовый) инвентарь, керамический комплекс. Устанавливается принадлежность стоянки к кругу памятников неолита ямочно-гребенчатой керамики типа Скуносово, которые датируются второй половиной IV — началом III тыс. до н.э. Поселение функционировало как сезонный (летний) лагерь.

20.05.06.

МАЛОВІДОМІ ГОРОДИЩА СКІФСЬКОГО ЧАСУ ПІВНІЧНОЇ ОКРУГИ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

Природні умови Середнього Поворскля в епоху раннього залізного віку сприяли заселенню мікрорегіону. Помірно вологий клімат та високий рівень ґрунтових вод впливали на вибір місця заселення. Друга та третя надзаплавні тераси р.Ворскла, маючи значну кількість видовжених мисів, останців з крутими схилами, стали зручним місцем для створення відкритих поселень та укріплених городищ. Цьому сприяла наявність і досить глибоких ярів та балок, що у скіфський час були повноводними струмками та невеликими річками, нині практично пересохлими.

У кін. ХІХ — на поч. ХХ ст. значна увага приділялася пошуку та вивченню городищ Середнього Поворскля. Практично всі великі укріплення скіфського часу околиці Більська були відомими з рубежу ХІХ - ХХ ст. У 1938 р. частину городищ обстежено експедицією П.М.Третьякова, хоча основна мета її робіт полягала у дослідженні об'єктів роменсько-давньоруської епохи. В 1968 р. А.О.Моруженко оглянула та провела невеликі роботи на великих городищах, котрі мали значні укріплення (Сосонка I і Кам'янка) (Моруженко, 1969, с.275-276).

Течії малих річок, правих та лівих приток р.Ворскла, залишалися мало дослідженими до кінця минулого століття. Але вивчення саме невеликих річок та струмків дало змогу значно доповнити інформацію про територіальне упорядкування північної околиці Більського городища. В кінці 90-х рр. ХХ ст. Сумською археологічною експедицією (керівник В.В.Приймак) та Охоронною експедицією Полтавського обласного Центру охорони та досліджень пам'яток археології (керівник к.і.н. О.Б.Супруненко) продовжені роботи з картографування археологічних комплексів раннього залізного віку. Обстежені вже відомі городища та

виявлені ряд нових (Приймак, Осадчий, Берест, 2002; Кулатова, Супруненко, Терпиловський, 2005). Розташування значної кількості укріплених пунктів на досить невеликій ділянці течії р.Ворскла робить даний регіон перспективним для вивчення. При дослідженні був застосований метод вивчення мікрорегіонів, поширений ще з поч. ХХ ст. Авторами здійснене обстеження течії річок Сосонка та невеликих, практично пересохлих на даний момент приток р.Ворскла. Їх результатом стало виявлення кількох нових городищ раннього залізного віку, ряд матеріалів з яких вже опубліковано (Осадчий, Берест, 2001, с.104; Берест, 2004, с.5-7).

Городища північної околиці Більського городища розрізняються за розмірами та системою укріплень. Ймовірними військово-адміністративними центрами були городища Сосонка I та Кам'янка. А.О.Моруженко, яка приділяла увагу дослідженню саме цих укріплень, відзначала кілька будівельних періодів, що може свідчити про важливу їх роль у оборонній системі Поворскля. Слабка насиченість культурного шару вказує на те, що городища не були місцем постійного проживання, але укріплення регулярно поновлювалися та реконструювалися протягом тривалого часу (Моруженко, 1975, с.133-146). Ці городища розташовувалися по краях оборонної лінії, та, ймовірно, були ключовими опорними пунктами системи оборони.

Досить потужною фортецею виявилось і городище Зарічне II, яке, ймовірно, прикривало переправу через Ворсклу, де відкривався зручний шлях у степ, на територію сучасних Харківської та Донецької областей. Але на городищі також не виявлено потужного культурного шару, що свідчило б про тривале проживання тут осілого населення. Єдине

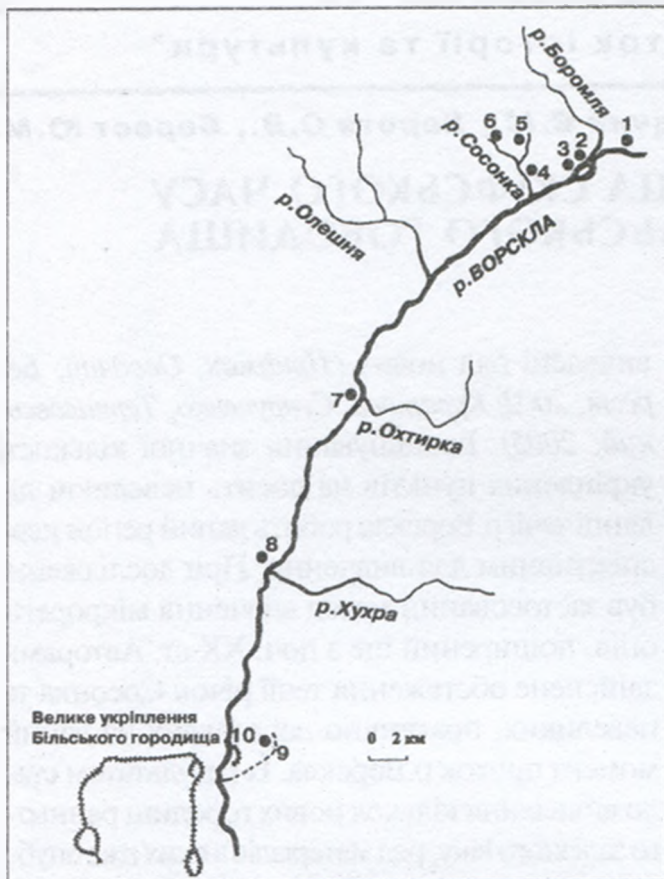

Рис. 1. Карта розташування укріплень скіфського часу північної округи Великого укріплення Більського городища.

Городища: 1 — Кам'янка, 2 — Зарічне II, 3 — Зарічне III, 4 — Сосонка II, 5 — Сосонка I, 6 — Мащанка, 7 — Чернеччина, 8 — Журавне, 9 — Котельва, ур. Зіньківщина, 10 — "укріплення" поблизу с. Куземин.

городище, котре мало постійне населення та стаціонарні будівлі, — це городище Зарічне III. Про зв'язок його з переправою можуть свідчити залишки стародавньої дороги, що проходила через укріплення до заплави ріки. З боку заплави узвіз перетворився на вузький та глибокий каньйон. Судячи з того, що дорога стала досить значною, коритоподібною у перетині канавою, можна припустити її активне використання за скіфського часу та, ймовірно, пізніше.

Отже, наводимо короткий реєстр мало-відомих городищ доби раннього залізного віку у Середньому Поворсклі (рис. 1).

1. **Зарічне, с., Охтирський р-н.** Городище III, ранній залізний вік (рис. 3). Розташоване на довгому мисі правого корінного берега р. Ворскла, за 100 м на захід від західної околиці с. Зарічне.

Виявлене у 1999 р. Ю.М.Берестом та Є.М.Осадчим, досліджувалося В.В.Прийма-

ком у 2001 — 2002 рр. Проте, ще в 1938 р. кургани на майданчику городища вивчалися П.М.Третяковим.

Мис, витягнутий зі сходу на захід, утворений долиною Ворскли та ярмом, що тягнеться паралельно річкової долині. Розміри городища 800x200-250 м, площа — понад 16 га. З північного боку городище обмежене крутими схилами яру, з південного — річкової долини р. Ворскла. Поверхня городища має природний ухил на північ, перепад висоти становить понад 5 м. Через майданчик проходить ґрунтова дорога, що з'єднує автотрасу мм. Суми — Охтирка із селом. З напільного боку городище укріплене валом та ровом. Вал має протяжність 100 м. Ширина валу коливається від 4 до 6 м, висота — від 3 м у північній частині до 1 м у південній. У двох місцях вал пошкоджено. Південний розрив утворений прокладанням дороги, при цьому рів було засипано на ширину проїзду (6 м).

Найявний північний розрив укріплення, шириною 10 м, але рів при цьому не засипаний. Тут простежується стародавній в'їзд, у вигляді коритоподібною у перетині, заглибленою до рівня рову, траншеї. Рів прокладено паралельно валу. Він має ширину від 6 до 10 м та глибину від 1 до 2 м. Перед ровом простежуються залишки передвалових укріплень, у вигляді валу висотою 0,45-0,6 м та шириною 6 м. З північного боку городище додатково укріплене ескарпом, висотою 2-4 м, з кутом нахилу 60-70°. Крайня східна частина городища — похила стрілка мису — додатково укріплена невеликим валом, висотою 1 м та шириною 1,5 м. Південний схил не має слідів укріплень, крім найпохилішої частини — мису, він додатково підсилений ескарпом, що відрізає його від тераси, та невисоким валом, шириною 2 м і висотою 1 м, із загальною протяжністю близько 20 м. У північно — східній частині городища знаходиться лійкоподібна яма-колодязь, овальної у плані форми, діаметром 15 м та глибиною 7 м. Під час досліджень кургану скіфського часу IV ст. до н.е., під його насипом виявлені дві господарські ями з матеріалами VI-V ст. до н.е.

2. **Зарічне, с.,** Охтирський р-н. Городище II, багатощарове (рис.4). Розташоване між с.Зарічне та автотрасою мм. Охтирка – Суми, за 350 м на схід від останньої, у лісі, на мису довжиною 250 м (схід – захід). З північного боку городище обмежене схилами яру, з південного – стрімкими схилами правого корінного берега р.Ворскла. Висота над заплавою досягає 60-70 м. Поверхня мису має природний ухил на північ, перепад висоти майданчика – 2-3 м.

Відоме за даними Д.Г.Філарета (Гумілевського), досліджувалося 1938 р. П.М.Третяковим, у 1971 р. оглядалося М.П.Кучерою та О.В.Сухобоковим. У 1999-2000 рр. знятий план городища та проведено зачистку валів у місцях пробитих в'їздів (*Осадчий, Берест, 2001, с. 104*).

Городище має складну систему укріплень. Перша частина, найменша, відділена від плато валом, шириною 7 м та висотою 1,7-2,0 м, ровом, глибиною 0,6-1,0 м і шириною 2,0 м. Друга частина з напільного боку також укріплена валом і ровом, крім того, північний схил додатково підсилений ескарпом, висотою 2 м, з ухилом 70-80°. Вал, висотою 2,5 і шириною 8,7 м, має крутіші схили з напільного боку. Рів досягає глибини 1,7-2,0 м при ширині 4,0 м. У східній частині простежуються залишки ескарпу, але менш потужного та більш зруйнованого. Третя частина – стрілка мису – з напільного боку відділена валом, висотою 4-5 м та шириною 10 м. У північній частині валу простежується в'їзд. Рів має ширину 10 м та глибину 3-4 м. По периметру знаходиться вал, шириною 2,0-2,5 м і висотою 1,0 м. Північний та південний схили додатково підрізани ескарпом. У північно-східній частині майданчика наявна лійкоподібна яма – колодязь, діаметром 14 та глибиною 7 м.

3. **Чернеччина, с.,** Охтирський р-н. Городище багатощарове (рис.5). Розташоване за 2 км на північний схід від північно-східної околиці с.Чернеччина Охтирського району Сумської обл. Воно займає останець правого корінного берега р.Ворскла, який віддалений від корінного берега у долину на 2 км. Останець розташований на місці впадіння р. Охтирка у

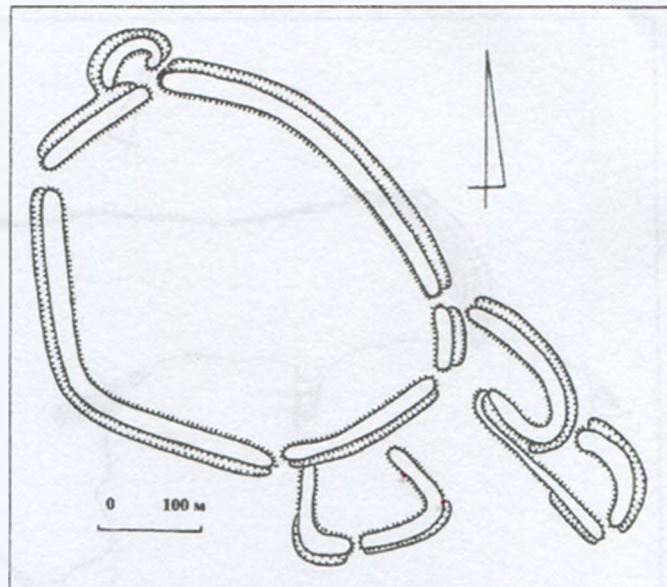

Рис.2. **Сосонка, с.** Городище I.
План, за А.О.Моруженко.

Ворсклу. Форма останця близька до підтрапецієподібної, майданчик має рівну поверхню, знівельовану численними будівельними періодами. Геологічна структура останця дещо відрізняється від інших городищ. Він складається з піску та брил коричневого залізняка. Висота «гори» над рівнем заплави становить 40-45 м. Розміри городища – 200х100-120 м. З північного сходу від останця знаходиться основне русло Ворскли, а з півночі – її стариця.

У 1938 р. обстежене П.М.Третяковим. У 50-90-х рр. ХХ ст. – І.І.Ляпушкіним, М.П.Кучерою та О.В.Сухобоковим, пізніше В.В.Приймаком, а з 1999 р. – Ю.М.Берестом. У 2003 р. знятий новий план городища (*Берест, 2004*).

Перший булівельний період, скоріше за все, пов'язаний з діяльністю племен скіфського часу. На це може вказувати наявність ескарпів практично по всьому периметру, причому, якщо на північному, південному та західному боці ескарповані краї майданчика, то зі східного – схил гори. Найпотужніший ескарп захищає городище з південного боку. Тут його висота становить 4,0-4,5 м, а ширина майданчика, що утворився при цьому, – від 15 до 20 м. Крутизна схилу ескарпу 65-70°. З північного боку ескарп має висоту до 2 м та ширина майданчика становить 8-10 м. Південно-східний схил ескарпований на висоту близько 5-6 м, крутизна схилу його майже 80°.

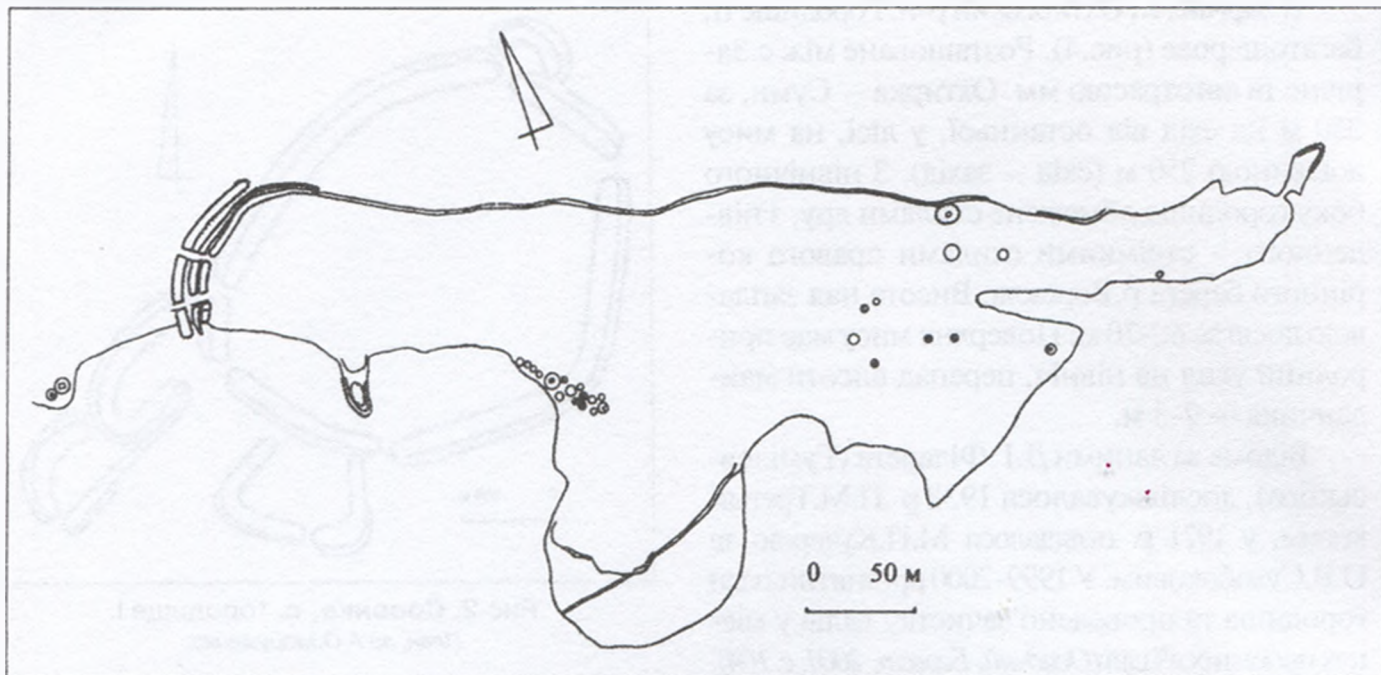

Рис.3. Зарічне, с. Городище III та курганний могильник скіфського, роменського та давньоруського часу.

Північно-східний кут захищає вал, шириною 10 м, висотою від 1,2 до 1,5 м та протяжністю 120 м, побудований із ґрунту та залізнякових брил. Бастиноподібні обриси вказують на підсилення оборони останця у пізньосередньовічний час, до перенесення Охтирської фортеці на лівий берег Ворскли.

5. **Мащанка, с.,** Тростянецький р-н. Городище, ранній залізний вік (рис.8). Розташоване за 4 км на південний схід від села (ур.Гадюкіне) та за 10 км на захід від с.Сосонка, у лісі. Виявлене Є.М.Осадчим у 2002 р., у 2003 р. було знято план пам'ятки (*Приймак, Осадчий, Берест, 2002, с.232*).

Городище знаходиться на видовженому мисі правого берега р.Сосонка. Висота над рівнем заплави — 30-35 м. З напільного боку укріплене валом, шириною 20 та висотою 3 м, і ровом, шириною 10 та глибиною від 2,0 до 3,5 м, коритоподібним у перетині. Поверхня майданчика рівна, з поступовим пониженням до стрілки мису, на поверхні зафіксовані западини археологічних об'єктів. У шурфі відзначено культурний шар потужністю 0,6 м, в якому траплялися окремі вуглини, без кераміки. На поверхні валу виявлене вугілля та перепалена глина. Максимальна довжина городища 600 м, ширина — 300 м.

6. **Сосонка, с.,** Охтирський р-н. Городище II, багатошарове. Розташоване за 0,3 км на схід від села. Займає мис правого корінного берега, в місці, де два витoki р.Сосонка зливаються.

Виявлене у 2003 р., обстежувалося 2005 р. Є.М.Осадчим та О.В.Коротейо.

Мис видовженої форми, з півночі і півдня обмежений ярами, зі сходу — заплавою річки. Розміри городища — 100x160 м, площа — близько 1,5 га. Висота над рівнем заплави становить близько 20-25 м. Поверхня городища рівна, з невеликим природним ухилом до країв. Із напільного боку городище укріплене двома лініями валів і ровом. Перший вал має ширину 4-5 м та висоту 1-1,5 м, другий — такі ж розміри. Між ними викопаний рів, шириною 7 та глибиною 2,5-3,0 м. Рів у перетині має підпрямокутну форму, зі стрімкими, майже прямовисними стінками. Загальна протяжність укріплень досягає 100 м. Майже посередині пробито проїзд у валу та рові. Його ширина — 4 м. По периметру городища простежується невеликий вал, шириною 2 та висотою 1 м. Зі сходу цей вал відрізає стрілку мису, утворюючи у плані геометрично правильну трапецію. В 2005 р. проведені невеликі дослідження укріплень городища. На

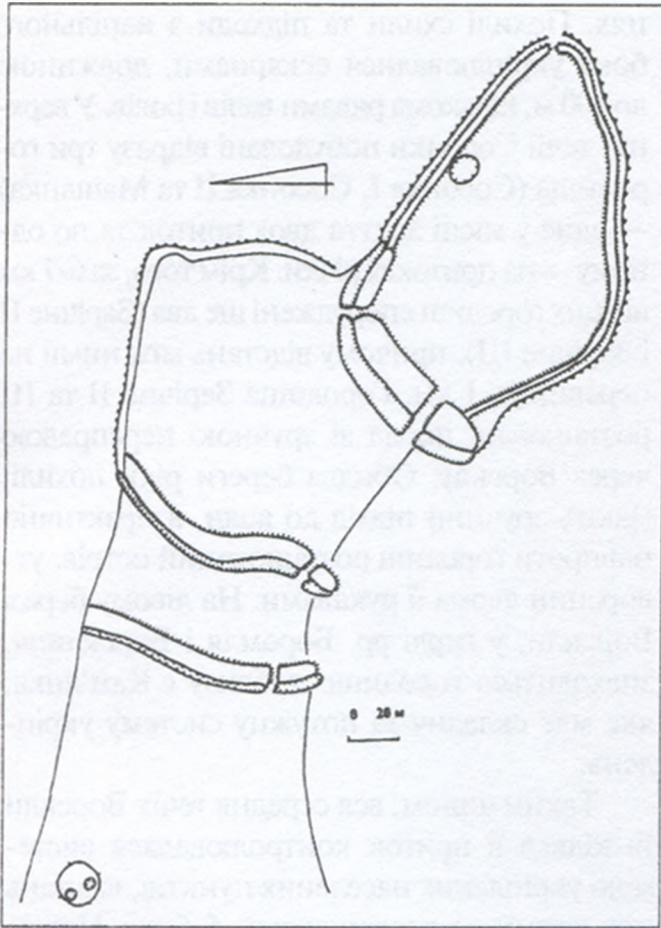

Рис.4. **Зарічне, с.** Городище II скіфського та роменського часу.

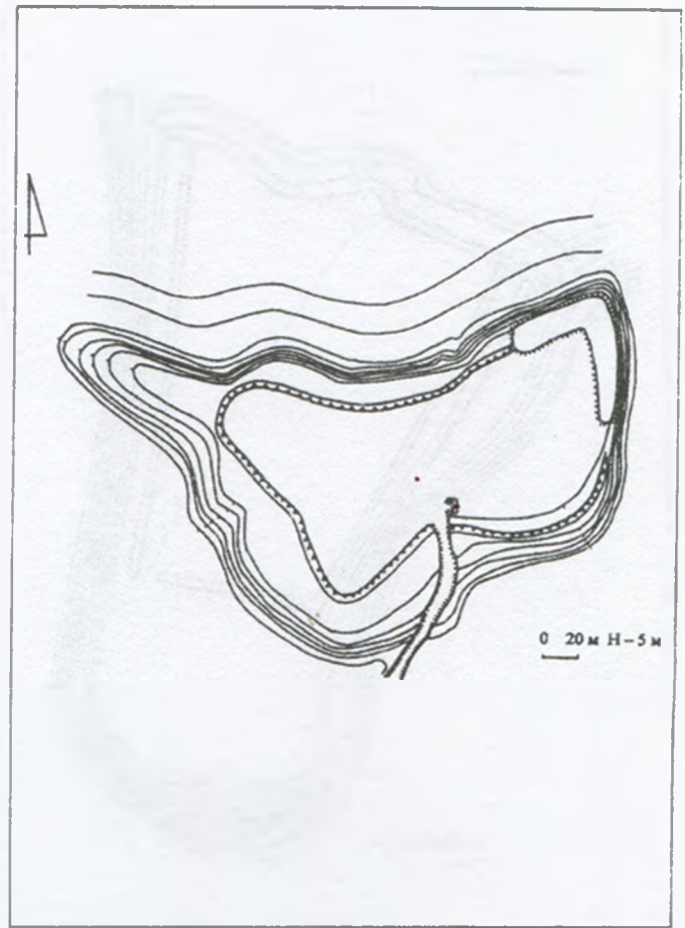

Рис.5. **Чернеччина, с.** Городище багатошарове.

проїзді закладено траншею, шириною 1 м та довжиною 3,5 м (рис.7). У результаті простежено стратиграфію валу. Висота насипу становить 0,98 м, вона складається із лесоподібного сірого ґрунту, над яким лежить шар материкової глини, потужністю 0,20-0,45 м.

У східній частині городища знаходиться кругла яма, діаметром близько 10 та глибиною до 2,5 м, частково зруйнована яром, — залишки колодезя. В східній частині наявні сліди двох шурфів, розміром 2х2 м, орієнтованих за сторонами світу. У відвалах та стінках шурфів є деревне вугілля, без кераміки. Городище можна вважати багатошаровим на основі аналізу оборонних споруд. Не виключено, що воно було засноване у ранньому залізному віці, на що вказує подібність влаштування напільних укріплень. Такі вал і рів виявлені на городищі Бездрик поблизу Сум, з чотирма лініями укріплень (*Приймак, Осадчий, Коротя, 2005, арк.10*).

7. **Журавне, с.,** Охтирський р-н. Городище, ранній залізний вік. Розташоване на

плато правого корінного берега р.Ворскла, над дорогою з сс. Журавне у Риботень (за 3 км від першого та за 2 км від другого). Виявлене О.П.Моцею у 1986 р.

Городище з півдня і півночі відрізане від плато ярами, що переходять у балки. З боку річки схил укріплений ескарпом. З північного та південного боку захищене валом (до 1,5 м висотою і 10-12 м шириною), ескарпами, котрі переходять у рови. Висота захищеної частини схилу становить 5-6 м. Рів з напільного боку неглибокий — 1,5-2,0 м, але досить широкий — близько 10 м.

Майданчик поріс лісом, має форму дуже витягнутої трапеції (з півдня на північ — 460 м, при найбільшій ширині — 170 м). Плато з напільного боку та майданчик понижуються до ріки. Вал з півдня переривається трьома невеликими ярами давнього походження (в'їзди-?). У процесі шурфування з'ясувалася повна відсутність культурних нашарувань. Але, зважаючи на загальну топографію пам'ятки і систему укріплень, городище можна віднести

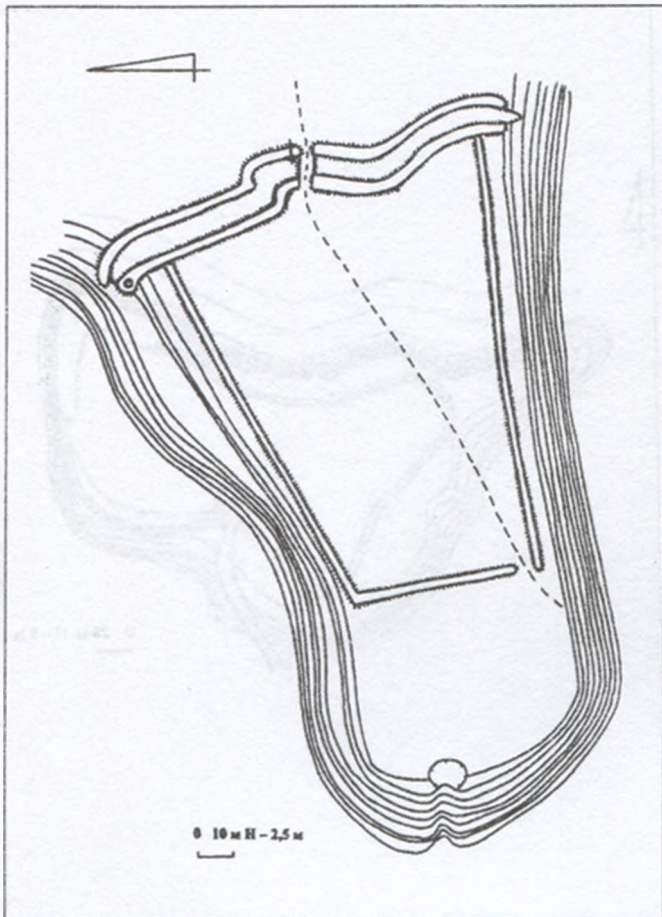

Рис. 6. Сосонка, с. Городище скіфського та козацького часу.

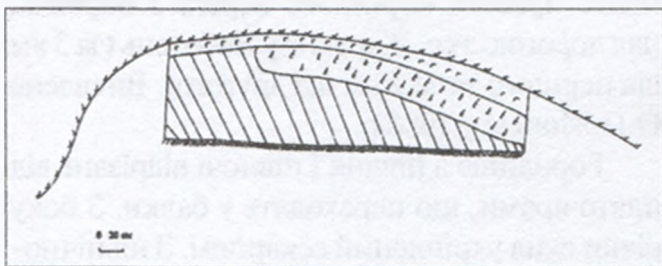

Рис. 7. Сосонка II. Розріз валу городища.

до укріплених об'єктів I тисячоліття до н.е. (Моця, Орлов, Покас, 1986, арк. 18).

* * *

Обстежені городища відносяться до північної округи Великого Більського городища. Вони розташовані на відстані 40-45 км північніше, утворюючи елемент дуги, на кінцях якої розташовані потужні фортеці Кам'янка та Сосонка I.

Частина городищ скіфського часу розташовувалися у верхніх течіях невеликих річок (Сосонка та її притоки), що впадали у Ворсклу. Городища, розміщені на мисах та остан-

цях. Похилі схили та підходи з напільного боку укріплювалися ескарпами, довжиною до 800 м, кількома рядами валів і ровів. У верхній течії Сосонки побудовані відразу три городища (Сосонка I, Сосонка II та Машанка) — одне у місці злиття двох приток та по одному — на притоках річки. Крім того, за 6-7 км від цих городищ споруджені ще два (Зарічне II і Зарічне III), причому відстань між ними не перевищує 1 км. Городища Зарічне II та III розташовані поряд зі зручною переправою через Ворсклу. Обидва береги ріки похилі, мають зручний підхід до води, а практично навпроти городищ розташований острів, утворений двома її рукавами. На лівому березі Ворскли, у гирлі рр. Боромля і Ворсклиця, знаходиться городище поблизу с. Кам'янка, яке має складну та потужну систему укріплення.

Таким чином, вся середня течія Ворскли та кілька її приток контролювалася системою укріплених населених пунктів, відстань між якими не перевищувала 5-6 км. Нижче за течією городища розташовані через кожні 10-15 км. Разом із тим, виявлена досить невелика кількість відкритих (неукріплених, окремо розташованих) поселень, що мають незначну площу. Виняток становлять відкриті поселення за течією р. Грунь та р. Кринична, що знаходяться ближче від Великого Більського городища. Городища середньої течії р. Ворскла розташовані в лінію, що витягнута із заходу на схід та має протяжність близько 20 км. Топографічні умови межиріччя Псла і Ворскли в місці, де річки проходять досить близько одна від одної, такі, що між ними залишається неширокий прохід по рівнині. Праві притоки Псла та ліві притоки Ворскли утворюють систему нешироких, але заболочених заплавл і ярів, які утруднюють пересування. Крім того, слід враховувати долини рр. Грунь і Ташань, які, хоч і течуть з півночі на південь, але їх заплави та високі в окремих місцях береги також становлять значну перешкоду. Зручною для пересування залишається неширока смуга вздовж вододілу, яким з північнішого степового коридору між верхів'ями Сули, Псла і Ворскли та Сеймом можна

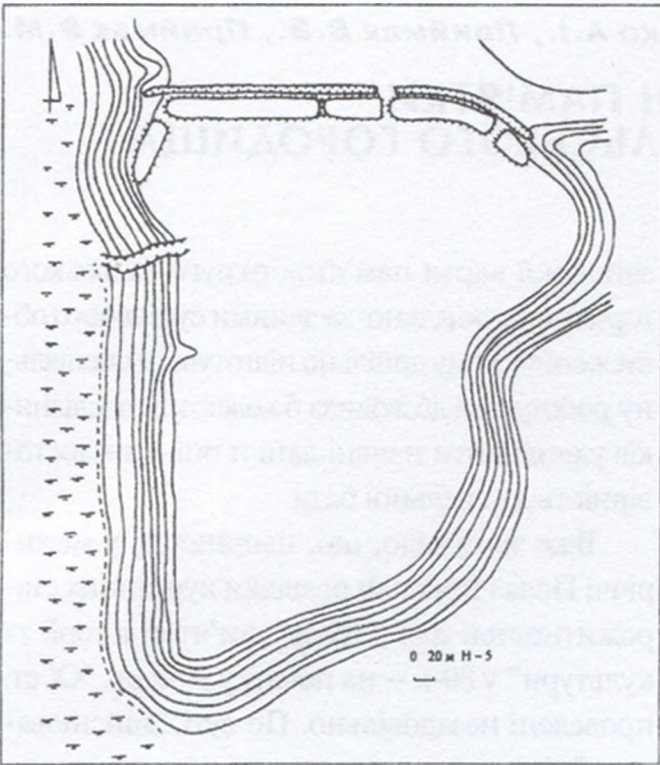

Рис. 8. **Машанка, с.**
Городище скіфського часу.

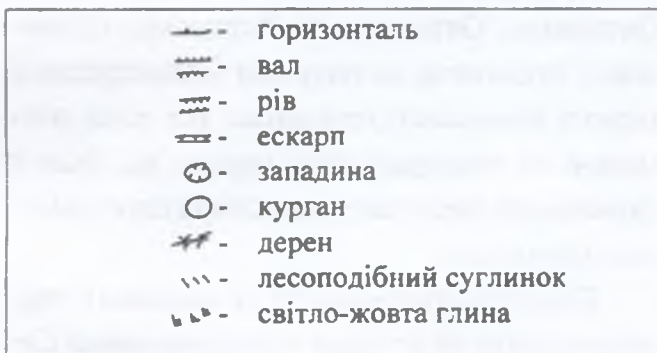

Рис. 9. Умовні позначення до планів та перетину.

потрапити до басейну Середньої та Нижньої Ворскли.

Саме в районі сс. Зарічне, Машанка і Сосонка існує складна розгалужена система малих річок. Притоки р. Псел — Грунь і Ташань — практично впритул підходять до басейну Ворскли, залишаючи вільним прохід з півночі — в бік укріплень Більського городища. Саме цими місцями у давньоруський час проходив відомий торгівельний шлях Чернігів — Тмутаракань, а пізніше, у XVII — XVIII ст. — дорога, що зв'язувала козацькі міста Гетьманщини з новими фортецями Слобожанщини.

Отже, перекиваючи укріпленими пунктами відкрити, незахищену місцевість, ворск-

линське населення скіфського часу створило “прикордонну” лінію, яка може позначати межі ресурсної зони Більського городища — міста Гелону.

Література

Берест Ю.М. Багатошарове городище на горі Ахтир // Середньовічні старожитності Південної Русі-України: Третя Міжнар. студентська конф. — Чернігів: Сівер. думка, 2004. — С.5-7.

Кулатова І.М., Супруненко О.Б., Терпиловський Р.В. Пізньоскіфські та пізньозарубинецькі старожитності Полтавщини. — Київ-Полтава: Археологія, 2005. — 102 с.

Моруженко А.А. Оборонительные сооружения городищ Поворсклье в скифскую эпоху // Скифский мир. — Киев: Наук. думка, 1975. — С.133-146.

Моруженко А.А. Раскопки городищ у сёл Сосенка и Каменка // АО 1968 г. — Москва: Наука, 1969. — С.275-276.

Моця А.П., Орлов Р.С., Покас П.М. Отчёт о работе Днепроградской древнерусской экспедиции в с.Журавное в 1986 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 1986/30. — №№ 22024 — 22027.

Осадчий Є.М., Берест Ю.М. Нові дані про дослідження Шпилівського та Заріченського археологічних комплексів // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — № 1. — С.104.

Приймак В.В., Осадчий Є.М., Берест Ю.М. Дев'ятнадцятий сезон Сумської археологічної експедиції // АБУ 2001-2002 рр. — Київ: вид. ІА НАНУ, 2002. — Вип.5. — С.232.

Приймак В.В., Осадчий Є.М., Коротя О.В. Звіт про археологічні розвідки для “Зводу пам'яток історії та культури України” на території Сумської області у 2005 р. // НА ІА НАНУ. — Надх. 2006 р.

Осадчий Е.Н., Коротя А.В., Берест Ю.М.

МАЛОИЗВЕСТНЫЕ ГОРОДИЩА СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ СЕВЕРНОЙ ОКРУГИ БЕЛЬСКОГО ГОРОДИЩА

Резюме

Приводятся результаты обследований городищ скифского времени в Среднем Поворсклье, в пределах Сумской области Украины, относящихся к северо-восточной части округа Большого Бельского городища, в частности, укреплений у сс. Заречное, Журавное, Машанка, Сосонка, а также их планы, описания, результаты зачисток и шурфовки. Работы исполнены в ключе подготовки археологической части тома «Свода памятников истории и культуры» по Сумской области.

02.12.05.

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ ПІВНІЧНОЇ ПЕРИФЕРІЇ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

Більське городище розташоване переважно у межах Полтавщини. У Сумській області знаходиться північна частина Великого укріплення городища (близько 1/4 частини), а також Куземинське укріплення, окремі кургани та їх групи. На території Куземинської сільської ради Охтирського району також розташований роменсько-давньоруський комплекс (городище і поселення) (*Кучера, Сухобоків, Беляєва* и др., 1984; *Сухобоків, Юренко*, 1996, с.138-139), валоподібні насипи із культурними залишками доби раннього залізного віку на лівому березі Ворскли, навпроти Куземинського укріплення.

Доцільно провести вивчення фортифікації першого із названих укріплень, оскільки воно цілком вписується в лінію ворсклинських фортець скіфського часу, розташованих на північ від Більського городища. Останнім часом пам'ятки цього мікрорегіону в окрузі Більського городища привернули увагу у зв'язку із дискусією щодо існування Куземинського укріплення (*П.Я.Гавриш*), а також інтерпретацією виявлених валоподібних насипів на лівому березі Ворскли як припортових укріплень (*Є.М.Осадчий*).

Тим самим набули особливої актуальності проблеми дослідження північної частини Більського городища та його периферії, яка вивчалася ще В.О.Городцовим. Ці роботи, крім хіба що обстежень харківських дослідників, проводили переважно А.О.Моруженко та її колеги й учні, не мали планомірного характеру. Внаслідок цього вивченість пам'яток північної частини округи Більського городища значно поступається дослідженості основної частини старожитностей, розташованих у межах Полтавщини. І до сьогодні не існує

загальної карти пам'яток округи Більського городища, укладеної за даними суцільного обстеження. Тому доцільно підготувати спеціальну роботу, яка дозволила б колективу дослідників узагальнити наявні дані й оцінити достовірність джерельної бази.

Вже зрозуміло, що, наприклад, у межиріччі Псла і Ворскли розвідки курганних старожитностей для "Зводу пам'яток історії та культури" у 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. проведені незадовільно. По суті, здійснювалася їх імітація, на що вказує виявлення курганів безпосередньо біля автошляхів (нерідко поряд з їх обочинами) між Лебедином і Охтиркою, Охтиркою та Харковом, Охтиркою і Зіньковом, не рахуючи безпосередньої округи Більського городища. Всі вони позначені на топографічних картах, які були у зазначений вище час у розпорядженні сумських археологів.

Якщо північно-західне (Книшівка) і північно-східне (Кам'янка й інші городища Середнього Поворскля) скупчення пам'яток раннього залізного віку вивчені, хоча й нерівномірно, то простір між ними залишався "білою плямою". В результаті розвідок початку ХХІ ст., переважно курганних могильників і окремих, часом значних за розмірами, поселень, можна скласти більш-менш повне уявлення про характер розселення у межиріччі Ворскли і Псла (рис. 1). У 2005 р. були проведені археологічні розвідки на території Охтирського і Лебединського районів Сумської області, в ході яких оглядалися відомі та виявлені нові пам'ятки. Роботи здійснювалися переважно у ході проведення археологічних експертиз, тому частина нововиявлених пам'яток потребує повторного обстеження й кар-

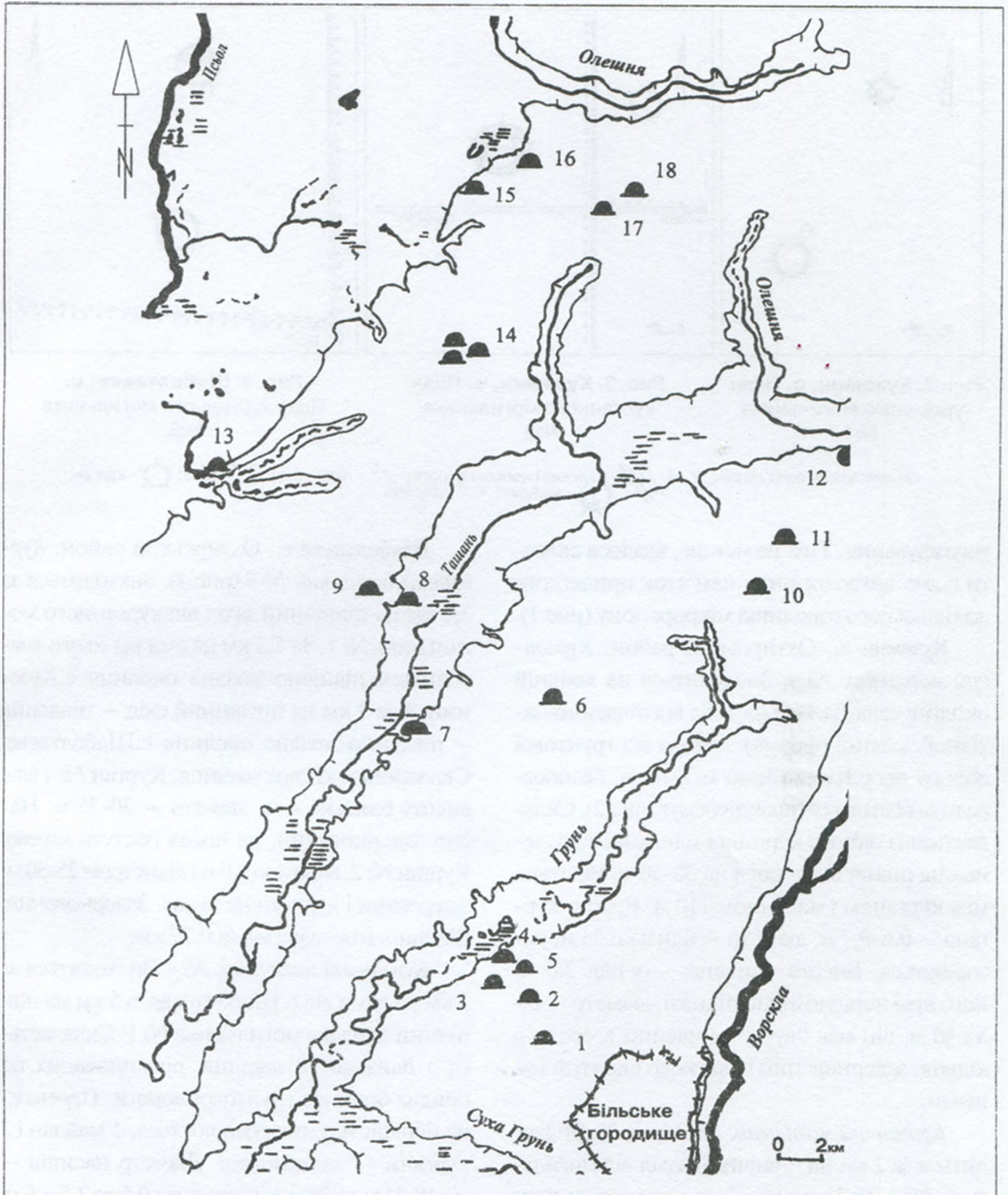

Рис. 1. Археологічні пам'ятки північної периферії Більського городища (між Псьолом і Ворсклою).

Куземи: 1 – курганний могильник №1; 2 – курганний могильник №2; **Шаболтаєве:** 3 – курганний могильник №3; 4 – курганний могильник №4; 5 – курган №1; **Мала Павлівка – Неплатине:** 6 – курганний могильник; **Комиші:** 7 – курган; **Коновалик:** 8 – курган №1, 9 – курган №2; **Лантратівка:** 10 – курган; **Новозбудоване:** 11 – курганний могильник; **Олешня:** 12 – селище; **Московський Бобрик:** 13 – курганний могильник; **Довжик:** 14 – курганний могильник; **Гудимівка:** 15 – курганний могильник; **Корчани:** 16 – курган; **Калюжне:** 17 – курганний могильник; **Тригуби:** 18 – курганний могильник.

Умовні позначення: – річка; – пересихаюча водойма; – кургани, курганні могильники; – озеро; – край річкової долини; – поселення; – болото; – укріплення Більського городища.

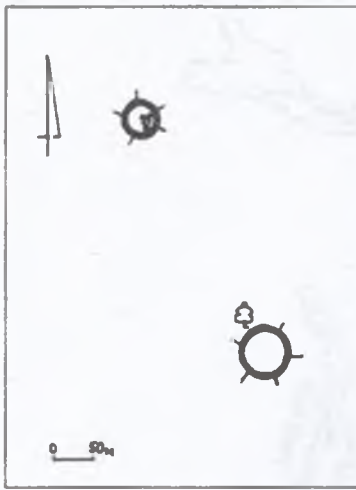

Рис. 2. Куземин, с. План курганного могильника №1.

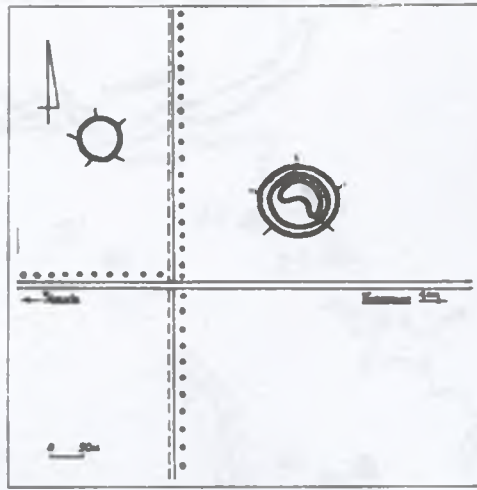

Рис. 3. Куземин, с. План курганного могильника №2.

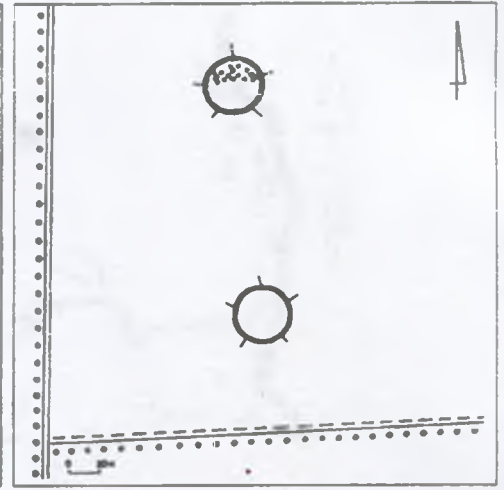

Рис. 4. Шаболтаєве, с. План курганного могильника №3.

Умовні позначення до рис. 2 - 4: - ґрунтові і польові дороги; - лісосмуга; - куші; - курган; - майдан; - дерева.

тографування. Тим не менше, вдалося скласти карту археологічних пам'яток прилегло до Більського городища мікрорегіону (рис. 1).

Куземин с., Охтирський район. Курганний могильник № 1. Знаходиться на західній околиці села, за 4 км на захід від південно-західної околиці (ферма), справа від ґрунтової дороги від с. Куземин до м. Зіньків, безпосередньо біля стику трьох лісосмуг (рис. 2). Складається із одного кургана і майдана, віддалених на північ від дороги на 30-50 м. Відстань між курганом і майданом 110 м. Висота кургана — 0,6-0,7 м, діаметр — близько 25 м, розорюється. Висота майдана — понад 2,0 м, його краї нерівномірно підняті; діаметр — біля 40 м, він має "вуса" та насипи всередині кільця, задернований і частково вкритий кушами.

Курганний могильник № 2 (рис. 3). Знаходиться за 2 км на північний захід від могильника № 1, за 4 км на захід від західної околиці села (сад у північній частині), за 0,09-0,115 км від лісосмуг. Курган № 1 задернований, вкритий кушами, № 2 — розорюється. Діаметр першого — 25 м, висота — понад 3 м; другого — відповідно, до 25 м та 0,8 м. Відстань між курганами — 0,12 км.

Шаболтаєве с., Охтирський район. Курганний могильник № 3 (рис. 4). Знаходиться за 3,5 км на північний захід від курганного могильника № 1. За 5,5 км на схід від нього знаходиться північно-західна околиця с. Куземин, а за 3 км на південний схід — південно-західна околиця с. Шаболтаєве. Складається із двох насипів. Курган № 1 має висоту близько 4 м, діаметр — 30-35 м. Насип задернований, на полах ростуть дерева. Курган № 2, висотою 2,0 м і діаметром 25-30 м, з деревами і кушами на полах. Здернований. Відстань між курганами 0,27 км.

Курганний могильник № 4. Знаходиться за 3 км на захід від с. Шаболтаєве, в 5 км на північний захід від могильника № 1. Складається з близько 10 насипів, розташованих по обидва боки від ґрунтової дороги. Переважна більшість з них розорюється, 1 майдан і 3 кургани — задерновані. Діаметр насипів — від 10-15 м до 20 м, висота — від 0,5 до 2,5-3,0 м. Могильник займає значну площу, витягнутий близько 1 км у північному — північно-західному напрямку від майданів. Потребує підготовки плану пам'ятки.

Курган № 1 знаходиться за 1,2 км на схід від курганного могильника № 4, за 2 км на за-

хід — південний захід від с. Шаболтаєве. Діаметр — до 30 м, висота — близько 1 м, насип розорюється. Потребує повторного обстеження.

Ці роботи, як і вивчення картографованих і недостатньо обстежених пам'яток, планується здійснити у 2006 р., тому неминуче при картографуванні будуть внесені доповнення й уточнення (рис.1).

Обстежені у 2005 р. пам'ятки археології представлені курганами і курганными могильниками. Вони виразно засвідчують заселеність північної частини периферії Більського городища. Поряд із вже відомими поселеннями, виявленими свого часу Б.О.Шрамком, П.Я.Гавришем та ін. дослідниками, на частині з яких проводилися стаціонарні дослідження, заслуговує на увагу нововиявлене *селище* поблизу с.Олешня (рис.1), що має великі розміри, засвідчуючи значний демографічний потенціал округи Більського городища. Саме мешканці подібних поселень, очевидно, відігравали вирішальну роль як у спорудженні та підтриманні в обороноздатному стані укріплень Більського городища, так і в безпосередньому захисті фортеці у разі необхідності.

У процесі подальшого вивчення сільської периферії Більського городища можна здійснити перевірку висновків, отриманих під час дослідження фортифікації означеного городища, укріплень інших городищ басейну Ворскли, обстежених А.О.Моруженко, часу руйнувань вказаних пам'яток. Певною мірою останнє сприятиме, зокрема, і вирішенню питання про хід та наслідки скифо-перської війни стосовно Більського городища, з приводу чого висловлено різні точки зору (Черненко, 1984, с.88-95; Шрамко, 1987, с.34-36; Добролюбский, Красножон, 2006, с.62-67).

Картографування курганных і поселенських пам'яток раннього залізного віку від пів-

денної межі Східного Полісся до південної межі лісостепу (на сьогодні цілком реальне завдання) дозволить перевірити правильність давно виявлених, за матеріалами городищ, угруповань пам'яток і побудованих на останніх реконструкціях соціально-економічних (ієрархія городищ) та етнокультурних процесів.

Література

Добролюбский А.О., Красножон А.В. Следы царя Дария у дворца князя Воронцова // Древнее Причерноморье. — Одесса: Гермес, 2006. — С. 62-67.

Кучера М.П., Сухобоков О.В., Бельжева С.А. и др. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (археологическая карта). — Киев: Наук. Думка, 1984. — 196 с.

Сухобоков О.В., Юренко С.П. Слов'яно-давньоруські пам'ятки в околицях Більського археологічного комплексу скифської доби // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С.138-145.

Черненко Е.В. Скифо-персидская война. — Киев: Наук. думка, 1984. — 117 с.

Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — Киев: Наук. думка, 1987. — 182 с.

Охрименко А.И., Приймак В.В., Приймак В.Н. **АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ СЕВЕРНОЙ ПЕРИФЕРИИ БЕЛЬСКОГО ГОРОДИЩА**

Резюме

В публикации вводятся в оборот обследованные в 2005 г. памятники северной округи Бельского городища, расположенные в Ахтырском районе Сумской области. Работами 2005 г. установлено, что на территории между Пслем и Ворсклой имеется большое число неизвестных памятников, в основном курганов и курганных групп. По данным обследованной части из них составлена карта, позволяющая заполнить пространство между скоплениями памятников на Ворскле (Каменка и др.) и Псле (Кнышовка). Исследования планируется продолжить в 2006 г.
20.05.06.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АВУ	— Археологічні відкриття в Україні, Київ		
АДУ	— Археологічні дослідження на Україні, Київ	МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР, Москва-Ленинград
АЗ ПКМ	— Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею, Полтава	НА ИА НАНУ	— Научный архив Института археологии Национальной академии наук Украины, Киев
АИУ	— Археологические исследования на Украине, Киев	НА ІА НАНУ	— Науковий архів Інституту археології НАН України, Київ
АЛЛУ	— Археологічний літопис Лівобережної України, Полтава	НА ЦОДПА	— Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
АН СССР	— Академия наук СССР, Москва	ОАК	— Отчёты Археологической комиссии, Санкт-Петербург
АО	— Археологические открытия, Москва	ОДПАП	— Охрана та дослідження пам'яток археології Полтавщини, Полтава
АП УРСР	— Археологічні пам'ятки УРСР, Київ	ПАЗ	— Полтавський археологічний збірник, Полтава
АС	— Археологический съезд	ПАП	— Пам'ятки археології Полтавщини, Полтава
ВГУ	— Воронежский государственный университет, Воронеж	ПДМ	— Полтавський державний музей ім. В.Г.Короленка, Полтава
ВДИ	— Вестник древней истории, Москва	ПДПУ	— Полтавський державний педагогічний університет ім. В.Г.Короленка, Полтава
ВУАК	— Всеукраїнський археологічний комітет, Київ	ПКМ	— Полтавський краєзнавчий музей, Полтава
ВХНУ	— Вісник Харківського Національного університету ім. В.Н. Каразіна, Харків	ПУАК	— Полтавская Учёная архивная комиссия, Полтава
ВХУ	— Вісник Харківського університету, Харків	РА	— Российская археология, Москва
ГУ	— Государственный университет	РАН	— Российская Академия Наук, Москва
ГЭ	— Государственный Эрмитаж, Санкт-Петербург	СА	— Советская археология, Москва
ДГУ	— Днепропетровский государственный университет, Днепропетровск	САИ	— Свод археологических источников, Москва
ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ	— Державне підприємство Науково-дослідний центр “Охоронна археологічна служба України” Інституту археології Національної Академії наук України, Київ	ССПК	— Старожитності Степового Причорномор'я і Криму, Запоріжжя
ДСПК	— Древности Степного Причерноморья и Крыма, Запорожье	ТД	— Тезисы докладов
ИА АН УССР	— Институт археологии Академии Наук Украинской ССР, Киев	ТДК	— Тези доповідей конференції
ИА РАН	— Институт археологии Российской Академии наук, Москва	ТДП	— Тези доповідей і повідомлень
ІА НАНУ	— Інститут археології НАН України, Київ	ТДС	— Тезисы докладов и сообщений
КМ	— Краєзнавчий музей	УКЖ	— Український керамологічний журнал. Опішня
КС	— Киевская старина, Киев	УРЕ	— Українська радянська енциклопедія, Київ
КСИА АН УССР	— Краткие сообщения Института археологии АН УССР, Киев	УТОПК	— Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури, Київ
КСИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР, Москва-Ленинград	ХГУ	— Харьковский государственный университет, Харьков
ЛГУ	— Ленинградский государственный университет, Ленинград	ХНУ	— Харьковский Национальный университет, Харьков
МАО	— Московское археологическое общество, Москва	ЦОДПА	— Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
МАР	— Материалы по археологии России, Санкт-Петербург	ЧИОНЛ	— Чтения в Историческом Обществе Нестора Летописца, Киев
МГУ	— Московский государственный университет им. М.В.Ломоносова, Москва		

SUMMARY

Chochorowski Jan, Skory S.
**THE MOTRONYNSKE HILLFORT'S
DEFENCE COMPLEX**

Here is the description and analysis of archaeological researches of the defence complex of one of the biggest hillforts referred to the Scythian Times, namely inner and outer defence lines' ramparts and ditches. The researches were carried out in 2002-2003.

Fialko E.

**A TYPE OF GOLD ORNAMENTS OF THE SCYTHIAN TIME
(evolution and origin)**

The article considers the series of gold triangular plates from Ukrainian forest-steppe area. The review of the burial complexes and gold ornaments from them made it possible to relate them to definite attributes of the funeral ritual and follow the evolution of the plate shape over the short period (late 7 – mid. 6 cc. B.C.). As apparent from analogies cited, those ornaments were brought to Ukrainian forest-steppe from Central Europe – the territory of Hallstatt culture.

Gavrilenko I.N.

**THE NEOLITHIC SITE MLYNKI-I ON THE BELSKE
HILLFORT'S SUBURBS**

The article covers the results of the excavations of the Late Neolithic Site Mlynki-I in the Middle Povorsklyia. The ceramics' set and utensils made of flint and quartzite are described.

The site is attributed as referring to the circle of Neolithic relics, namely the Skunosovo type of pit-comb ware dated by the 2nd half of the IV – the beginning of the III millennium B.C. The site functioned as a summer camp.

Gavrish P.A.

**THE MAIN RESULTS OF THE RESEARCHES OF ASHMOUND
№7 IN THE BELSKE HILLFORT**

The article covers the main results of the excavations of ashmound №7 held since 1997 till 2003 by the expedition of the Poltava state-owned University. The ashmound is situated on the territory of the Belske Hillfort's Western fortification complex (Poltava region, Ukraine). The relic is explored on the territory measured by 1225 sq. km, where 63 archaeological objects and 128646 artefacts were discovered. The finds are dated by the end of the 8th – beginning of the 5th cc. B.C.

Gritsyuk V., Yefimova I.

**THE RESULTS OF MILITARY-HISTORIC EXPEDITION TO
THE BELSKE HILLFORT**

The article gives an analysis of the Belske Hillfort fortification complexes from the viewpoint of military engineering. Some results of calculations are given. According to them, 1000 workers could be able to build 1 km of the Eastern fortification complex's rampart in 16 days, and 4-5 thousand of workers — in a fortnight. 40-50 workers could be able at the same time to build defence lines of the Belske Hillfort's big defence complex. Thus, the Belske Hillfort in the case of real threat could be prepared for defence in a short time.

Kulatova I.N., Skory S., Suprunenko A.B.

**THE BURIAL COMPLEX IS ONE OF THE MOST EARLY
SCYTHIAN TIMES' BURIALS IN THE FOREST-AND-STEPPE
ZONE OF THE LEFT-BANK UKRAINE.**

The Scythian Times' burial complex of a young woman is described. The complex is dated by the 1st half of the VII c. B.C. It was discovered in the burial mound №1, group II near Voloshyne village (Dmytrivka village council, Komsomoisk, Poltava Region), close to the Psyl river. Among the finds there are a pot, two pins made of bone, including one with the depiction of a mountain goat, some other objects.

Makhorotkykh S., Rolle R.

**SOME RESULTS OF THE RESEARCHES OF THE BELSKE
HILLFORT AND ITS SUBURBS HELD BY THE UKRAINIAN-
GERMAN EXPEDITION**

The Article brings forth the review of archaeological

researches held since 1992 till 2005 on the territory of the Belske Hillfort and its suburbs. The researches were carried out by the joint Ukrainian-German expedition of the Institute of Archaeology and Hamburg University. The results of excavations, researches, including magneto-metric data are included.

Medvedev A.P.

**ON THE NEW ASPECT OF THE BUDINOI AND
MELANKHELENOI ISSUE (in the light of the latest publica-
tions of the mound burials on the Severskiy Donets dating back
to the late Scythian period)**

The article deals with the comparative analysis of the two mound burial groups located on the banks of the Middle Don and the Severskiy Donets and dating back to the late Scythian period. Several common features of their funeral rite and set of implements have been determined. In connection with this fact a new understanding of the Budinoi and Melankhelanoi issue has been proposed. They are thought to be the two closely related forest-steppe tribes known to the Greeks under the names of Melankhelanoi ("dressed in black") on the Donets and Budinoi on the Don.

Okhrimenko A.I., Pryimak V.V., Pryimak V.N.
**ARCHAEOLOGICAL RELICS OF THE THE BELSKE
HILLFORT'S NORTHERN SUBURBS**

The article introduces some relics of the Belske Hillfort's Northern Suburbs researched in 2005 (Akhtyrka district, Sumy region, Ukraine). It was disclosed that there in a big amount of unknown relics between the Psyl and Vorskla rivers, mainly burial mounds and burial sets. According to the researches database, a map was made. The researches are to be continued in 2006.

Osadchy Ye.N., Korotya A.B., Berest Yu.M.
**LESS KNOWN SCYTHIAN TIMES' HILLFORTS ON
THE BELSKE HILLFORT'S NORTHERN SUBURBS**

The article covers the results of the excavations of some Scythian times' hillforts in the Middle Povorsklyia (Sumy region, Ukraine). The hillforts are situated on the North-Eastern part of the Big Belske Hillfort Suburbs, namely fortification complexes near Zarechne, Zhuravne, Mashchanka, Sosonka villages. Plans, descriptions, the surveys of cleaning and sondage are added. The researches are made in the context of preparing the archaeological part of the volume «The Register of the History and Culture Relics, Sumy region».

Voroshilov A.N.

**THE BRONZE AND BIMETALLIC WEAPON OF THE
SCYTHIAN TYPE OF THE EASTERN EUROPE AND
CAUCASUS.**

The Bronze and bimetallic weapon of the Scythian type of the Eastern Europe and Caucasus are considered in the article. The typology and the technology of the weapon-making also analyses. Author makes the conclusion about certain similarity of the pre-Scythian sword and weapon of the Scythian type.

Zharov G.V., Terpilovskiy R.V.
**STUDYING THE RELICS REFERRED
TO THE SCYTHIAN AND ROMAN TIMES
IN THE UPPER POSULLYA**

The results of researches of some settlements referred to the Scythian and Roman Times in the Upper Posullya (Sumy and Chernigov regions, Ukraine) are covered in the article. The researches were held by the Left-Bank complex archaeological expedition of the State Enterprise «The Scientific and Research Center "Protection Archaeological Service of Ukraine» of the Archaeology Institute of the Academy of Science of Ukraine since 2002 till 2005. The database of the excavations of Matyashiv Yar (2 and 3) near Nikolayevka village, near the Kut and Staykin Verkh places, near Dubyna and Kalynovka villages in the Upper Posullya.

**АРХЕОЛОГІЧНИЙ
ЛІТОПИС ЛІВОБЕРЕЖНОЇ
УКРАЇНИ**

Науковий журнал

Засновники та видавці:

Центр охорони та досліджень
пам'яток археології
управління культури
Полтавської
облдержадміністрації

Інститут археології
НАН України

Ресстраційне свідоцтво
ПДЛ № 212
від 29 січня 1997 р.

Виходить раз на півріччя.

Друкується за постановою
редакційної колегії журналу.

Відповідальність
за точність цитування,
наведення прізвищ,
імен та по-батькові, дат,
посилань на джерела
і літературу
несуть автори статей та
публікацій.

У разі
передруку посилання на
"Археологічний літопис
Лівобережної України"
обов'язкове.

Оригінал-макет підготовлений
ВІЦ "Археологія" ЦОДПА

Здано до набору 20.04.2006 р.
Гітлісано
до друку 02.06.2006 р.
Формат 60x84/8.

Папір офсетний.
Друк офсетний.

Ум.-друк. арк. 17,3+0,75.
Обл.-вид. арк. 21,3+0,75.

Тираж 320 прим.
(1-й з-д — 250 прим.)
Вид. № 111.

Зам. № 4/2006.

Віддруковано:

Вид-во "Фірма "Техсервіс"
м.Полтава, вул.Міщенка, 2,
тел./факс (053-2) 56-36-71

Наші автори

Берест Юрій — викладач Охтирської се-
редньої школи №4, краєзнавець

Ворошилов Олексій — аспірант кафедри ар-
хеології та історії стародавнього світу Воро-
неського державного університету

Гавриленко Ігор — доцент Полтавського На-
ціонального технічного університету ім. Ю.В.Кон-
дратюка, кандидат історичних наук

Гавриш Петро — доцент Полтавського дер-
жавного педагогічного університету ім.В.Г.Ко-
роленка, кандидат історичних наук

Грицюк Валерій — вчений секретар Інсти-
туту воєнної історії Національної академії
оборони України, кандидат історичних наук

Жаров Геннадій — заступник директора ДП
НДЦ "ОАСУ" Інституту археології НАН
України по Чернігівській області

Коротя Олексій — молодший науковий спів-
робітник Історико-культурного заповід-
ника "Більськ"

Кулатова Ірина — завідувача відділом охо-
рони пам'яток археології Центру охорони
та досліджень пам'яток археології управління
культури Полтавської облдержадміністрації

Махортих Сергій — старший науковий спів-
робітник Інституту археології НАН Укра-
їни,

Медведев Олександр — професор кафедри
археології та історії стародавнього світу Во-
ронезького державного університету, доктор
історичних наук

Осадчий Євген — старший редактор робо-
чої групи з підготовки "Зводу пам'яток іс-
торії та культури" Сумської області

Охріменко Анатолій — старший науковий
співробітник Історико-культурного запо-
відника "Більськ"

Приймак Валентина — начальник групи
охорони пам'яток культурної спадщини
управління культури і туризму Сумської
облдержадміністрації

Приймак Віктор — директор Історико-
культурного заповідника "Більськ"

Ролле Рената — закордонний член Націо-
нальної Академії наук України, професор
Гамбурзького університету, доктор

Скорий Сергій — завідувачий відділом скіфо-
сарматської археології Інституту археології
НАН України, доктор історичних наук

Супруненко Олександр — кандидат історич-
них наук, старший науковий співробіт-
ник, директор Центру охорони та дослід-
жень пам'яток археології управління культу-
ри Полтавської облдержадміністрації, заслу-
жений працівник культури України

Терпиловський Ростислав — завідувачий ка-
федрою археології та музеєзнавства Націо-
нального університету ім. Т.Шевченка, док-
тор історичних наук, професор

Хохоровські Ян — директор Інституту архе-
ології Ягеллонського університету, профе-
сор, доктор

Фіалко Олена — старший науковий співро-
бітник Інституту археології НАН України,
кандидат історичних наук

Публікуючи постановчі та проблемні матеріали, редакція, окрім спеціально обумовлених випадків, подає авторську точку зору.

На обкладинці: Урочище Кут та Більське озеро у
с.Більськ Котелевського р-ну Полтавської області
(2004 р.).

Фото Радченка М., 2004.

Рисунки, вкриті фарбою:
Авторські та Коваленко Г., Мезчинської Т.

Коректура: Супруненко О.
Переклад англійською мовою: Коромісов Ю.

ДО УВАГИ АВТОРІВ

1. Матеріали (у вигляді статті чи повідомлення) необхідно подавати українською чи російською мовами, у двох примірниках, віддрукованих на принтері на папері формату А4 (210x 297), а також на дискетах 3,5" чи оптичних носіях типу CD-R/RW в електронному вигляді, в форматі MS Word або RTF. Максимально допустимий обсяг для статей і публікацій не повинен бути більше за 1 д.а., для повідомлень — 0,5 д.а., враховуючи ілюстрації. Всі сторінки рукопису повинні мати суцільну нумерацію. **Матеріали і носії не повертаються.**
2. Посилання на джерела у тексті подаються у вигляді напівкоду у круглих дужках (автор, рік, сторінки, рис., зі скошенням, через кому), а наприкінці роботи — у вигляді алфавітного списку використаної літератури (джерел), згідно сучасних бібліографічних вимог щодо опису наукових праць, з обов'язковим зазначенням: місця видання (повна назва міста), видавництва чи видавничої організації, року видання, тому, книги, номера видання, сторінок статті, або кількості сторінок окремого видання (монографії), з використанням крапок і тире, не забуваючи про пробіли. Скорочені аббревіатурні посилання припустимі лише у випадку, коли разом з оригіналом додається і список скорочень.
3. Усі знаки, які не можна віддрукувати на принтері, необхідно вписати в текст від руки кольоровою пастою (чорнилом, тушшю), якщо та за єдиною системою написання.
4. Якщо знак (символ) може бути сплутаний з іншим, близьким за написанням, слід зробити примітку на лівому полі, що це за знак (символ).
5. Матеріал обов'язково повинен бути продатований та підписаний автором.
6. Відомості про автора (авторів) просимо подати за наведеною схемою: прізвище, ім'я по-батькові, науковий ступінь, вчене звання, почесні звання; місце роботи, посада; службова адреса, телефон (факс); e-mail; домашня адреса, телефон (факс); особистий підпис, дата.
7. Оригінали ілюстрацій у двох примірниках можуть подаватися у вигляді:
  - креслень, фото;
  - графічних та напівтонових малюнків;
  - штрихових ескізів;
  - електронних файлів у форматі TIF (на CD-R/RW носіїві).
8. У випадку запозичення ілюстрації з будь-якого іншого видання, захищеного авторським правом, обов'язкове повне бібліографічне зазначення джерела.
9. Розмір оригіналу штрихової ілюстрації має бути в середньому у 1,5-2 рази більшим за розмір запланованої до друку ілюстрації.
10. На звороті КОЖНОЇ ілюстрації слід зазначити прізвище автора, назву матеріалу, а також номер ілюстрації — рис. 1,2,3. Повний перелік підписів використаних ілюстративних матеріалів повинен бути розташований у кінці оригінального текстового файлу. Штрихові малюнки чи кресленники повинні виконуватися на якісному білому папері, бажано не фломастером чи олівцем. На авторських оригіналах ілюстрацій із незрозумілою орієнтацією слід зробити відповідні відмітки і написати «верх» або «низ».
11. Ілюстрації слід нумерувати відповідно до посилань у тексті. Для всіх ілюстрацій (незалежно від їх різновидів) подається загальна нумерація. При наявності умовних позначень обов'язкова їх розшифровка. Схема легенди до ілюстрації: назва, місце знаходження, матеріал, техніка, розміри, місце виготовлення (побутування), датування, при необхідності — шифр зберігання. В кінці зазначається автор ілюстрації чи фото, позначка про публікацію (вперше чи повторно). Просимо не забувати про "умовні позначення" до креслеників і планів та про їх опис.
12. До матеріалу необхідно обов'язково підготувати резюме українською або російською та англійською мовами, обсягом, що перевищує 1800 знаків.
13. Автори несуть повну відповідальність за повноту висвітлення обраного питання, системність викладу, достовірність наведених фактів та їх автентичність, правильне цитування, посилання на джерела, написання власних імен, географічних назв тощо.

**Матеріали, які не оформлені згідно зазначених вимог, друкуватися не будуть.
Авторам гарантується надання одного примірника видання.**

Бажаємо Вам плідної роботи.

**Адреса оргкомітету:
Україна, 36011, м.Полтава-11,
вул. Комсомольська, 37**

**Центр охорони та досліджень пам'яток археології
Історико-культурний заповідник "Більськ"
тел.(факс) (05322) 2-26-12;**

**E-mail: cpram@ua.fm (Центр археології); ikz_bilsk@bigmit.net (Історико-культурний заповідник "Більськ")
із позначкою "На конференцію"**

ISBN 966-0092-02-X

Поселення в ур. Кут поблизу
Більська. Більське озеро.
Фото М.О. Радченка

